

१३१५

१०

१०

१०

दशमस्कंधे उत्तरार्धे समाप्तम्

Shreemad Bhagavatam (10)
Dasham Skandhe Uttarardh.

अथ
दशमस्कंधे - उत्तरार्धम्

भा० ६० ३० श्रीगणेशाय नमः ॥ ततः पंचाशत्तमे तु जगसंधं भयादिव ॥ कारयित्वां बुधोदुर्गतं निनाय निजं जनं ॥ कपलान् कपटैरेव ह
त्वा देत्यानयत् ततः ॥ अजयच्च जगसंधं धर्मे लोवतु धार्मिकं ॥ अस्ति प्राप्ति संति कई यतः ॥ १ ॥ २ ॥ कं सै शै कः कुलैः म धत्ताभ्याय
तः ॥ ३ ॥ न्यरुणत्तरोध ॥ ४ ॥ तस्यैव बलं सैन्यं ॥ उद्वेलं लंघितं मर्यादं ॥ सागरमिव तेन तस्य बलेन संसृष्टं ॥ किं वलं मे वहन्नि न

मागधं॥ मागधंवाहत्वावलंग्नामि॥ यद्वा॥ समागधं सर्वहन्मि॥ इति चिंतयामास॥ ननु प्रथमं कथं ज्ञेयमीति
वेचिंतयितुं युक्तस्तत्राह॥ कारणमाणुष इति॥ भूभाणवतारकारणेन माणुषो न तत्त्वत इति॥ ५॥ ॥ ५५॥ ॥

१४॥ देवि नो वरकवर्षी सायुषाणी सोमनायुषमपनी ॥ १५॥ १६॥ १७॥ १८॥ १९॥ २०॥ २१॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥ २७॥ २८॥ २९॥ ३०॥ ३१॥ ३२॥ ३३॥ ३४॥ ३५॥ ३६॥ ३७॥ ३८॥ ३९॥ ४०॥ ४१॥ ४२॥ ४३॥ ४४॥ ४५॥ ४६॥ ४७॥ ४८॥ ४९॥ ५०॥ ५१॥ ५२॥ ५३॥ ५४॥ ५५॥ ५६॥ ५७॥ ५८॥ ५९॥ ६०॥ ६१॥ ६२॥ ६३॥ ६४॥ ६५॥ ६६॥ ६७॥ ६८॥ ६९॥ ७०॥ ७१॥ ७२॥ ७३॥ ७४॥ ७५॥ ७६॥ ७७॥ ७८॥ ७९॥ ८०॥ ८१॥ ८२॥ ८३॥ ८४॥ ८५॥ ८६॥ ८७॥ ८८॥ ८९॥ ९०॥ ९१॥ ९२॥ ९३॥ ९४॥ ९५॥ ९६॥ ९७॥ ९८॥ ९९॥ १००॥

५
मधुवर्षाभवा मद्रासै नक्षत्रवृत्तवत्तु वायुरभः सुय
रेणुभिश्चा विनययोगदशानमेवाचरन्मिनिस्त्विति ॥ ५१॥

[illegible]

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

[illegible]

[illegible]

॥३०॥

62

4

५५३

[illegible]

५
वादिभिः कथं नैह मकुं भैरवं कृतम् ॥

[illegible]

५७
 को जनः तया योगप्रभावेन नीत्यात्मनश्चिन्ताप्रज्ञापास
 यश्च ह्यलपि षडतिसन्मंजितः कृताच्युतचित्तस्वर्गः ५७

[illegible]

[illegible]

॥ ३०॥

[illegible]

आभिभवतीत्यर्थः दुःखं
राखुमुषकमिवेति ४९

[illegible]

[illegible]

7102014

28

[illegible]

92

२० २१ २२ २३ चैद्यमसुन्यततस्यावरमित्यर्थः ॥ २४ ॥ अवेत्यज्ञात्वा प्रसितापांगीसुनीलकराक्षी कृष्णाय कृष्णमाने तु प्रे
 षयामास ॥ २५ ॥ प्रतीदरेः द्वारपालैः आत्मानं श्रीकृष्णं ॥ २६ ॥ अभिमृशन् शनैः सदृशं यत् ॥ २७ ॥ स धर्मोऽस्य ब्राह्म
 श्रीनारदरायणरुवाच ॥ राजसीड्रीष्मको नाम विदुर्भाधिपतिर्महान् ॥ तस्य पंचाभवन् पुत्राः कन्येका
 च वरानना ॥ २८ ॥ रुक्म्यग्रजो रुक्मरथो रुक्मवाङ्मुरन्तरः ॥ रुक्मकेशो रुक्ममाली रुक्मिणोऽप्यसौ
 सासती ॥ २९ ॥ सोऽप्यश्रुत्य मुकुन्दस्य रूपश्रीलगुणाश्रियः ॥ गद्गा गते गीयमानास्तमेने सदृशं पतिं ॥ ३० ॥
 तां बुद्धिस्तर्णोदाय्य रूपश्रीलगुणाश्रया ॥ कृष्णश्च सदृशं भाष्यं समुद्रोऽमुनो दधे ॥ ३१ ॥ वेधू
 नामिषत्तदा तु कृष्णाय भगिनी नृप ॥ ततो निवार्य कृष्णं छिद्रं रुक्मी चैद्यममन्यत ॥ ३२ ॥ तदवेत्या
 सितापांगी वैदुर्भा दुर्मना भृशं विस्त्रित्या प्रदिजं कंचित्कृष्णाय प्राहिलोदुतं ॥ ३३ ॥ द्वारकां संमभ्येत्य प्रतिहारे
 प्रवेशितः ॥ अश्रुदाद्यं पुरुषमासीनं कांचनासने ॥ ३४ ॥ दृष्ट्वा ब्रह्मण्यदेवस्तमवै रुद्रनिजासनात् ॥ उपवेश्या ह्येयां
 चक्रे यथासा नं दिवौकसः ॥ ३५ ॥ तं भुक्तं च तं विश्रातमुपगम्य सतां गतिः ॥ पाणिना अभिमृशन् प्रादावव्यग्रस्तमपृष्ट
 त ॥ ३६ ॥ कंचिद्विजवरं श्रेष्ठं धर्मसेवकं समतः ॥ वतं तेनाति कुरुणा संतुष्टमनसः सदा ॥ ३७ ॥ संतुष्टोऽपि हिवतं तत्रा
 ह्यरण्येन केनचित् ॥ अहीयमानः सधर्मात्स्ये स्यादखिलकामध्रुकु ॥ ३८ ॥
 एस्याखिलकामदोऽग्रा ॥ यद्वा ॥ स ब्राह्मणोऽस्य विश्वस्याखिलकामधुगिति ॥ ३९ ॥ राम राम राम राम राम

स ६

ब्राह्मणः कृष्णानुज्ञया वाचयति ॥ श्रुत्वेति ॥ अयमर्थः ॥ हे अच्युत ॥ हे भुवनसुन्दरेति ॥ श्रीसुकुन्दोतयति ॥ कृतवमहिमा
कंचाहं रूपकुलशीलादियुक्तापि तत्तथापि अपगतात्र पायस्मात् ॥ तन्मे चित्रं त्वय्याविशति ॥ आसज्जते ॥
तत्कुतस्तत्राह ॥ शृण्वतां कर्णविवरैरंतः प्रविश्य अंगतापं ॥ अंगेति पृथक् संवोधनं वा ॥ हरतस्तव गुणान् ॥ श्रु
त्वा ॥ तथा दृशिमतां चक्षुषतां दृशामखिलार्थलाभात्मकरूपं च श्रुत्वेति ॥ ३६ ॥ अहं कुलकन्यानामिदमतिधा

रुक्तिरयुवाच ॥ श्रुत्वा गुणान् भुवनसुन्दर शृण्वतां ते निर्विशय कर्णविवरैर्हरतोऽंगतापं ॥ रू
पं दृशं दृशिमतां मखिलार्थलाभं त्वय्यच्युता विशति चित्रमपत्रपं मे ॥ ३६ ॥ कात्वा मुकु
दमहती कुलशीलरूपविद्यावयोद्रविणधामभिरात्मतुल्यं ॥ धीरापतिकुलवती न वृणी
त कन्या कालेनृसिंह नरलोकमनोभिरामम् ॥ ३७ ॥

श्रीमिति भाशंकी ॥ त्याह ॥ हे सुकुन्द ॥ हे नृसिंह ॥ नरवरश्रेष्ठ ॥ कात्वा मकन्या कुलवती ॥ तथा महती पुरुगुरो
दारा ॥ तथा धीराधीरमती ॥ त्वोत्तां पतिं न वृणीत ॥ मय्येव केयं दोषशंकेति भावः ॥ कथं भूतं कुलशीलादि
भिरात्मनैव तुल्यनिरूपममित्यर्थः ॥ द्रविणं द्रव्यसंपन्नं ॥ धामप्रभावः ॥ तथा नरलोकमनसामभिरामो
भिरमरंयस्मात् ॥ किंच ॥ काले विवाहावसरे ॥ ३७ ॥

भा० द० ३
१५

इति दशमे द्विपंचाशत्तमः ॥ ५२ ॥ त्रिपंचाशत्तमे गत्वा विदुर्भानुते हितः रुक्मिणीमहरत्कस्मोमिषतां द्विषतां
बलात् ॥ १ ॥ निद्रायाश्चलाभेकारणांतरं वेदेति ॥ तथा अकथितमप्यहं जानामीति ॥ २ ॥ अनयिष्ये आनेष्यामि
राजन्योपसदान् ॥ राजन्येषति हो नान् ॥ उन्मथ्य आनयने दृष्टातः ॥ एध सरति ॥ ३ ॥ उदाहर्त्तमिति ॥ पंचोरात्रो
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कंधे रुक्मिण्यः संदेशो द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ श्री
शुक उवाच ॥ वेदभ्यां स्तुतु संदेशं निशम्य यदुनंदनः ॥ प्रगृह्य पाणिना पाणिं प्रहसन् द्विजम
ब्रवीत् ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ तथा ह मयित चित्तो निद्रां च नलभे निशि ॥ वेदाहं रुक्मिणा दे
षात्ममोहाहो निवारितः ॥ २ ॥ तामानयिष्य उन्मथ्य राजन्योपसदान् नृधे ॥ मत्परा मनवद्यां
मीमेध सोऽग्निशिखामिव ॥ ३ ॥ उदाहर्त्तं च विज्ञाय रुक्मिण्यमधुसूदनः ॥ रथः संपुन्यता
माशुदारुकेत्याहसारथिं ॥ ४ ॥ सचाश्वैः सैव सुग्रीवमेघपुष्पवल्गाहकैः ॥ युक्ते रथमुपानी
यतस्थो प्राजलिरग्रतः ॥ ५ ॥
विवाहनक्षत्रमिति विज्ञाय तस्मै रात्रौ प्रस्थापय ॥ प्रात
र्विदुर्भदेशानगमत् ॥ श्वेभाविनित्वमजितो ह हने विदुर्भानुगुप्तं समेत्येति ॥ रुक्मिणी संदेशात् ॥ ६ ॥ सै

अस्यादीनि चत्वारि अष्टमनामानि ॥ ३ ॥

१५

ननुभवतुशिशुपालादीनांवलप्रमथनं॥अंतःपुरमप्यधिगतायास्तवहरणोत्तद्वंधुवधोपिप्रसज्जेतेत्यतश्चा
ह॥अंतःपुरंति॥पुराद्वर्तमानानांशिरिणामंविक्तां॥अंविक्तागृहादेवममहरणंसुकरमितिभावः॥४१॥ननुकि
मनेनानर्थकारिणनिर्वन्धेन॥चैद्योपितावत्प्रख्यातोगुणकर्मयोग्यएववरदतितत्राह॥यस्येति॥हेअंभुजाक्ष

अतः पुरांतरचरीमनिहत्यबंधंस्वामुद्धहेकथमितिप्रवदाम्यपायं॥ पूर्वधुरस्तिमहतीकुलदे
वयात्रायस्यावहिर्नववधूर्गिरिशामुपेयात्॥ ४१॥ यस्याधिपंकजरंजः स्रपनंमहांतोवांघृत्यमापति
रिवात्मतमोपहत्य॥ यद्यंबुजाक्षनलभेयंभवत्प्रसादजह्यामसूत्रतद्वृणुशतजन्मभिः स्यात्॥
४२॥ ब्राह्मणउवाच॥ इत्येतं गुरुसंदेशायदुदवमयाहताः॥ विमृश्यकर्तुंयच्चात्रक्रियतांतदनंतरं॥ ४३॥

यस्य भवतोऽङ्गिपंकज रजोभिः स्वपनं आत्मनस्तमसो पहत्यै उमापतिरिव माहन्तो वां घृन्ति ॥ तस्य भवतः प्रसा
दं यद्यहं न लभेयं ॥ न प्राप्नुयां ॥ तद्दिब्रते रूपवासादिभिः केशान् अस्त्रान् प्राणान् जघ्राय जयेयं ॥ ततः किमित्यत आह
शतजन्मभिरिति ॥ एवमेव वारं वारं जघ्राय ॥ यावच्छतजन्मभिरपि वः प्रसादः स्यादिति ॥ ४२ ॥ यत्र यत्कर्तुं करणीयम्
तद्धि मृश्य क्रियतां ॥ ते चानंतरमेव क्रियतामिति ॥ ४३ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥

भा० द० उ०
१६

वध्वास्तस्याः कन्यायाः अथर्ववित् आथर्वणमंत्रवित् ॥ १० ॥ ११ ॥ अभ्युदये उचितं ॥ १२ ॥ ततश्चतुरंगसैन्यैः परिवृतः
कुडिनंभीष्मकस्यपुरययौ मदचवंतेमदचुतस्तैः स्यंदनैरथैः हेमरवितामालाविद्यंते ये पुनैः ॥ १३ ॥ कल्पितं नि
चक्रुः सामग्यं जुर्मंत्रैर्वध्वारक्षां ढिजोत्रमाः ॥ पुरोहितोथर्वविद्वैजुहावग्रहशांतये ॥ १० ॥ हिरण्य
रूपवासांसितिलम्बगुडमिश्रितान् ॥ प्रादुर्देनश्चविप्रेभ्यो राजा विधिविदोवरः ॥ ११ ॥ एवं वैदिपती
राजादमघोषः सुतायवै ॥ कारया मासमंत्रज्ञैः सर्वमभ्युदयोचितं ॥ १२ ॥ मदचुद्रिर्गजानीकैः स्यंद
नैर्हेममालिभिः ॥ पत्यश्चसंकुलैः सैन्यैः पशतः कुडिनंययौ ॥ १३ ॥ तं वै विदभाधिपतिः समभ्येत्या
भिपूज्य च ॥ निवेशयामासमुदा कल्पितान्यनिवेशने ॥ १४ ॥ तत्र सात्वोजरासंधोदंतवक्रोविद्वर
थः ॥ आजगमुश्चैद्यपदीयाः पौंड्रकाद्याः सहस्रशः ॥ १५ ॥ योत्स्यामः सहितासेन इति निश्चितमा
नसाः ॥ आजगुर्भूभुजः सर्वे समर्थवलवाहनाः ॥ १६ ॥ शुत्वेतद्गवान्नामो विपक्षीयन्प्रायमं क
संचैकगतं हतुं कन्याकलहशक्तिः ॥ बलेन महता साध्वं भ्रातस्त्रहपरिप्लुतः ॥ ११ ॥
मिति ॥ यदन्यनिवेशनम् ॥ तस्मिन् ॥ १४ ॥ यदिहस्माहरेदिति शंकिताः ॥ कन्यासाधयितुमित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

कृष्णरामविधायनाः कन्यां वैद्याय साधितुं

हृत्पुत्रस्यैव किमलः सदेनतद्वरमनुगच्छतीति । तथा तेन शिशुपालेनाभिरुचिं द्योतयति । कर्माणि पुरालंका
रपितृदेवार्चनादीनि ७ । तान्येवाह पुरमित्यादिभिश्चतुर्भिः । संमृष्टाः संसिक्ताश्च मार्गादयो यस्य सितं चि
त्रं ध्वजेषु पताकास्ताभिः समलंकृतं । अकारयत् । स्वगांधमात्याभरणैरित्यत्र मत्वर्थो द्रष्टव्यः । यद्वा । स्वगा

आरुह्यस्यंदनं शौरिर्द्विजमारोप्यत्तर्णगैः । आनर्त्तादेकरात्रेण विदर्भानगमद्वयैः । क्षिरांजासकुंडिनप
तिः पुत्रस्नेहकानुगः । शिशुपालाय स्वां कन्यां दास्यन्कर्मण्यकारयत् ७ । पुरं संमृष्टं संसिक्तमार्गीर
याश्चतुष्यं । चित्रध्वजपताकाभिस्तारणैः समलंकृतं । स्वगांधमात्याभरणैर्विरजोवरभूषितैः ।
जुष्टं स्त्रीपुरुषैः श्रीमद्गृहेरगुरुधूपितैः । दपितृदेवान्समभ्यर्च्य विप्रांश्च विधिवन्नप । भोजयित्वा
यथान्यायं वाचयामास मंगलं । सुस्नातां सुदतीं कन्यां कृतकौतुकमंगलां । अहतां शुक्लयुग्मेन भू
षितां भूषणोत्तमैः ॥ ६ ॥

धमाल्यानि आविभ्रतीति तथा ते । तथा विरजोवरैः भूषितैश्च स्त्रीपुरुषैर्जुष्टं । तथा श्रीमद्भिर्गृहैश्च जुष्टं । यथा
न्यायमन्यायश्च कन्यां प्रतिमंगलं वाचयामास कृतकौतुकेन विवाहसूत्रं मंगलं यस्यास्तां । अहतेन वीनं भू
षणोत्तमैर्भूषितं ॥ ६ ॥

भा० द० ३०
१७

पुरोपवनं प्राप्तेन श्रीकृष्णेन विनिर्दिष्टः प्राप्तां मां कथयेत्प्रादिष्टः ॥ २४ ॥ न च ग्राह्यात्मनो देहस्य गतिर्यस्यां दूतस्य
लक्षणं तत्तत्कार्यं सूचकमभिजानातीति तथा ॥ २५ ॥ तस्यै प्राप्ते यदुन्नंदनं आवेदितवान् तच्च शशंस आत्मनो नय
नं प्रति आत्मनः स्वयं श्रीकृष्णस्यानयनं प्रति तेन द्विजेन सत्यवचनं प्रोक्तमिति ॥ आत्मनः प्राणेश्वरस्येति वा यद्वा आ
अथ कृष्णविनिर्दिष्टः स एव द्विजसन्तमः ॥ अंतःपुस्चरी देवी राजपुत्री इदं दर्शय ॥ २६ ॥ सा तं प्रहृष्टवद
नमवाग्रात्मगतिं सती ॥ अलक्ष्यलक्षणाभिज्ञासमपृष्टत्पुचिस्मिता ॥ २७ ॥ तस्या आवेदयत्प्राप्ते श
शंसयदुन्नंदनं ॥ उक्तं च सत्यवचनमात्मनो नयनं प्रति ॥ २८ ॥ तमागतसमाज्ञाय वेदभीष्टं हृष्टमानसा
न पश्यतीति ब्राह्मणा यप्रियमन्यन्त नामसा ॥ २९ ॥ प्राप्ते श्रुत्वा स्वदुहितुरुद्धाह प्रेक्षणेत्सुको
अभ्ययात्तूर्य्यघोषेण रामकृष्णो समर्हणैः ॥ ३० ॥ मधुपर्कमुपानीय वासांसि विरजानि सः ॥ उपाय
नान्यभीष्टानि विधिवत्समपूजयत् ॥ ३१ ॥
तानस्तस्या उपनयनं प्रति श्रीकृष्णेन यदुक्तं सत्यवचनं तानानयिष्ये इत्यादिव च ॥ शशंस ॥ अवर्णयदित्यर्थः ॥ ३२ ॥
ते श्रीकृष्णं अस्मिन् कार्ये सर्वस्वाप्येणमपि अपर्याप्तमिति तदुचितं प्रियमपश्यतीति तदा केवलं न नाम पश्चा
दुदुहदावित्यर्थः ॥ यद्वा मां प्रियं येन मंति ते तावत्सर्वं सेपदमास्पदं भवति ॥ किंपुनर्मयि प्रणतायामिति त

तदधिकमन्यप्रियं न पश्यतीति नाममेति ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥

१७॥ सूर्योदयात्पूर्वमेवौत्सुक्येन हविर्नयति यदित्याह भीष्मक इति ॥ प्रत्यापत्तिं प्रत्यागमने ॥ १८॥ त्रियामार
विस्त्वावन्मात्रेण तस्मिन् ॥ अत्यराधसः संदभाग्यायाः ॥ १९॥ जुगुप्सितं धार्ष्ट्यं ॥ अपीतिशंकायां ॥ नायाति हि कृतौ घम
इति ॥ अयमर्थः ॥ आहं कृतौ घमत्वा तेन प्रस्थापितवान् ॥ प्रस्थानावसरे च मयि किंचिज्जुगुप्सितं मत्वा प्रत्याचष्टुः ॥ अ
त्वरितं कुंडिनं प्रागाङ्गजाश्वरथपतिभिः ॥ १७॥ भीष्मकन्यावरारोहाकांक्षत्यागमनंदरेः ॥ प्रत्यापत्तिमप
श्यतीद्विजस्यागमनंतदा ॥ १८॥ अतो त्रियामांतरित उद्वाहो मेत्यराधसः ॥ नागवत्परविंदाक्षो नाहं वैभ्य
त्रकारणम् ॥ सोपि नावर्तते यपि मत्संदेशहरो द्विजः ॥ १९॥ अपि मय्यनवद्यात्मा हृष्टा किंचिज्जुगुप्सि
तं मत्वा एतद्दृष्टे नूनं नायाति हि कृतौ घमः ॥ २०॥ दुर्भगायानमेधातानानुकूलो भूः ॥ देवी वा
विमुखा गौरी रुद्राणी गिरिजासती ॥ २१॥ एवं चिंतयती वाला गोविंद हतमानसा ॥ न्यमीलयत कालज्ञा
नेत्रे चाश्रुकलाकुले ॥ २२॥ एवं वध्यां प्रतिक्षत्या गोविंदागमनं नृप ॥ वाम ऊरु भुजो नेत्रे मस्फुरन् प्रियभाषि
नः सोपि द्विजो नूनं नायातीति ॥ २०॥ यदा ततो निर्गतेपि श्रीकृष्णो मद्द्वैव वै सुखं क्वचित्पतित्वं धो भवेदि ॥ एतः ॥ २३॥
त्याह ॥ दुर्भगाया इति ॥ २१॥ कालज्ञाः धुनापि गोविंदागमनं काल इति मन्वाना ॥ किंचिदास्वस्तचित्रा सती चिंतास्तद्व्यलोचने
निमीलितवतीत्यर्थः ॥ २२॥ प्रियभाषिणः प्रियस्वचकाः ॥ २३॥

तस्यागमनं विप्रिनष्टि द्वयेन पद्मामिति ॥ ३४ ॥ अपिच मृदंगोत्पादिजघ्निरे ॥ आहतावादिता इत्यर्थः ॥ ३५ ॥
 वारमुखा गणिकोत्तमाः ॥ ३६ ॥ उपसृष्ट्य आचम्यः ॥ ३७ ॥ प्रवयसो वृद्धाः भवान्वितामिति भवस्योपसर्ज
 पद्मं विनिर्ययौ द्रष्टुं भवान्यां पादपद्मं ॥ साचानुधापती सम्यङ्मुकुन्दचरणवुजं ॥ यतवाङ्मा
 तृभिः सार्द्धं सखीभिः परिवारिता ॥ गुप्ता राजभटैः शूरैः सन्नद्धैरुद्यतायुधैः ॥ ३४ ॥ मृदंगत्राख
 पणवास्तूर्योभेर्यश्च जघ्निरे ॥ ३५ ॥ नानोपहारवलिभिर्वारमुखाः सहस्रशः ॥ समं धवस्त्राभ
 रणैर्द्विजपत्न्यः सलंकृताः ॥ गायन्तश्च स्तुवंतश्च गायकावाद्यवादकाः ॥ परिवार्यवधूं जग्मुः
 सतमागधवं दिनः ॥ ३६ ॥ आसाद्य देवसदनं धौतपादकरावुजा ॥ उपसृष्ट्य शुचिः शोता प्र
 विवेशां विकृतिकं ॥ ३७ ॥ तां वै प्रवयसो वालां विधिज्ञा विप्रयां पितः ॥ भवानीं वंदयां च क्रुर्म
 वपत्नीं भवान्वितां ॥ ३८ ॥ नमस्येतां विकेभी द्वांसं सन्तानयुतां शिवां ॥ भयात्पतिर्भगवान्कृष्णसद
 नत्वं स्त्रीकर्मोचितमुक्तं ॥ ३९ ॥ नमस्यति ॥ रुक्मिण्या तदेव दृष्टोऽयं मंत्रः ॥ ससन्तानयु
 तां गणेशादिसहितां ॥ आत्मारामोऽसौ कथं त्वत्पतिर्भवेत् ॥ इति चेदत आह ॥ तदनुमोदतामिति भवतीति

श्रीकृष्णचरणा ॥ ३६ ॥

महामतिरित्यनेन श्रीकृष्णवाङ्मन्यामुहोहमेवागतः स्यादिति वरोचितेन विधिना तमपूजयदिति सवि-
तयथावत् ॥ ३५ ॥ समेतानां राशौ मध्ये वीर्याद्यनतिक्रम्यतंतमहितवानित्यर्थः ॥ ३६ ॥ श्रीकृष्णभाविकर्मसूचकं ज-
नानुरागदर्शयति कृष्णमागतमिति त्रिभिः ॥ ३७ ॥ अस्यैव रुक्मिण्येव ॥ अहं त्येव ॥ असा एव ॥ भेष्या एव समुचित एव

तयोर्निवेशनं श्रीमदुपकल्पमहामतिः ॥ ससैन्ययोः सानुगयो एतिथ्यं विदधेतथा ॥ ३८ ॥ एवं रा-
जसमेतानां यथा वीर्या यथा वयः ॥ यथा चलनं यथा वित्तं सर्वैः कामैः समर्ह्यत ॥ ३९ ॥ कृष्णमागमा-
कर्णविदर्भपुरवासिनः ॥ आगत्य ते त्राजलिभिः पुस्तनुरुवपंकजं ॥ ४० ॥ अस्यैव भार्या भवितुं
रुक्मिण्यहंति नोपरा ॥ असावप्यनवद्यात्मा भेष्याः समुचितः पतिः ॥ किंचित्सुचरितं यन्नसेन तु
एतिलोककृत् ॥ अनुगृह्णातु वेदभ्याः पाणिना पाणिमच्युतः ॥ एवं प्रेमकलावद्धावदंति स्म पु-
रौकसः ॥ कन्याचातः पुरात्यागाद्भर्तुं प्राविकालयम् ॥ ४३ ॥

चेति षड्वधारणानि ॥ तत्रैकस्मिन्व्यतिरेकप्रदर्शनमुपलक्षणार्थेनापरेति ॥ न च वाक्यभेददोषः ॥ अन्-
द्यविधेयभेदेन विभिन्नामेकवाक्यानां सहप्रयोगात् ॥ ग्रहमाहिरत्यादिवदिति ॥ अयमेव चानुग्रह-
इति निर्दिशति ॥ अनुगृह्णात्विति ॥ ४३ ॥

भा० ८०३
१२

न केवलं सुमुक्तः पेतुं श्रेयाह या मिति यात्रा सिधे ए हरये सुलावन्यं समर्पयंती यां वीक्ष्य दितौ पेतुः सातान् प्राप्ता
न क्रियेत्तत देवाच्युतं च ददर्शत्युत्तरेण नवयः चलपदकोशतुल्यो चरणौ चालयंती ॥ ४४ ॥ उपर्यलक्ष्य गच्छ

यां वीक्ष्यते नृपतयस्तदुदारहासवीडवलो कहत चेत्तस उज्जितास्राः पेतुः दितौ गजरथाभ्यगता विमूढाया
त्रा बलेन हरयेऽर्पयती स्वशोभां सैवं शनैश्चलयती चलपदकोशो प्राप्तिं तदा भगवतः प्रसमीक्ष्य मोणा
उत्सार्य वामकरजैरलकानपांगैः प्राप्ता न क्रियेत्तत नृपान् ददर्शेऽच्युतं सा ॥ ४४ ॥ तां राजकन्यारथमारुरु
हंती जहार कस्मो द्विषतां समीक्षतां रथं समागच्छ सुपर्यलक्ष्य राजन्यचक्रं परिभ्रम्य माधवः ॥ ४५ ॥ न
तो ययौरामपुरोगमैः शनैः शृगालमध्यादिव भागहृद्वरिः तमानिनः स्वाभिभवयशस्यं परेजरसं
धमुखानसेहिरे ॥ ४६ ॥ अहो धिगस्मान् यशश्चात्र धन्विनां गोपौ हतं केशरिणां मगौरिव ॥ ४७ ॥ इति श्रीमद्र
णने महापुण्डरीकधारमहस्यं संहितायां वैष्णविक्यां द्वायामस्कंधे रुक्मिणीहरणं विपचाशतमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

ध्वजं ॥ ४५ ॥ हरिः सिंहः ॥ ४६ ॥ असहमानानां तेषामाक्रोशमाह अहो धिगस्मान् यतोऽस्माकं यशोगोपैर्हतमिति ॥
४७ ॥ इति श्रीदशमे विपचाशतमः ॥ ५३ ॥ चतुःपंचाशतमे तु जित्वाराजोरिपक्षगान् रुक्मिणं च विरुष्यो यमैष्वा

पाणिपुरे ग्रहीत ॥ ॥
१२५

स्रग्गंधादिभिरं विकांसं स पूजयत् ॥ तथा विप्रस्त्रियोपि तैर्देवैर्लवणादिभिश्च सम पूजयदिति ॥ ४० ॥ शेषां निर्मातृं
४१ मुनिव्रतं मोनं भृत्यां सखी ॥ ४२ ॥ तां विलोक्य वीरमुमुक्षुः रित्त त्रीं लोकेनान्वयः ॥ श्यामा अजातेरजस्का कुंत

अद्रिर्गंधात्तैर्धूपैर्वीसः स्रग्मात्यभूषणैः ॥ नानोपहारवलिभिः प्रदीपावलिभिः पृथक् विप्रस्त्रियः
पद्मिनीस्तथातैः सम पूजयत् ॥ लवणापपतां वूलकं वस्त्र फलेक्षुभिः ॥ ४० ॥ तस्यैस्त्रियस्ताः प्रददुः शेषां
षा युयुजुराशिषः ॥ ताभ्यो देवैर्नमश्चक्रे शेषांश्च जगद्देवधरः ॥ ४१ ॥ मुनिव्रतमथत्यक्त्वा निश्चक्रामां वि
काग्रहन् ॥ प्रगृह्य पाणिना भृत्यां रत्नमुद्रोपशोभिना ॥ ४२ ॥ तां देवमायां भिववीरमोहिनीसुमध्यामां
कुंडलमंडिताननां ॥ श्यामां नितं वार्षितरत्नमेखलां वंजत्सनी कुंतलशंकितेक्षणां ॥ शुचिसितां विंव
फलाधरं ॥ द्युतिशोणायमानद्विजकुंदकुञ्जला ॥ पदाचलंती कलहंसगामिनी शिञ्जत्कलानूपुरधा
यामशोभिना ॥ विलोक्य वीरमुमुक्षुः समागताय शस्त्रिनस्तत्कृतहृच्छयादिताः ॥ ४३ ॥

लेभ्यः शंकितेक्ष्वचपलेर्दक्षणेयस्यास्तां ॥ द्विजाएव कुंदानां कुञ्जलानि ॥ विंवफलवद्योऽधरस्तस्य द्युतिभिः ॥
शोणायमानानियस्यास्तां कलाशोभात द्युत्तरूपुरं ॥ शिञ्जत्कलानूपुरच ॥ तस्य धामदीप्तिः ॥ तिनशोभितं शी
लं यस्य तेन पदाचलंती ॥ ४३ ॥

भा० द० ३
२०

अप्राप्तदामिवहतदारमिवातुरं॥ निष्ठास्थेयः॥ कुरुको नर्तयित्वा॥ तस्येष्टया दुःखेपीहमानत्वेन पारवश्यं
व्यक्तं दर्शितं॥ अत्र चाहमेव दृष्टान्त इत्याह॥ जरासंधः शौरैरिति॥ कस्मात्सकाशात्॥ एवं संयुगं परं केवलं॥ अतः
हन्यमानवतानीका कृष्णिभिर्जयकांक्षिभिः॥ राजानो विमुखा जगुर्जरासंधपुरःसराः॥ शिशुपालं सम
भ्येत्य हतदारमिवातुरं॥ नष्टविषंगतोत्साहं शुष्कदहनमवुबन्॥ भो भो पुरुषशार्दूलदोर्मनस्य
मिदं त्यज॥ न प्रिया प्रियये राजन्निष्ठादेहिषु दृश्यते॥ यथा दारुमयी योषि नृत्यते कुरुकेष्टया
एव मीम्वरतंत्रो यमीहते सुखदुःखयोः॥ शौरैः सप्तदश हवै संयुगानि पराजितः॥ त्रयोविंशति
भिः सैन्यैर्जित एकमहं परं॥ तथा षट्पदं न शोचामि न प्रहृष्यामि कर्हिचित्॥ कालेन देवयुक्तेन जा
नन्विद्राविद्रावितं जगत॥ अधुना पिबयं सर्ववीरयूथपयूथपाः॥ पराजितां फल्गुतंत्रैर्दुभिः क
सपालितैः॥ रिपवो जिग्युरधुना काल आत्मानुसारिणि॥ तदा वयं विजेष्यामो यदा कालप्रद
क्षिणः॥ एवं प्रबोधितो मित्रैश्च योगात्सातुगोपुः॥ हतशेषाः पुनस्ते पिययुः स्वस्वपुरं नृपाः॥
वाजितवानहम्॥ दैवमदृष्टं तद्युक्तेन॥ फल्गुतंत्रैः॥ प्रदक्षिणः अनकूलः स्यात्॥ १५॥ १६॥ राम

इतीति॥ अहोधिगित्येवं वदंतः सुसंख्याः॥ कीधाविष्टाः॥ दंशिताः॥ कृतसन्नाहाः॥ परिक्रान्ताः॥ परिवृताः॥ अनीयुः॥ अन्वधाव
त॥ १॥ विसृज्य टंकारयित्वा॥ २॥ परेषां शरणं वाङ्मये यादवानामचलत्वे दृष्टान्तः॥ ३॥ ऐक्षत॥ ऐक्षत॥ ४॥ मास्मभैः॥ माभ

श्रीशुक उवाच॥ इति सर्वे सुसंख्यावाहाना रुद्वदंशिताः॥ स्वैः स्वैर्वलैः परिक्रान्ता अनीयुर्धृतकार्मुकाः॥ १॥

ताना पतत आलोक्यादवानी कपूथयाः॥ तस्युस्तत्संमुखाराज निस्फुर्य स्वधनं पिते॥ २॥ अश्वपृष्ठे गजस्क

धेरथोपस्थे च कोविदाः॥ मुमुबुः शरवर्षाणि मेघा अद्रिष पोयथा॥ ३॥ पत्युर्वलं शरासारेऽश्वनं वीक्ष्य उ

मध्यमा॥ सर्वदं मेक्षत ह क्रंभय विक्ललोचना॥ ४॥ प्रहस्य भगवानाह मास्मभैर्वा मलोचने॥ विनंत्य

त्यधुनैवैततावकैः शत्रवं वलं॥ ५॥ तेषां तद्विक्रमं वीरा गदसंकर्षणादयः॥ अमृश्यमाना नाराचे

र्जघ्नुर्हयगजानुरथान्॥ ६॥ पेतुः शिरांसिरथिना मृषिनां गजिनां भुवि॥ सकुंडलकिरीटानि सोऽस्मीषा

णि च कोटिशाः॥ हस्ताः सासिगदेषासाः करभा उर्वोऽग्रयः॥ अश्वाश्च तरना गोघुरवरमर्त्य शिरां

यंकुरु हेवाम॥ लोचने वराक्षि॥ तावकैः त्वदीयेः कृत्वा॥ ७॥ सचासौ विक्रमिच॥ ७॥

मश्रुतं॥ ८॥ उस्मीषाणि शिरो वतंसवस्त्राणि॥ तत्सहितानि शिरांसि करभा प्रकोट्याः॥ उरुविशेष एवा॥ ९॥ राम

भा० द० उ०
२१

२८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ परित्रासेन कं पिता निंगानियस्यास्तया मुचा शोकेन मुष्यत्तुरंयस्याः रुद्धकं वीयस्याः
सत्तिसाचतयो कातर्येण वैकुच्येन विसंसिता हेममयी मालायस्याः तया गृहीतः पादो यस्य सः ३४ सश्मश्रुकै

पुनरन्यदुपादत्ततदप्यस्मिन् दवायः २८ परिघं पद्मिंशं शूलं चर्मो सी शक्ति तोमरो यद्यदा युधमाद
द्यात्तत्सर्वमस्मिन् हरिः २९ ततो रथादवपुत्यखद्वपाणिर्जिघांसया कस्मभ्यद्रवक्रुद्धः पतंग इ
व पावकं ३० तस्य चापततः खड्गं तिलशश्चर्म चेषुभिः ॥ स्त्रित्वासिमाददेति मं रुक्मिणं हंतुमुद्य
तः ३१ दृष्ट्वा भ्रातृवधो दोगं रुक्मिणी भयविद्वला पतित्वा पादयोर्भर्तुं रुवाच करुणं सती ३२ योगे
श्वरा प्रमेयात्मन देवदेव जगत्पते हंतुमाहं सिकल्याण भ्रातरं मे महाभुज ३३ ॥ श्रीवाद्ययणिक
वाच ॥ तया परित्रासविकंपितां गायामुचा वमुष्यन्मुख रुद्धकं वया ॥ कातर्यं विसंसित हेममालया गृही
तपादः करुणो न्यवर्तत ३४ चैलेन वध्वा तमसा धुकारिणं सश्मश्रुकेशं प्रवपन्वरूपयन् तावन्म
मर्दः परसेन मुहृतं यदुप्रवीरान् लिनीयथा गजाः ३५ कस्मांतिकमुपव्रज्य ददृशुस्तत्र रुक्मिणम् ३६

शसहेतानि स्थाने स्थानेऽवशिष्टानि श्मश्रुणिकेशाश्च यथा भवंति तथा तेनैवा सिना प्रवपन् मुंडयन् व
रूपयत् विरूपमकरोत् ३५ ३६

१७॥१८॥१९॥२०॥ गोपालस्य वेदपालकस्येति वास्तवोऽर्थः तथा सुदुर्मतेरिति शोभना अनुगृह्यतीदृष्टेषु पिसतिर्य
स्यतयेति ॥२१॥२२॥ यदूना कुलपांसन व्रक्षदूषण वस्तुतस्तु यदूना कुलस्य पते असनस्य चरिपुहननचतुरा अससमा

त्रि

रुक्तीतु राक्षसोद्वाहं कृष्णद्विडसहस्रसुः ॥ एष्टोऽन्वगमत्कृष्णमहौ हि एषा वृत्तीवली ॥१७॥ रुक्म्यर्षी सुसंरक्ष
मृएवतां सर्वभूभुजां प्रतिजज्ञे महाबाहू दंतैः सशरासनः ॥१८॥ अहत्वा संगरे कृष्णमप्रत्युद्यचरुक्तिणीं कुं
डिनं न प्रवेद्यामि सत्यमेतद्वीमिवैः ॥१९॥ इत्युक्त्वा रथमारुह्य सारथिं प्राह सत्वरः ॥ चोदयाम्भान् यतं क
ृष्णस्य मे संयुगं भवेत् ॥२०॥ अद्याहं निशितैर्वाणैर्गोपालस्य सुदुर्मतेः ॥ नेष्ये वीर्यमदं येन स्वसामे प्रस
मं हता ॥२१॥ विकृत्य मानं कुमतिरीश्वरस्याप्रमाणवित् ॥ रथेनैकेन गोविंदं तिष्ठतिष्ठेत्यथा द्रव्यत ॥२२॥
धनुर्विकृष्य सुदृढं जघ्रं कृष्णं त्रिभिः सुरैः ॥ आह चारे चणं तिष्ठयदूना कुलपांसन ॥२३॥ कुत्र यासि
स्वसारं मे मुषित्वा ध्वांक्ष्वेदविः ॥ हरिष्यथ मदं मंदमायिनः कटयोधिनः ॥२४॥ यावन्न मेहतो वाणैः
शयीथा मुचदारिका ॥२५॥ समयन कृष्णो धनुश्छित्वा डिर्विव्याधेरुक्तिणीं ॥ अष्टभिश्चतुरो वाहं न द्वा
भ्यांस्ततं ध्वजं त्रिभिः ॥२६॥ स चान्यदनुरादाय कृष्णं विव्याध पंचभिः ॥ तैस्ताडितः शरीरैस्तु चिद्येदधनुरच्युतः ॥२७॥

ष २

घात इत्यस्माद्धातोः कर्तरित्युप्रत्ययोनं घादिविहितः ॥२८॥ ध्वांक्ष्वेदः काक्ः स यथाह विमुक्तातिनद्वत् वस्तुतस्तु अर्धं

वदिति योवः सहासवदित्यर्थः ॥२४॥ २५॥ २६॥ २७॥

कुतश्च्यत आह आत्ममोह इति ॥ ४४ ॥ परमार्थमाह एक एवेति परः शुद्धः ज्योतिश्चंद्रादिः यथोदकेषु न भो यथा घटादिवि
 ति ॥ ४५ ॥ कुतस्तर्हि न चंद्रादिवदेवात्मानं एकं शुद्धं प्रतीतः न ब्राह्मद्रव्यमधिभूतं प्राण इन्द्रियाणां ध्यात्मं गुणशब्देनाधि
 दैवकं तत्र यात्मकः देहोपाधिना शुद्धो न प्रतीयत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ननु देहसंबन्धेनापि संसारे सति शुद्धत्वगतमेव त
 ब्राह्मणात्मन इति हे सति अन्येन अधिभूतादिना आत्मनः संयोगवियोगो न स्तः कुतः असतः असत्त्वादप्यस्यत्यर्थः ॥
 आत्ममोहो नृणामेष कल्पते देवमायया ॥ सुहृदुर्दुदासीन इति देहात्ममानिनां ॥ ४४ ॥ एक एव परोक्षा
 त्मा सर्वेषामपि देहिनाम् ॥ नानेव गच्छते मूढैर्यथानभः ॥ ४५ ॥ देह आद्यंतवानेषद्रव्यप्राणगुणात्म
 कः ॥ आत्मन्यविद्येयकृत्तः संसारयति देहिनः ॥ ४६ ॥ नात्मनोऽन्येन संयोगो वियोगश्चासतः सति ॥
 तद्धेतुत्वात् तत्र सिद्धेर्देहगुणाभ्यां यथारवेः ॥ ४७ ॥
 तोऽसत्त्वं ब्राह्मणं तद्धेतुत्वादिति तस्यान्यस्य भूतेन्द्रियादेः प्रसिद्धेः प्रकाशस्य तद्धेतुत्वात् ॥ ननु देवैरधिष्ठितेभ्य
 इन्द्रियेभ्यो भूतानां प्रतीतिः प्रसिद्धा भूतप्रतीतिरित्याह तत्र प्रसिद्धिर्नात्मनः इत्यत आह देहगुणाभ्यां यथारवेः
 यथा प्रकाशप्रकाशत्वेन वर्तमानयोरपि चक्षुरूपयोः रवेः सकाशगत् प्रसिद्धिः ॥ हयोरपि तेजसत्वात् तद्धेतुत्वात्
 तथा भूतेन्द्रियाणां परस्परसिद्धानामपि चैतन्याधीन एव प्रकाशः ॥ तत्कार्यत्वाच्च तद्व्यतिरेकेण सत्त्वं चेत्यर्थः त
 था च द्वादशेव च्यति दीपश्चक्षुरूपं च ज्योतिषो न दृश्यं भवेत् ॥ एवं धीः खानिमात्राश्च न स्युरन्यतमाहतादि

प्रसिद्धिर्देहगुणाभ्यां यथारवेः ॥ ४७ ॥
 रवेः प्रसिद्धिर्देहगुणाभ्यां यथारवेः ॥ ४७ ॥

तथाभूतं हतप्रायमित्युत्तरवाक्येणनुषंगः॥३७॥३८॥ रुक्मिणीं सांत्वयति॥ मैवास्मानिति॥३९॥ पुनःश्रीकृष्ण
माक्षिपति॥ बंधुरिति॥४०॥ पुनर्देवीप्रत्याह॥ क्षत्रियाणामिति॥ येन धर्मेण भ्रातापि भ्रातरं हन्यात्॥ ततस्तस्मात्तथा

तथाभूतं हतप्रायं दृष्ट्वा संकर्षणे विभुः ॥ विमुच्य वरुं करुणो भगवान् क्लृप्तमवब्रवीत् ॥ ३७ ॥ असाध्विदं
 त्वया क्लृप्तं कृतमस्मज्जुगुप्सितं ॥ वपनं शमश्रुकेशानां वै रूपं सुहृदो वधः ॥ ३८ ॥ मैवास्मान्साध्व्यसूये
 थाभ्रातुर्वै रूपचिंतया ॥ सुखदुःखदोनचान्योस्ति यतः स्वकृतं भुक् पुमान् ॥ ३९ ॥ बंधुर्वधाहृदोषो
 पिनबंधोर्वधमहति ॥ त्याज्यस्त्वनैव दोषेण हतः किं हन्यते पुनः ॥ ४० ॥ क्षत्रियाणामयं धर्मः प्रजाप
 तिविनिर्मितः ॥ भ्रातापि भ्रातरं हन्याद्येन धौरतरस्तमः ॥ ४१ ॥ राज्यस्य भूमेर्वित्तस्य स्त्रियो मानस्य
 तेजसः ॥ मानिनो न्यस्य वाहेतोः श्रीमदांधाः क्षिपंति हि ॥ ४२ ॥ तवेयं विषमा बुद्धिः सर्वभूतेषु दुर्दृढा यत्नान्य

रत्नरः अतिदाहणः धर्मश्च अतः कोऽस्माकमपराधरतिभावः ४१ पुनः श्रीकृष्णप्रत्याहारज्यस्येति तथाप्यस्माकमनुचितमिति भावः ४२ पुनर्देवीप्रत्याह तवेयमिति सर्वभूतेषु दुहंदा महितानां भ्रातृणां अज्ञवद्यद्भ्यः अन्यैरेष्वसि रयंतं विषमाबुद्धिः कुतः यत्तत्तदेव सुहृदामभद्रमिति यद् सर्वभूतेषु दुहंदा मपि स्वसुहृदामभद्रमेव दंडरूपं मुञ्चतमभद्रं यन्म

न्यसे नवेयं विषमावुद्धिरिति ॥ अथवा सर्वभूतेषु मध्यमदुह
दं शिष्युणा लादीनां अमदसुदृढां भद्रचयमना सेतव्या
विषमावुद्धिः समानभवति अन्नवत् ॥ अज्ञानमिव ॥ ४३ ॥

भा० द० उ०

२३

स१

अहत्वा अज्ञात्वा अदुर्मतिश्च सत्यो र्थः अप्रत्यक्ष अनावर्त्य अप्रतिबुद्धेति सत्यं यवीयसी स्वसारं यत्र भोज
कटनामपुरमभवत् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ वरयोः वरवध्वोः देयमुपस्करं ॥ ५६ ॥ उत्तमि ते रिद्रके तु मिध्वजवि
अहत्वा दुर्मतिं कंसं त्यद्ययवीयसी कंडिनं न प्रवेद्या मीत्युक्ता तत्र वसद्रुषा ॥ ५७ ॥ भगवान्भी
षाकसुता मेवंति जित्यभूमिपान् पुरमानीय विधिवदुपये मे कुरु ह ॥ ५८ ॥ तदा महोत्सवो
नृणां यदुपुयां गृहे गृहे ॥ अभूद न न्यभावा ना कस्मेय दुपतो नृप ॥ ५९ ॥ नरानार्यश्च मुदिताः
प्रमृष्टमणि कुंडलाः पारिवर्हमुपाजकुर्वरयोश्चित्रवाससोः ॥ ६० ॥ सावृष्णिपुण्यं तं भित्ते नृ
केतुभिर्विचित्रमाला वररत्नतारणैः ॥ वभौ प्रतिहार्युपलुप्तमंगलैराह्वयैर्भोगुरुधूपदो
पकैः ॥ सितमार्गमदच्युद्रिराकृतप्रेष्टभूभुजां गजेर्द्वारं परामृष्टं भाषुगोपशोभिता ॥ ६१ ॥
कुरु संजय कैकेय विदमं यदुक्तं तयः ॥ मिथो मुमुदिरेतस्मिन्संभ्रमात्परिधावतां ॥ ६२ ॥
शेषैः उपलुप्तानि मंगलानि लाजां कुरपुष्पप्रकारादी नितैः ॥ आकृताः पृष्टा ये भूभुजस्तेषां गजैः परा
मृष्टा उत्क्षिप्तारं भाषुगं श्रुतेरुपशोभिता ॥ यद्वा तैरेव गजैः परामृष्टाः संस्पृष्टारं भाषुगं श्रुते
रुपशोभिता ॥ ६३ ॥ संभ्रमादौ सुक्यात् परितो धावतां वधूनां मध्ये मिथः समेत्य मुदं प्राप्ताः ॥ ६४ ॥

देहसंबंधाभावादेवनात्मनोजन्मादयोपि रतिवत्तुं जन्मादीनां देहधर्मत्वमाह जन्मादयस्त्विति ननु कथं न
हि जातो हं बालो हं वृद्धो हं मित्यात्मनि जन्मादिप्रतीतिः देहजन्मादिनैवेति सदृष्टांतमाह कलानामिवेति
इंदोः कलानां मेव जन्मादयो नैवेदोर्यथा तद्वत् यथा च कलानां शादेव कुङ्कुरमावास्या इंदुस्तय उच्यते तद्वत्
दस्यात्मनो देहनाशादेव मृतिर्यवहार इत्यर्थः ४८ नन्वात्मनो देहादिसंबंधाभावे कथं भोक्तृभोग्यभेदो

जन्मादयस्तु देहस्य विक्रियानात्मनः क्वचित् कलानामिव नैवेदोर्मृतिर्यस्य कुङ्कुरिव ४८ य
थाशयान् आत्मानं विषयान् फलमेव च अनुभुंक्ते यस्य सत्यर्थः तथा प्रोक्त्यवधो भवं ४९ तस्मा
दज्ञानजं शोकमात्तशेषविमोहनं तत्त्वज्ञानेन निहृत्य सस्याभवशुचिस्मिते ५० श्रीशुक
उवाच ॥ एवं भगवता तन्वीरुमेण प्रतिबोधिता वेमनस्य परित्यज्य मनो बुद्ध्या समादधे ५१
प्राणावशेष उत्सृष्टो द्विर्हृतवलप्रभः स्मरन् विरूपकरणं वितथात्ममनोरथः चक्रे भोज
कं देनामनिवासाय महत्पुंरम् ५२
यप्रतीतिरात्याशं कास्वप्नदृष्टांतेन समर्थयते यथाशया
नरति आत्मानं भोक्तारं विषयान् भोग्यान् फलभोगं असत्यप्यर्थः न्वनुभुंक्ते तथा बुधः संसारं प्राप्नोती
ति ४९ आत्मानं शेषयति तथातं निहृत्य अपाकृत्य ५० समादधे समाहितमकरोत् ५१ रुक्मिणस्त्वे

पिनाज्ञानं निवृत्तमिति दर्शयन्नाह ॥
प्राणावशेष इति ५२ ॥

भा० ८३० निज्जगत्तिलितवान् ॥ ४ ॥ ५ ॥ स्वधितिनाशस्त्रिकया ॥ अवचन ॥ अवाचन ॥ खंडितवंतः ॥ दितत्वतः कामे
 २४ यंतवभर्तति ॥ उत्पत्तिः श्रीकृष्णात् रुक्मिण्यामुत्पन्न इति ॥ ७ ॥ यशस्विनीपतिव्रता ॥ भर्तृदेहप्राप्तिप्रतीक्षमा
 तं निज्जगत्तिलितवान् मीनः सोप्यपरेः सह वृत्ते जालेन महता गृहीतो मत्स्यजीविभिः ॥ ४ ॥ तं शंवराय
 कैवर्त उपाज दुरुपायन ॥ ५ ॥ सुदमहानसनीत्वा वचन्यधितिना द्रुतं ॥ दृष्टातदुदरे बालं मा
 यावत्येन्यवेदयन् ॥ ६ ॥ नारदोऽकथय सर्वतस्याः शक्तिचतस्रः बालस्य तत्त्वमुत्पत्तिमस्योदर
 निवेशनं ॥ ७ ॥ सा चेकोमस्य वैपत्नी रतिर्नाम यशस्विनी ॥ पत्युर्निर्दग्धदेहस्य देहोपतिप्रतीक्षती
 च २ ८ ॥ निरूपिता शंवरेण सा सौंदर्येण सा ॥ कामदेवं शिषुं बुद्ध्वा च केन हतदाम्भके ॥ ९ ॥ नाति
 दीर्घेण कालेन सकास्मीरुद्धयौवनः जनयामास नारीणां वीक्ष्यतीनां च विभ्रमं ॥ १० ॥ सा तं प
 तिं पद्मदलायतेक्ष्णं प्रलंबवाहुं नरलोकसुंदरं ॥ सव्रीडहासोत्तमिभितभ्रुवेक्ष्यती प्रीत्योपतस्थे
 रतिरंगसौरतेः ॥ ११ ॥ तामाह भगवान् कामाक्षिर्मातस्ते मतिरन्यथा ॥ मातृभावमतिक्रम्य वत्तं सेका
 रण ८ ॥ तं शिषुं कामदेवं बुद्ध्वा ॥ ९ ॥ विभ्रमं संमोहः ॥ १० ॥ अंगदेशजन सौरते भविः ॥ उपतस्थे अभजत ॥ ११ ॥

५४॥ ६० ॥ इति दशमोऽध्यायः पञ्चाशत्तः ॥ ५४ ॥ पञ्च पञ्चाशत्तमे तु प्रद्युम्नो निरुसतः शंखेण हतः सौ य हत्वा
 तं कांतया गमत् ॥ १ ॥ प्रद्युम्न हानिलाभायैः शंखेण हरणादिना ॥ कुटुंबिनामपत्यादिसुखदुःखमसंचत् ॥ जा
 ववत्यादिविवाहेभ्यः प्रागेव प्रद्युम्न जन्मततो विवाहः ततः संवरागारात् प्रद्युम्न प्रत्यागमनं ॥ अतः पुत्रकथ
 रुक्मिण्या हरणं श्रुत्वा गीयमानं ततस्ततः ॥ राजानो राजकन्याश्च वभूवुर्भूषाविस्मिताः ॥ ५४ ॥ दार
 काया ॥ दारकायामभद्रा जन्महामोदपुरीकसां ॥ रुक्मिण्या रसुयोपेतं दृष्ट्वा रुक्मिण्यः पतिं ॥ ६० ॥
 इति श्रीमद्भागवतमहापुराणे दशमस्कन्धे रुक्मिण्युद्वाहे चतुःचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ श्रीवा
 सव्याख्योऽयम् ॥ कामस्तु वासुदेवांशो दग्धः प्राग्रद्रमन्युना ॥ देहोपपत्तये भूयस्तमेव प्रत्यपचत् ॥ १ ॥
 स एव जातो वेदभ्यां कृष्णवीर्यसमुद्भवः ॥ प्रद्युम्न इति विख्यातः सर्वतोऽन्वमः पितुः ॥ २ ॥ तं
 शंवरः कामरूपी हत्वा लोकमनिर्दृशम् ॥ स विदित्वात्मनः शत्रुप्राप्त्योदन्वत्यागाद्गृहं ॥ ३ ॥
 न प्रस्तावेऽपि प्रथमं प्रद्युम्नस्य जातमात्रस्य शंखेण हरणं निरूप्यते ॥ प्रत्यागमनं तत्रैव कालिनम
 पि कथापर्यवसानं यात्रा कर्मिति ॥ वासुदेवाधिष्ठितचित्तप्रभवत्वाद्वासुदेवांशः सृष्टिहेतुत्वाच्च ॥ देहो
 पपत्तये देहप्राप्तये ॥ १ ॥ अन्वमः ॥ अन्वूनः ॥ २ ॥ स प्राप्तिर्दुर्कमशत्रुः ॥ शंवरस्तमात्मनः शत्रुं विदित्वा स तु

त
 ३२
 इति दशमोऽध्यायः पञ्चाशत्तः ॥ ५४ ॥ पञ्च पञ्चाशत्तमे तु प्रद्युम्नो निरुसतः शंखेण हतः सौ य हत्वा

अधिकतापत्नी इत्यत्र हेतुः रतिः अहं भवान् काम इति ॥ १३ ॥ १४ ॥ दुर्जयत्वे हेतुः सायाशतविदमिति कथं त
हि हंतव्यस्तत्राह सायाभिरिति नचात्र विलंबकार्य इत्याह परिशेषेति रोदिमीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ वज्रस्य

रतिरुवाच भवान् नारायणसुतः शंखरेण हतो गृहात् अहं तेऽधिकतापत्नी रतिः कामो भवान् प्र
भो ॥ १३ ॥ एषु तानिर्दृशं सिंधावक्षिपच्छं वरोऽसुरः मत्स्याग्रसीतदुदरादिह प्राप्नो भवान् प्रभो ॥ १४ ॥
तमिमं जहि दुर्दृष्टं दुर्जयं शत्रुमात्मनः सायाशतविदं च सायाभिर्मोहनादिभिः ॥ १५ ॥ परि
शेषेति तं माताकुरीव गतप्रजाः पुत्रस्नेहकुलादीना विवत्सागोरिवातुरा ॥ १६ ॥ प्रभाष्ये वंददो वि
द्याप्रद्युम्नाय महात्मने मायावती महा मायां सर्वमायाविनाशिनी ॥ १७ ॥ स च शंखर मभ्येत्य संयु
गाय समाकृत्य अवि सद्यै स माक्षेपैः क्षिपन्स जनयन्कलिं ॥ १८ ॥ सोऽघि क्षिप्नो दुर्वचोभिः प
दाह त इवो गः निश्चक्रा मगदा पाणि रमर्षा ताम्रलोचनः ॥ १९ ॥ गदा मा विध्य तरसा प्रद्यु
म्नाय महात्मने प्रक्षिप्य विनदन्नाद वज्र निषेप निष्ठुरम् ॥ २० ॥

निषेपे निधत्ते यथा निष्ठुरस्तीव्रो नादो भवति तथा भ
जनादं व्यनदत् सामान्य विशेषतया व्याप्य व्यापकत्वमोदनं पाकपचतीति वत् अनिष्ठुरनादमकरो

द्वितीयः ॥ २० ॥

भा० द० ३० २८
२६

अतिसौंदर्येण प्रद्युम्नमनुवर्णयति यमिति पिता श्रीकृष्णस्तत्त्वरूपे प्रद्युम्ने नि आत्मीये रेशः भ
ति भावो भावनायासां तास्तन्मातरः श्रीकृष्णपत्न्या पिरहसि निरुद्धभावाः सत्योयमभेजन्निति यत्र न
खलु चित्रं कथं सति स्मरे स्मर्यमाणत्वेनैव सौभके कामेऽस्ति विषये सति किंच रमास्पदं श्रीकृष्णस्तस्य विंव
नष्टं प्रद्युम्नमायातमाकर्णहारकौकसः अहो मृतदवायातो वालो दृष्टेति हावुवन् ॥ ३८ ॥ यं वै
मुद्रः पितृस्वरूपनिजेशभावास्तन्मातरो यदभजनूरुह रूढभावाः चित्रं न तत्त्वलुरमास्पद
विंव विंव कामे स्मरेऽस्ति विषये किमुता न्यनार्यः ॥ ३९ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशम
स्कन्धे प्रद्युम्नागमनं पंचपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ सत्राजितः सतनयं
कृष्णाय कृतकिल्बिषः स्यमंतकेन मणिना स्वयमुद्यम्य दत्तवान् ॥ राजा उवाच ॥ सत्राजि
तः किमकरो द्रुहन् कृष्णस्य किल्बिषं स्यमंतकः कुतस्तस्य कस्माद् दत्ता सुता हरेः ॥ २ ॥ श्री
श्रीमूर्तिः तस्य विंव प्रतिविंव पुत्रे तदा किं नुवक्तव्यं अन्यनार्यो भेज्जुरिति ॥ ३९ ॥ इति दशमोऽध्यायः पंचपञ्चाशत्तमः ॥ ५५ ॥
षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः मणिना हरत् कन्यां जीववतः प्राप कृष्णः सत्राजितस्ततः पौत्रादिकामसौ ख्यस्य
निष्ठा मुक्तातिचंचला अर्थस्यानर्थतामाह स्यमंतहरणदिना सत्यभामां जीववत्या विवाहप्रस्तावाय स्यमंत
कारणानमाह सत्राजित इत्यकारणतः किंचिच्चतकारणतोऽप्यन्यथानुसारेण द्रष्टव्यः कृतापराधस्तच्छांतयेत्

॥ २ ॥
यस्यैवमं कृत्वा मणिना सह प्रादादिति ॥ १ ॥
२६

८ ॥ मू॥ तच्छ्रुत्वा महदाश्रयं कृत्वा तः पुरयोषितः अभ्यनन्दन् नृनृन् नष्टमृत्युमिवागतं ॥ ३६ ॥

श्रीकृष्णोऽयं न भवतीति अवधार्य सस्त्रीरत्नं श्रेष्ठारतिस्तत्सहितं ॥ २८ ॥ स्वसुतं स्मरं त्याह को न्व
यमिति नरवैदूर्यः पुरुषश्रेष्ठः ॥ ३० ॥ एतेन तुल्यं वयोरुपेक्षयस्य सः भवेदिति ॥ ३१ ॥ तस्य स्वपुत्रत्वं संभ

अवधार्य शनैरीष द्वैलक्षणेन योषितः उपजगमुः प्रमुदिताः सस्त्रीरत्नं सुविस्मिताः ॥ २८ ॥ अ
थ तत्रासितापांगीवैदभीवत्पुभाषिणी अस्मत्स्वसुतं नष्टं स्नेहस्तुतययोधरा ॥ २९ ॥ को न्वयं न
रवैदूर्यः कस्य वा कमतेक्षणः ॥ धृतः कथावाजवरे केयं लब्धा त्वनेन वा ॥ ३० ॥ मम चाप्यात्मजो न
ष्टो नीतो यः स्रुतिकाग्रहात् एतत्तुल्यवयोरूपो यदि जीवति कुत्रचित् ॥ ३१ ॥ कथं त्वनेन संप्राप्तं सा
रूपं शार्ङ्गं धननः ॥ आकृत्या वयवैर्गत्या स्वरहासावलोकनैः ॥ ३२ ॥ स एव वा भवेन्नूनं यो मे ग
र्भे धृतोऽर्भकः ॥ अमुष्मिन्प्रीतिरधिका वामः स्फुरति मे भुजः ॥ ३३ ॥ एवं मीमांसमानायां वैदूर्या
देवकी सुतः देवक्या न कदुदुभ्यामुत्तमश्लोकमागमत ॥ ३४ ॥ विज्ञातार्थोऽपि भगवांस्तस्मीमांस
जनार्दनः ॥ नारदो कथयत्सर्वं शंकराहरणादिकं ॥ ३५ ॥ देवकी वसुदेवश्च कृष्णमौतथास्त्रियः
दंपतीतौ परिष्वज्य रुक्मिणीं च ययुर्महं ॥ ३६ ॥
चयं त्याह ॥ ३२ ॥ न देवाधिकं संभावयति स एवेति ॥ ३३ ॥ देवक्या न कदुदुभ्यामित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ म रा ३७

भा० ८० उ०
२९

कृतानि कौतुकेन उल्लेखेन मंगलानि यस्मिन् तत् विप्रैः कृत्वा ॥ १० ॥ भारप्रमाणं चतुर्भिर्वीहिभिर्गुञ्जं गुञ्जान् पं
चपणान् पणान् अष्टौ धरणमष्टौ च कर्षतां शततुरः पलं तुला पलशतं प्रादुर्भीरः स्याद्विशतिः तुला इति ॥

सत्राजित्स्वर्गदं श्रीमत्कृतकौतुकमंगलं प्रविश्य देवसद नैमणिं विप्रैर्न्यवेदयत् ॥ १० ॥ दिने दिने स
र्णभारानष्टौ ससृजतिप्रभो ॥ ११ ॥ दुर्भिक्षमाय्यरिष्टानि सपीथिवाधयोऽशुभाः ॥ न संति मायिनसत्रय
त्रास्तेभ्यश्चिते मणिः ॥ १२ ॥ सयाचितो मणिं कापियदुराज्यशोरिणा ॥ नेवार्यैकामुकः प्रादाद्यात्राभंगमत
कयत् ॥ १३ ॥ तमेकदा मणिं कंठे प्रतिमुच्य महाप्रभं ॥ प्रसेनो हयमारुह्य मृगयां च चरद्वने ॥ १४ ॥ प्रसेनं
सहयं हत्वा मणिमादाय केशरी ॥ गिरिविशन्जाववतानिहतो मणिमिष्टता ॥ १५ ॥ सोऽपि चक्रे कुमा
रस्य मणिं क्रीडनकविले ॥ १६ ॥ अपश्यन् भ्रातरं भ्राता सत्राजित् पर्यतप्यत ॥ प्रायः कस्मेन निहतो म
णिग्रीवो वनगतः ॥ भ्राता ममेतितच्छ्रुत्वा कर्णे कर्णे जपन् जनाः ॥ १७ ॥ भगवांस्तदुपश्रुत्य दुर्दृशो
लिप्तमात्मनः ॥ माष्टं प्रसेनपदवीमन्वपद्यत नागरैः ॥ १८ ॥

मारीनामत्रकालमृत्युः ॥ अरिष्टमुभद्रे ॥ अशुभाः दुःखहेतवः ॥ १२ ॥ कापिकदाचित् ॥ अनेन भगवत्यसमर्प्य स्वयमग्रत
भोजिनः सर्वानिवर्तकमपि ॥ अनिष्टहेतुरवभवतातिस्त्वितं ॥ तदेव दर्शयितुमाह ॥ तमेकदेति ॥ प्रतिमुच्य ॥ क्व

सत्राजित्स्वर्गदं ॥ १४ ॥ आष्टौ धरणमष्टौ च कर्षतां ॥ १० ॥
प्रसेनः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अजपन् उपाश्रयवचन ॥ १० ॥
२७

भक्तस्य सत्राजितः सूर्यः स्वाम्यपि सखे वासीदित्यर्थः स च तृष्टः तस्मै स्य मंतकं नाम मणिं प्रादात् प्रीतः स्निग्धः
नोपलक्षितः सत्राजितोऽसावित्यविज्ञातः ॥ ४ ॥ दीव्यते क्रीडते सूर्योऽयमिति शंकिताः संतः कथयामासुरि
ति ॥ ५ ॥ सूर्यो नमस्कारयागतं कल्पयित्वा द्रिक्तभक्तीनां संबोधनानि नारयणे त्यादीनि ॥ ६ ॥ गभस्ति चक्रेण रश्मि

श्रीशुक उवाच ॥ आसीत् सत्राजितः सूर्यो भक्तस्य परमं सखा ॥ प्रीतस्तस्मै मणिं प्रादात् सूर्यस्तुष्टस्य
मंतकं ॥ ३ ॥ संतं विभ्रन्मणिं कंठे भ्राजमानो यथारविः ॥ प्रविष्टो ह्यारकां राजंसे जसानी पलक्षितः ॥
४ ॥ तं विलोक्य जना दूरात्तेजसामुष्टदृष्टयः ॥ दीव्यतेऽक्षैर्भगवतेशंशुः सूर्यशंकिताः ॥ ५ ॥ ना
रायणं नमस्ते सुशंखचक्रगदाधर ॥ दामोदरारविं दाक्षगोविंदयदुनंदन ॥ ६ ॥ एष आयातिस
विता त्वादिदृक्षुर्जगत्यते ॥ मुष्मन्नाभस्ति चक्रेण नृणां चक्षुषि तिग्मगुः ॥ ७ ॥ नन्वनिष्पतिते मार्गं
त्रिलोक्या विबुधैर्षभाः ॥ ज्ञात्वा घगूढं यदुष्टुद्रष्टुयात्यजप्रभा ॥ ८ ॥ **श्रीशुक उवाच ॥** निशम्य वालव
चनं प्रहस्य बुजलोचनः ॥ प्राह नासौरविर्देवः सत्राजिन्मणिना ज्वलन् ॥ ९ ॥

जालेन मुष्मन्तिग्मास्तीक्ष्णा गावोरश्मयो यस्य सः ॥ न चेद्रमघटमानमित्याहुः ॥ न न्विति ॥ अन्विषंति
वृगायते ॥ अजः सूर्यः ॥ वास्तानामज्ञानावचनं ज्वलन् विद्यातमानः ॥ ९ ॥

त्वा

भा० द० उ०
२८

जाने इति सर्वभूतानां यः प्राणस्तत्र च यत्र जोजः सहोवलमिन्द्रिये देहवलाति तत सर्वततोऽहं जाने कथं तथा
त्वमि त्यात आह विष्णु मित्यादि २६ पुराणत्वे हेतुः त्वं हीति स्रष्टु निमित्तं यच्च सत् उपादानं अतः पुरा
णः प्रभविष्णु त्वे हेतुः काल इति अधीश्वरः त्वमप्यत एवाह ईश्वरः पर इति न चेत्तदस्य इत्याह आ
त्मानात्मे इति २७ यतः एवभूतोऽतो मम स्रष्टु देवं श्रीरघुनाथ एव त्वमित्याह यस्येति ईषदुक्तलित उद्दी
जानेत्वा सर्वभूतानां प्राण ओजः सहोवलम विष्णु पुराण पुरुषं प्रभविष्णु मधीश्वरं २६ त्वं हि
विश्वसृजो स्रष्टा सृज्यानामपि यच्च सत् कालः कलयतामीशः पर आत्मा तथात्मना २७ य
स्येष्टदुक्तलित रोष कटाक्ष मोक्षैर्वर्त्मादिशतदुभितैः कतिमिगिलोद्यः सेतुः कृतः स्वयश उज्ज्व
लिता चलंकारस्तः शिरांसिभुविपेतुरिषुक्षतानि २८ इति विज्ञात विज्ञानमृक्षराजानमच्युतः ॥
व्याजहार महाराजं भगवान् देवकी सुतः ॥ अग्नि मृषा विदाहः पाणिनां शक्तिरयं ॥ हृष्या पर
या भक्त्या मेघगुंभारया गिरा २९ ॥
पितो यो रोषस्तेन ये कटाक्ष मोक्षैः दुभितान कास्तिमिगिलादमहमस्याश्रयस्मिन्तोऽधिर्वर्त्मादिशत तथा
पितस्मिन् येन स्वयश एव सेतु कृतः उज्ज्वलिता दग्धायस्येषुभिः क्षतानि छिन्नानि रक्षसो दग्धग्रीवस्य शि
रोसिभुविनिपेतुः स एव त्वमिति जाने २८ इति विज्ञात विज्ञानं येन तं विज्ञानशब्दः करणसाधनः कर्मसा

धनं वा ॥ रक्षराजानं प्रति उक्तवान् ॥ २६ ॥

१६॥२०॥२१॥२२॥२३॥ कथार्थे॥ अमिषार्थे॥ अष्टविंशाहं॥ अष्टच॥ विंशतिश्च॥ अष्टहानिदिनानियस्मिन्तत्॥ अष्ट
विंशाहं॥ विंशतिश्च॥ तिलोपश्चा॥ वज्रस्यनिषेधोनिघतिस्तद्वत्परुषैर्निघृरेः॥ २४॥ श्रीकृष्णस्यमुष्णीना

हंतप्रसेनमश्वचवीक्ष्यकेशरिणावने॥ तंचाद्रिष्टेनिहतमृत्तेरादृष्टयुर्जनाः॥ १९॥ सुक्षरा
जविलंभीममंधेनतमसारुत॥ एकोविवेशभगवानवस्थाप्यवहिःप्रजाः॥ २०॥ तत्रहृष्टाम
रिष्येष्टंवालक्रीडनकंकतं॥ हर्तुं कृतमतिस्तस्मिन्नवतस्थेऽर्भकांतिके॥ २१॥ तमपूर्वनरंदृष्टा
धात्रीचुकोशभीतवत्॥ तच्छ्रुत्वाभ्यद्रवक्रुद्धजाववानवलिनावरः॥ २२॥ सर्वेभगवतातेनयु
युधेस्वामिनात्मनः॥ पुरुषंप्राकृतंमत्वाकुपितो नानुभाववित्॥ २३॥ दंदयुद्धसुतमुलमुभयोर्वि
जिगीषतोः॥ आयुधाश्मद्रुमैर्दोभिः॥ कथार्थे॥ श्येनयोरिव॥ आसीन्नदृष्टविंशाहमितरैतरमुष्ट
भिः॥ वज्रनिषेधपरुषैरविश्रममहर्निशं॥ २४॥ कृष्णमुष्टिविनिष्पातनिषिष्टांगोरुबंधनः॥ क्षी
णसत्त्वःस्विन्नगात्रस्तमाहातीवविस्मितः॥ २५॥

विनिष्पातेरघातेर्निषिष्टानिविप्रथानि॥ अंगानांउरुणिवंधनानिसंधिस्थानानियस्यसः॥ लोकेको
वायंमंत्रावलीयानिति विस्मितः सन् विमृश्याह॥ २५॥

भा. द. उ.
२९

३७ पाप्मना अपराधेन अनुत्तप्यमानः ३८ अघंदोष आत्मनोरजः मलमपराधमिति ३९ किंकृत्वा
कस्मिन्कृतदत्यर्थः साधुभद्रं अदीर्घदर्शनमविचारकमाक्षद्रूपं मूढमंदमति ४० एवं ध्यायन्
सत्राजितं समाद्रुयस्मायां राजसन्निधौ प्राप्तिं चाख्याय भगवान्मणिं तस्मै न्यवेदयत् ३९ स
चातिव्रीडितारत्नं गृहीत्वा वाङ्मुखस्ततः अनुत्तप्यमानो भवनमगमत्त्वेन पाप्मना ३८ सोऽ
नुध्यायंस्तदेवाघवलवद्विग्रहकुलः कथं भूजाम्यात्मारजः प्रसीदेद्वाच्यतः कथं ३९ किंकृत्वा
साधुमद्यं स्यान्नृपेद्वा जनायथा अदीर्घदर्शनं चंद्रमूढद्रविणालोलुपं ४० दास्येदुहितरं त
स्मै स्त्रीरत्नं रत्नमेव च उपायोऽयं समीचीनस्तस्य शान्तिर्न चान्यथा ४१ एवं व्यवसितो बुद्ध्या सत्रा
जित्सुतो शुभां मणिं च स्वयमुद्यम्य कृत्वा योपजहार ह ४२ तां सत्यभामां भगवानुपये मे
यथाविधि वदुभिर्यो चित्ताशीलरूपौ दार्यगुणान्विता ४३ भगवानाह न मणिं प्रतीक्षामो वयं
नृप तवास्ता देव भक्तस्य वयं च फलभागिनः ४४
उपायं श्रुनोति दास्यरति स्त्रीरत्नं दुहितरं तावदास्यामि तदनंतरं पारिवर्हत्वेन रत्नमपीति ४१ ४२ वदुभिः
कृतवर्मादिभिः ४३ मणिप्रतीक्षामः नखीकुर्मः देवः सूर्यः तद्रक्तस्येति कटाक्षः फलभागिन इति तवापु

तवापु तदीयं धनमस्माकमेवेति गर्वाभिप्राय
४४
२९

वयं त्विह वहवो विलहरं प्राप्ताः तत्र मिथ्याभिशापममुनामणिना प्रमृजन् प्रमर्ष्टुमहमंतर्विलमिह प्रा
प्रत्यर्थः ॥ ३० ॥ सहमणिना समर्पयामास ॥ ३१ ॥ ३२ श्रीकृष्णप्राप्तये चंद्रभागादुर्गमयजन ॥ ३४ ॥ सचक

मणिहेतोरेह प्राप्ता वयमृक्षपते विलं मिथ्याभिशापप्रमृजन्नात्मनोमणिनामुना ॥ ३० ॥ इत्युक्तः स्वा
दुहितरंकन्याजाववतीमुदा अहं एतं समणिना कृष्णायोपजहार ह ॥ ३१ ॥ अदृष्टानिर्गमशोरः प्र
विष्टस्य विलंजनाः प्रतीक्ष्य द्वादशाहानि दुःखिताः स्वपुरं ययुः ॥ ३२ ॥ निशम्य देवकी देवी रुक्ति
रणानकदुंदुभिः सुहृदो जातयोः शोचन्विलाकृष्णविनिर्गतं ॥ ३३ ॥ सत्राजितं शपंतसे दुःखिता
द्वारकोकसः उपतस्थुर्महामायां दुर्गां कृष्णपलव्यये ॥ ३४ ॥ तेषां तु देव्युपस्थानात्प्रत्यादिष्टा
शिषा सह प्रादुर्वभूवसि द्वार्यः सदारो हर्षयन् हरिः ॥ ३५ ॥ उपलभ्य हृषीकेशं मृतं पुनरिवाग
तं सह पत्न्यामणिग्रीवं सर्वे जातमहोत्सवाः ॥ ३६ ॥ तदहं तेषां प्रादुर्वभूव आस इति पाठे अस्य
रं द्रियाणि तेषां प्रेष्टृत्वर्यः कदादेव्या उपस्थानात्तया तान प्रति आदिष्टा दत्ताया आशीः श्रीकृष्णं दत्तये
तितया सहैव ॥ ३५ ॥ यदि लोके जनाः कथंचिन्मृतं बंधुपुनरागतमुपलभन्ते तद्वदुपलभ्य सर्वे जातमहो

स्वामिनि ३६

भा० द० उ० जगिमान् जगाम ६७ ॥ ८१ ॥ १० ॥ ११ ॥ हेतुनं प्रतिकूलं वृजिनं अपराधं १२ ॥ अपीतो मृतः सप्तदशसंख्या
 ३० स्त्रीणां विक्रोशमानां क्रंदतीनामनाथवत् हत्वा पशून् शौनिकवन्मणिमादाय जगिमान् ६८
 सत्यभासाच पितरं हतं वीक्ष्य श्रुत्वा पिता व्यलपन्नाततातेति हाहतास्मीति मुह्यती ७ ॥ तैलद्रो
 ण्यां मृतं प्रास्य जगाम गजसाक्ष्यं कस्माय विदितार्थो यत्तत्प्राचरेषो पितुर्वधं ८ ॥ तदा कर्ण
 श्वरो राजन्तनुस्य नृलोकतां ॥ अहो नः परमं कष्टमित्यस्त्राक्षो विलेपतुः ९ ॥ आगत्य भगवां
 स समात्समार्यः साग्रजः पुरं ॥ शतधन्वानमारेभे हंतुं हंतुं मणिस्ततः १० ॥ सोपि कस्माद्यमं ज्ञा
 त्वा भीतः प्राणपरीक्षया साहाय्यं कृतवर्मीणमया च तस्य चाव्रवीत् ११ ॥ नाहमीश्वरयोः कु
 र्याद्विलनं कस्मिरामयोः ॥ को नु क्षेमाय कल्पेत तयोर्वृजिनमाचरन् १२ ॥ कंसः सहानुगोऽ
 पीतो यद्वेषात्याजितः श्रिया जरासंधः सप्तदशसंख्युगादिरथागतः १३ ॥ प्रत्याख्यातः स
 चाकुरं पार्मिग्राहमया च तस्योप्याह को विरुध्येत विद्वोनीश्वरयोर्वलं १४ ॥ यद्दलीलया वि
 ष्वस्ये जत्यवतिहति च चेष्टा विश्वस्ये ज्ञायस्य न विदुर्मोहिता जया १५ ॥
 कासं युगात् १३ ॥ १४ ॥ तोयमहस्मादेकमेव तत्त्वमित्यभिप्रेत्याह यदिति अजयामायया मोहिता जयेतिसं

धिरर्षः १५
 ३०

इति दशमोऽष्टाशतमः ॥ ५६ ॥ सप्तपञ्चाशत्तमे तु पुनः शतधनुर्वधे प्राप्सुस्मदुप्यशोमार्ष्टिकस्माः क्रूरहताक
 रणः अक्रूरमुरीकृत्यमणेः पात्रमप्यच्युतः उपास्यतमेकांते सरामोर्गाजादयः सत्रजितः कुलाज्ञाभंगफलं
 व्यक्तिकर्तुमाह विज्ञातार्थोपीति पांडवा विलहारेण जतुगृह्यनिर्गता इत्येवं विज्ञातोऽर्थो यत्नसः कुंती च दग्धा
 इति श्रीमद्रागवते महापुराणे दशमस्कंधे सप्तमोऽष्टाशतमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ श्री
 भुकुण्डवाच ॥ विज्ञातार्थोपि गोविंदो दग्धानाकर्णपांडवान् कुंती च कुल्यकरणे सह रामो य
 यो कुरुर्भीषं कुरुपं स विदुरगांधारीदोणमेव च तुल्यदुःखो समागम्य हाकष्ट इति होचतुः
 २ स्वध्वैतदंतं रंजन शतधनवान् मूचतुः अक्रूरकृतवर्माणो मणिकेस्मान् न गृह्यते ३
 योऽस्मभ्यं संप्रति श्रुत्य कन्यारत्नं विगद्यतः कुलायादान्तसत्राजित् कुलाज्ञातरमन्वि
 यात् एवं भिन्नमतिस्ताभ्यां सत्राजितमसन्नमः शयानमवधीस्वोभात्सपापः स्त्रीणाम् जीवनः
 माकर्ण्य कुल्यकरणे कुलोचितसद्भावहारार्थं १ अन्येषां तद्दाहदुःखाभावात् भीष्मादीन् संगम्य
 युक्ते २ ३ ननु जीवनसत्राजित् कथं मणिं दास्यति तत्रोचतुः योऽस्मभ्यमिति भ्रातरं प्रसेनं मृतं कस्मा

नानुगच्छेत्तन्निप्रतामित्यर्थः ५॥ ५॥
 नानुगच्छेत्तन्निप्रतामित्यर्थः ५॥ ५॥

भा० ६०३० सर्वज्ञस्यैव एवं चेष्टितं मद्वचनायेति मत्वा गूढमन्युरह अहमिति ॥ २४ ॥ २५ ॥ कतिचित्समाः संवत्सरान्
 प्रासंगिकमाह तत इति ॥ २६ ॥ ससत्यभामामप्यवचयदिति सूचयन्नाह केशव इति ॥ २७ ॥ बंधोः सत्रा
 अहं वै देहमिष्टमिदं प्रियतमं मम इत्युत्कामिथिलां राजन विवेश यदुनंदनः ॥ २४ ॥ तं ह
 ष्ठा सहसोत्पायमैथिलः प्रीतमानसः अहं यामास विधिवदहं ण्यसमहं लैः ॥ २५ ॥ उवा स त
 स्मां कतिचिन्मिथिलायां समाविभुः ततो शिच्छद्गदा कालधोर्त्तराष्ट्रः सुयोधनः मानितः प्री
 तियुक्तेन जनकेन महात्मना ॥ २६ ॥ केशवो द्वारकामेत्यनिधनं शतधन्वनः अप्रापि च मणेः प्रा
 ह प्रियायाः प्रियकृदिभुः ॥ २७ ॥ ततः सकारयामास क्रिया बंधोर्दत्तस्य वै सा कंसुहृदि भगवान्या
 यां स्युः सांपरायिकाः ॥ २८ ॥ अक्रूरः कृतवर्मा च श्रुत्वा शतधनोर्वधं व्यपतुर्भयसंवेत्तो द्वारकाया
 : प्रयोजको ॥ २९ ॥
 जितः सांपरायिकाः पारलौकिकाः ॥ २८ ॥ व्यपतुः द्वारकायाः सकाशात्कापि पलायितौ प्रयोजको मणिह
 रलो शतधन्वनः प्रवर्तको तत्राक्रूरः कृष्णानुमतं नैव गतः कृतवर्मा तु भक्तपक्षपातप्रकटो भयादेवोपेक्ष
 त इति गम्यते कथमन्यथा सर्वं स्वरं च नंतयोः संभवतीति ॥ २९ ॥

१६ १७ अंतर्गमिहमविमुक्तः तस्मिन्नेक्रेमणिं न्यस्य ययौ पलायत ॥ १८ गुरुः ससुरस्तदंतारं ॥ १९ शोयो जनु
त्वमात्रगमिवाततः परंगंतुमशक्तः पतितस्तदहं विस्मृत्य ॥ २० वचिनेन मृगयामास ॥ २१ अक्रेमणिं रसीति

यः सप्रहयनः शैलमुत्पाद्यैकेन पाणिना दधारत्नीलयाम्बाल उच्छिन्नीध्रमिवार्भकः ॥ १६ ॥
नमस्तस्मै भगवते कृष्णाय द्रुतकर्मणे अनंतायादिभूताय कृतस्थायात्मने नमः ॥ १७ ॥ प्रत्याख्या
तस्मिन्नेक्रेमणिं तस्मिन्नेक्रेमणिं तस्मिन्नेक्रेमणिं तस्मिन्नेक्रेमणिं तस्मिन्नेक्रेमणिं ॥ १८ गुरुदध्वज
मारुद्य रथं रामजैर्देनौ अनयात्तामहावेगैस्सैराजन् गुरुद्रुहं ॥ १९ मिथिलाया उपवने विस्मृ
जं पतितं हयं पद्ममध्यावत्सं व्रतः कृष्णोऽप्यन्वद्रवद्रुषा ॥ २० पदाते भगवांस्तस्य पदातिस्ति
मनेमिना चक्रेण शिर उक्त्य वाससो विचिनो नमः ॥ २१ अलक्ष्य मणिरागत्य कृष्ण आह
ग्रजातिकं वृथा हतः शतधनुर्मणिस्तत्र न विद्यते ॥ २२ तत आह वलोनूनं समणिः सतध
न्वना कस्मिंश्चित्पुरुषे न्यस्तस्तमन्वेष पुरं व्रज ॥ २३ ॥

सर्वज्ञतया विदित्वा पिराम वंचनाय तया कृतवानिति भावः ॥ २२ ॥ अन्वेष अन्विच्छ ॥ २३ ॥ राम राम

भा० ६०३
३२

विज्ञानमखिलं येन सचासौ श्रुत एव चित्तज्ञश्च। अयं भावः महाभागवतस्यास्य मया दत्तेऽपि मरणवपेक्षा
नास्तेष्वयस्मादकृतमणिना सहैवागत इति ज्ञात्वेति ॥ ३२ ॥ ततः किमन आह सत्राजित इति। अप-
पिंङ्गोऽतिनीयदत्तोऽस्य च विमुच्यापः कृत्यं शेषितं मवशिष्टं दुहितुः सत्यं भाग्याः सुताः गृह्णीयुरिति ॥
पूजयित्वाभिभाष्येन कथयित्वा प्रियाः कथाः। विज्ञाताखिलचित्तज्ञः स्मयमान उवाच ह ॥ ३२ ॥ न
नुदानपतेन्यस्तस्त्वया स्तेशनं धन्यना। स्यमंतको मणिः श्रीमान् विदितः पूर्वमेव नः ॥ ३३ ॥ सत्रा-
जितोऽनपत्यत्वाद्गृह्णीयुर्दुहितुः सुताः दायं निनीयापः पिंङ्गान् विमुच्यापं शेषितं ॥ ३४ ॥ तथा
पिदुर्दरेद्यन्यस्त्वया स्तो सुव्रते मणिः ॥ ३५ ॥ किंतु मामग्रजः सम्यग्प्रत्येति मणिं प्रति
दर्शयस्व महाभाग वंधनां शांतिमावह। अव्यच्छिन्ना मखास्तेऽद्य वतं तैरुक्तवेदयः ॥ ३६ ॥
एवं सामभिगलब्धः शुक्लतनयो मणिः। आदाय वाससा छन्दोऽस्य समप्रभं ॥
शास्त्रं तथा च स्मरंति। पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तौ। तत्सुतागोत्रजा वंधुः शिष्याः सर्वेऽप्यचारिण इति ॥ ३७ ॥
३५ अग्रजोऽपि न प्रत्येति न विम्वसिति नास्तीति च न वक्तव्यं यतः अव्यच्छिन्नाः संतता मखा वतं तैरिति ॥ ३६ ॥ आल-
ब्ध उच्यतेः हृदि स्पष्ट इति वा ॥ ३७ ॥

वे ३

३२

तदेवं वाराणां दानपतिसमाख्यामणिहस्तैः कूरेरुक्तावेदकेर्न हाध्वरैर्यजमाने निवसति पुनः श्रीकृष्णे
 नैव प्रस्यति तैः कूरेरिति कर्णे कर्णे जपति जने सत्यभागा रागादीनां मप्यविष्ठासे जनसंग्रहाया कूरमाद्रुय
 साक्षे पंकजस्य आह रूद्वभगवन्मत्संगाण्य केचन श्रुष्योऽन्यत्कारणमकूरानयने वर्णयन्ति तद्यथा श्रुतं
 दूषयेतुमनुवदति अकूरे प्रोषित इति दूषयति अंगदे राजन् श्रीकृष्णमादीत्यं विस्मृत्येति तदेवाह मुनि
 अकूरे प्रोषिते रिष्टान्यासन्वेदार्कोकसां शारीरमानसास्तापामुक्ते देविकभौतिकाः इत्यंगोपदि
 शं त्ये विस्मृत्य प्रागुदाहृतं मुनिवासनिवासे किं घटे तारिष्ट दर्शनं ३० देवेऽवर्षति काशी प्राः श्व
 फल्काया गताय वै स्वसुतां गादिनी प्रादात्ततो वर्षत्स काशिशु तत्सुतसुत्प्रभावोऽसावकूरो य
 त्रयत्रह देवोऽभिवर्षते तत्र नोपतापानमारिका इति वृद्धवचः श्रुत्वा नैतां वदिह कारणं इति मत्वा
 समानाथ्य प्रादात्तं कूरं जनार्दनः ३१
 वासेति मुनीनां वासो यस्मिन् समुनिवासः श्रीकृष्णस्तस्य निवासे सत्यकूरपगममात्रेणारिष्टदर्शनं किं घटे त
 तदिष्टं विना न घटे त इत्यर्थः ३० पुनस्तन्मतमेवानुवर्तयति देव इति काशिदेशेषु देवे मघवत्यवर्षति सति
 सति इत्येवं भूतमकूरमहिमप्रतिपादनपरं देवानां वाक्यं श्रुत्वा सत्यमेवं तथाप्येतां वदेव कारणं न भवति किं
 तुमरेरपगम इति मत्वेत्येते दंतं परमतं परमतं वस्तुतस्तु श्रीकृष्णलीलावशादेवारिष्टादिदर्शनमिति श्रुका

के

विसंमतमिति भावः ३१

भा० द० ३ ज्येष्ठयोः प्रणामं कृत्वा समेनालिंगितः कनिष्ठाभ्यामभिवादितो वभूव ॥ ४ ॥ कस्माद्दोषदोषं वदुर्भाष्यो सत्यपि
निंदारहिता ॥ पार्थेन वञ्चिरे ॥ ऊढापरिणीता ॥ ५ ॥ ६ ॥ अतिहादेन सेहेन ॥ आर्द्रसज्जले ॥ दृशो यस्य सत्या परिष्कृतः

युधिष्ठिरस्य भीमस्य कृतापादाभिवंदनं ॥ फाल्गुनं परिरभ्याथ यमाभ्यामभिवादितः ॥ ४ ॥ पर
मासीनमासीनं कस्मात्कस्मैमनिदिता ॥ नवोढा व्रीडिता किंचिच्छनैरेत्याभ्यवंदतः ॥ ५ ॥ तथे
वसात्यकिः पार्थः पूजितश्चाभिवंदितः ॥ निषसादासनेन्येच पूजिताः पर्युपासितः ॥ ६ ॥ पृथं
समागत्य कृताभिवंदनस्तया तिस्रो द्रुष्टाभिरभितः ॥ आष्टृष्टं स्तां कुशलं सह
सुषापितृषसारपरिष्टृष्टं धवः ॥ ७ ॥ तमाह प्रमवेत्त्य रुद्धकं वाम्रलोचना ॥ स्मरतीति न
वदुर्लोकेशान् लोकाणां यात्मदर्शनं ॥ यतः देव कुशलं नो भूत्सनायास्ते कृतावयं ज्ञातीनः ॥

स्मरतीति स्मृता मे प्रेषितस्त्वया ॥ ८ ॥
तया परिष्टृष्टं धवायस्य सः ॥ प्रणाया देवक्यतेन रुद्धकं एवायस्याः लोकापाये आत्मनिदर्शनं यस्य तं ॥ भ
जती लोकापायाय आत्मानं दर्शयतीति वा ॥ ९ ॥ ज्ञातीन् वधून् नः ॥ अस्मान् यदा भ्राता अक्रूरः प्रेषितः ॥ १० ॥

रजःमिथ्याभिःशपंसंस्तज्य। अन्यैर्दुर्दर इतिमिषेणप्रित्याभयस्तस्मैप्रत्यर्पितवानिति॥३॥ दुष्कीर्तितमूलंदुरि
तचेति॥३॥ इतिदशमसप्तपञ्चाशत्तमः॥५७॥ अष्टपञ्चाशत्तमेतुल्लसःपञ्चकरेग्रहीत् कालिंदीमित्रविंदोचसत्या
स्यभक्तकंदरीयित्वाज्ञातिभ्योऽज्जआत्मनः॥ प्रसज्यमणिनाभयस्तस्मैप्रत्यर्पयत्प्रभुः॥३॥ यत्त्वेत
द्गवतर्द्वारस्यविमोवीर्याद्युर्वजिनद्वंसुमंगलच॥ आख्यानपठतिशृणोत्यनुस्मरेद्वादु
ष्कीर्तिदुरितमपोहयातिशांतिं॥३॥ इतिश्रीमद्भागवतमहापुराणेदशमस्कंधेस्यभक्तकोष
ख्यानसप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः॥५७॥ श्रीशुक उवाच॥ एकदापांडवान्द्रुपं प्रतीतान्पुरुषोत्तमः
इन्द्रप्रस्थगतःश्रीमान्पुण्ड्रानादिभिर्वृतः॥ दृष्ट्वातमागतं पाथोमुकंदमखिलेश्वर॥ उन्न
स्युर्युगपद्दीराः प्राणमुखमिवागतं॥ परिष्वज्याच्युतंवीरांश्चंगसंगहतेनसः॥ सानुरागं
स्मितं वक्त्रं वीक्ष्य तस्य मुदं ययुः॥३॥

भद्रांचलस्मरणं॥ कालिंदीनिजलाभायतपःपरमुपेयुषी॥ परिलेपन्प्रियावासमिन्द्रप्रस्थमथागमत्॥ प्रती
तान्नष्टानपिद्रुपदग्हेपुनः॥ युयुधानःसात्यकिः॥१॥ प्राणाद्रिद्रियाणि॥ मुखंपंचवृत्तिंप्राणमिव॥२॥३॥

भा० ६० ३
३४

सखा श्रीकृष्णे न १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अयं मां कामयतेति शंकया तमाह ॥ तदैव तेषां विश्वकर्मणा देवशिल्या नगरं
तत्रोपसृश्य विशदं पीत्वा वारिमहारथौ ॥ कृष्णो ददृश तुः कन्यां चरंतीं चारुदर्शनां ॥ १६ ॥ तामा-
साद्य वरारोहो मुदितो रुचिराननां ॥ पप्रच्छ प्रेषितः सखा फाल्गुनः प्रमदोत्तमां ॥ १७ ॥ कात्वं
कस्यासि सुश्रोणि कुतो वा किंचि कीर्षसि ॥ मन्येत्वा पतिमिच्छंतीं सर्वं कथय शोभने ॥ १८ ॥ **कालि**
युवाच ॥ अरु देवस्य सवितुर्दुहिता पतिमिच्छंतीं ॥ विसुवराण्यवरदंतपः परममास्थि-
ता ॥ १९ ॥ नान्यपतिवरेण वीरतमृतं श्रीनिकेतनं ॥ तुषतां मम भगवान्मुकुंदो नाथ संश्रयः ॥
२० ॥ कालिंदीति समाख्याता वसा मित्रमुना जले ॥ निर्मिते भवने पित्रा यावदच्युतदर्शनं ॥
२१ ॥ तथा वदद्गुडा केशो वासुदेवाय सोपिता म ॥ रथमाराण्यतद्विह्वलं धम्मराजं सुपागमत ॥
यदेव कृष्णसंदिष्टः पार्थिनां परमाद्भुतं ॥ कारयामास नगरं विचित्रं विश्वकर्मणा ॥ २३ ॥ भग-
वांस्तत्र निवसन् स्वानां प्रियचिकीर्षया ॥ अग्नये खांडवं दत्तुमर्जुनस्य ससारथिः ॥ २४ ॥
कारयामास ॥ २५ ॥ किंच भगवान्निरतिशये श्रव्यं गुणवान्निरतिशये श्रव्यं गुणवानपि ॥ अर्जुनस्य धनुः

रादितो भायसारथिः ससः खांडवं नाम द्रुप-
वनम् ॥ २५ ॥
३४

ख २

ज्ञातीनितिवचनात् प्राप्नोहं वारयति स्तोति न ते स्तीति तत्र हेतुर्विषयेति सुहृच्च आत्मा च तस्य हं सिनाशाय
 सि ॥ १५ ॥ कुमेधसा विषया सक्तचित्तानां दृष्टोऽसि ॥ ११ ॥ सुखं अवसदिति शेषः सुमभ्यर्थित इति वा समाप्तिः ॥ १२ ॥
 न ते स्तिसुपरभ्रांतिर्विषयसुहृदात्मनः ॥ तथापि स्मरतां शश्वत्केशानहंसिद्विदस्थितः ॥ १० ॥
 युधिष्ठिर उवाच ॥ किं न आचरितं श्रेयो न वेदाहमधीश्वर ॥ योगेश्वर एणं दुर्दृशो यन्नो हृष्टः कुमे
 धसां ॥ ११ ॥ इति वैवर्षिकान्मासान् राजा सोभ्यर्थितः सुखं जनयन्नयना नंदमिंद्रस्थोकसावि
 भुः ॥ १२ ॥ एकदारथमारुह्य विजयो वानरध्वजं गांढीवंधनुरादाय तूरेणोवाहय शायको ॥ १३ ॥
 साकं कृष्णं स नंदो विदुर्हृविपिनं महत् वक्रव्यालसमाकीर्णं प्राविशत्परवीरहा ॥ तत्राविध्य
 च्छायां घ्रांश्च करान्महिषान् रुरून् शरभान् गवयान् वृद्धान् रिरिणान् शशशस्त्रकान् ॥ १४ ॥
 तान्निन्युः किं कैरा राक्षसे मेध्यान्पर्वण्युपागतैर्हृदपरितपरिभ्रान्तो वीभत्सुर्धमुनामगात् ॥ १५ ॥
 लिंदीदर्शनमाह एकदेति ॥ अदायाः सायकाः ये योस्तो ॥ तूरेणोदुधौ ॥ १३ ॥ १४ ॥ राक्षसे युधिष्ठिराय
 मेध्यान् कर्माहान् ॥ वीभत्सुः अर्जुनः ॥ १५ ॥ रामरामराम ॥ ॥ रामरामराम ॥ ॥ ५५ ॥ रामरामराम

न ५

प्र ३

ह ३

भा० द० उ० वीरस्य गंधमपिन सहंतः इति तथा तान् खलान् वदुः खलान् ३२ वृषान् जयति यस्तेन लभ्यां ३३ प्रतिनंदि
 ३५ नतं शो कुर्त्तु पावो दुःखं जित्वा स प्रगो वृषान् ॥ तीक्ष्णं शृंगान् सुदुर्मर्षीन् वीरगंधासुहास्वखलान्
 ३४ तांश्च वृषां जित्वा भ्यां भगवान् सात्वतां पतिः ॥ जगाम कौशल्यापुरं सेनेन महता वृत्तः ३३
 स कौशल्यापतिः प्रीतः प्रत्युत्थाया सनादिभिः ॥ अर्दलेन विगुरुणा पूजयत् प्रतिनंदितः ३४
 वरं विलोकाभिमितं समागतं नरेंद्रकन्याचक्रमेरमापतिं ॥ भयादयं मे पतिराशिषामलाः ॥
 करोतु सत्यायदि मे धृतो व्रतैः ३५ अर्चितं पुनरित्याह नारायण जगत्पते ॥ आत्मानं देन पू
 र्णस्य करवाणि किमन्यकः ३६ यत्पादपंकजं शिरसा विभर्ति श्रीरवृजः स गिरिशः सहस्र
 कपालैः लीलातनूः स्वकृतं स तु परीक्षयेत् काले दधत्सु भगवान् मम केन तु ष्यत् ३७ श्री
 शुक उवाच ॥ तमाह भगवान् कस्मः कृतो स न परिग्रहः ॥ मेघगंभीरया वाचा संस्मितं कुलनंदनः ॥
 ३८ श्रीभगवानुवाच ॥ नरेंद्रयात्रा कविभिर्विगर्हिता राजन्यवंधो निर्जकर्मवर्त्तिनः ॥ तथापि याचेत वसौ ह
 देष्टव्या कन्या त्वदीयां न हि मुल्कदा वयम् ३९
 तः तं प्रतिनंदितवान् ॥ श्रीकृष्णेन वासः प्रतिनंदितः ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ हे नरेंद्र राजन्यवंधोः क्षत्रियस्य शु

लंकाद्रव्यादिप्रदाः ॥ ३९ ॥

अक्षयो अक्षयसायको २५ खांडवदाहकवद्रेः सखे अर्जुनाय यस्मिन्नितिसामान्यतो निर्दिशः यस्यमित्यर्थः ॥ जल
 स्थलयोर्दृशेर्दृष्टेर्भ्रमः यद्वा जले स्थलवद्भूतस्मिन्तज्जलस्थलद्वयस्मिन् भ्रमश्चासीदिति ॥ २६ ॥ सुपुराणकृत
 सोपग्निसुशोधनुरदाहयानश्चेतानुरथं नृप ॥ अर्जुनायाक्षयोत्तरौ वर्मचाभेद्यमस्त्रिभिः ॥ २७ ॥
 मयश्चासौ चितोवद्रेः सभासख्यनृपाहस्त ॥ यस्मिन् दुष्योधनस्यासीज्जलस्थलमतिभ्रमः ॥ २८ ॥
 सतेन समनुज्ञातः सुहृद्भिश्चानुमोदितः ॥ आययौ द्वारकां भूयः सात्यकिप्रमुखैर्वृतः ॥ २९ ॥ अ
 शोपये मे कालिंदी सुपुराणत्वेत्तज्जिते ॥ वितन्वन्परमानंदस्वानापरममंगलः ॥ ३० ॥ विदुः
 विंदावावंत्यो दुष्योधनवसानुगौ ॥ स्वयंवरे स्वभगिनीं कृत्वा सत्कान्यवधत्तां ॥ ३१ ॥ राजा धिरे
 वास्तनया मित्रविंदापितृषुः प्रसह्य हतवान् कृष्णराजं नृपं प्रपश्यतां ॥ ३२ ॥ नग्नजिन्ना
 मकौशल्यश्चासीद्राजातिधार्मिकः ॥ तस्य सत्याभवत्कन्या देवी नाग्नजिती नृप ॥ ३३ ॥
 सुदंतचंतस्मिन् ॥ पंचमं मित्रविंदविवाहमाह विंदानुविंदय वितिहृभ्यां आवंत्यो अवंतिराजानौ ॥ ३४ ॥
 षष्ठममाह नग्नजिदिति कौशल्यः अयुध्याधिपतिः सत्यानामकन्या अभवत् देवीकांतिमती लग्न

जिनी निपितनामा प्रसिद्धत्यर्थः ॥ ३१ ॥

भा० द० उ० ४८ निष्कग्रीवाश्च तां सुवाससश्च तासां युवतीनां दासीनां च ॥ १ ॥ नागात् गोभ्यः शतगुणान् नवस्तत्ताणि रथात् रथेभ्यः ॥
 शतगुणान् नवकोटीः ॥ अश्वात् अश्वेभ्यः शतगुणान् नवपद्यानि ॥ ४९ ॥ ५० ॥ यदुभिर्गोवृषेभ्यो भग्नवीर्या अपि सुदुर्मर्षी
 शंखभेय्यानि कानेदुर्गीतवाद्यद्विजाशिषः ॥ नरनार्यः प्रमुदिताः सुवासः स्वगलंकृताः ॥ ४८ ॥
 दशधेनुसहस्राणि पारिवर्हमदादिभुः ॥ युवतीनां त्रिसाहस्रं निष्कग्रीवसुवाससां ॥ १ ॥ नव
 नागसहस्राणि नागाश्च शतगुणान् रथान् ॥ रथाश्च शतगुणान् अश्वाश्च शतगुणान् नरान् ॥
 ४९ ॥ दंपती रथमारोप्य महत्यासेन यावतौ ॥ स्नेहप्रलुप्तं हृदयो यापयामास कोशलः ॥ ५० ॥
 श्रुत्वेतद्गुरुधुर्मपानयंत पथिकस्तथा को ॥ भग्नवीर्या सुदुर्मर्षी यदुभिर्गोवृषेः पुराः ॥ ५१ ॥ तानस्य ते
 शरव्रातान् च धुप्रियकदज्जुनः ॥ गांढीवीकालयमास सिंहः सुदुर्मर्गा निव ॥ ५२ ॥ पारिवर्हमुपगृ
 ह्य द्वारकामेत्यसत्ययारमे यदुनामृषभो भगवान् देवकीसुतः ॥ ५३ ॥ श्रुतकीर्तः सुताभद्रा सुपथमे
 पितृषसुः ॥ कैकेयीभ्रातृभिर्देहां कस्म संतर्हनादिभिः ॥ ५४ ॥
 यावत् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ स प्रमं विवाहमाह ॥ श्रुतकीर्तैरिति ॥ श्रुतकीर्तिर्नाम यापितृषसां तस्याः सुता भद्रा नाम तां कैकेयी ॥ तद्देशजा

गुणानामेकमेव धाम स्थानं त्वं तथा भूतस्य यस्य त्वं वागे ॥ ४० ॥ ४१ ॥ दुर्दंताः अशिदिताः दुरवग्रहाः अपरायणाः कु
तः तदाह एतेरिति भग्नाः भग्नप्राप्ताः एतान् योनिगुणाति तस्य कन्येति समयः कृतः ॥ ४२ ॥ यत्र यदि रमे गो व

॥ जो वाच ॥ को न्यसेभ्यधिको नाथ कन्यावर इहे स्मितः ॥ गुणैक धामो यस्यांगेश्री वसत्यनुपा
यिनी ॥ ४० ॥ किं त्वस्माभिः कृतः पूर्व समयः सा त्वत्तर्षभ ॥ पुंसां वीर्यापरीक्षा र्थं कन्यावर परीक्षया
४१ स प्रैते गो वृषा वीर दुर्दंता दुरवग्रहाः एते भग्नाः सुवहवो भिन्नगात्रान्पात्मजाः ॥ ४२ ॥ यदि
मे निगृहीताः सुस्त्वयैव यदुनन्दन ॥ वरो भवानभिमतो दुहितुर्मे श्रियः पते ॥ ४३ ॥ एवं समयमा
कर्ण्य वडा परिकरं प्रभुः ॥ आत्मानं स प्रधा कृत्वा न्यगुणाल्लीलयैव तान् ॥ ४४ ॥ वडा तान् द्रा
मभिः शौरिर्भग्नदर्पानह तो जसः ॥ वाकर्षस्त्री लया वडान्वालो दा रुमयान् युथा ॥ ४५ ॥ ततः
प्रीतः सुता राजा ददौ कस्माय विस्मितः ॥ तो प्रत्यगुह्लाङ्गवान् विधिवत्सदृशी प्रभुः ॥ ४६ ॥
राजपत्यं श्रेष्ठदहितुः कस्मलब्ध्वा प्रियं पतिं लेभिरे परमानन्दं जातश्च परमोत्सवः ॥ ४७ ॥
वाः ॥ ४३ ॥ स प्रधा कृत्वेति वदूनां योषितां संपूर्णमेवाहं संभोगयोग्यः स्यामि सव्यां प्रत्यसा पत्यु प्रदर्शनार्थमा

ति १

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
त्मनः स प्रधा करणं ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अष्टममाह सुतां चेति एक एव सः श्री कृष्णो लक्ष्मणां जहार ५५ तस्य निरोधोऽतः पुरंतस्मात् भैष्मी जां ववती भामा सत्या भद्रा च न
लक्ष्मणा कालिंदी मित्रविदा चैत्यष्टौ पट्टमहास्त्रियः ५६ ॥ इति दशमः ॥ ५७ ॥ उ न ष ष्टि त मे भौ मं ह त्वा ते न ह त्ता
हरिः ॥ कन्या सहस्रशः प्राप्य पारिजातो द्विवोहरत् परिणीय ततस्ताभिस्तन्मनोरथपरैः ॥ आत्मारामोपसौरे मे य

सुतां च मद्राधिपतेर्लक्ष्मणां लक्षणे र्युतां स्वयं वरे जहारेकः ससर्पाः सधामिव ५५ ॥ अ न्या श्रु वि
विधाभायोः कृष्णस्यासनसहस्रशः भौमं हत्वा तन्निरोधादाहता आरुदशानाः ५६ ॥ इति श्रीम
द्भागवते महापुराणे दशमस्कंधे पंचकन्याहारे षष्ठोऽध्यायः ५७ ॥ राजा वाच ॥ यथा
हतो भगवता भौमेन चताः स्त्रियः ॥ निरुद्ध एतदाचक्षु विक्रमः शार्ङ्गधन्वनः ॥ १ ॥ श्री कृष्ण वा
च ॥ इंद्रेण हत एतरेण हत कुंडलबंधुना हता मेरादिस्थानेन तत्तापितो भौमचेष्टितं ॥ १ ॥

हृदेषु गृहस्य वत् ॥ येन ताः स्त्रियो निरुद्धाः स भौमः चकाराद्येन कारणेन हतः तदा चक्ष्वेति ॥ १ ॥ इंद्रेण भौम
चेष्टितं तापितः स न ॥ प्राग्ज्योतिषपुरं भौमनगरं यथा वित्यन्वयः ॥ कथं भूतेन हतं एतं यस्य तेन लोकपालप्रधा
नत्वात् ॥ इंद्रेण वरुण एतं हरणे पितृस्येव मानभंगरति तथैवोक्तं ॥ हते कुंडले यस्य सादितिर्वधुर्यस्य तेन ॥ ह
तममेरादिस्थानं मणिपर्वतलक्षणे यस्य तेन ॥ सत्यभामाया गृहे भगवन्तमिन्द्र आगत्य विज्ञापितवान् ॥ १ ॥

भा. ३.
३८

शतघ्नी शक्तिविशेषः ॥ १५ ॥ विचित्रावाजाः पत्राण्येषां तैर्वाणैः निरुन्तावाहवउखः शिरोधाः कंधरा वि
ग्रहाश्च देहयस्यतत् तर्ह्येव ते यदा विव्यधुः तस्मिन्नेव क्षणे ॥ १६ ॥ अत्याश्रये कुरुदहेति संबोधनं तथाहिते
दृष्टासभाय्यं हरे परिस्थितं सूर्यो परिष्ठात्सत डिडुनो यथा ॥ कुरु सतसेव सृज च तघ्नीयो
धाश्च सर्वे युगपच्च विव्यधुः ॥ १५ ॥ तद्भोमसेनं भगवान्गदाग्रजे विचित्रवाजे निशितैः शिली
मुखैः ॥ निरुन्तावाहुरुशिरो धविग्रहचकार तर्ह्येव हताश्वकुंजरं ॥ १६ ॥ यानियानि प्रयुक्ता
निशस्त्रास्त्राणि कुरुदह ॥ हरिस्तान्यच्छिनत्तीह्यैः शरैरेकैकशस्त्रिभिः उद्यमानः सुप
रणेन पक्षाभ्यां निघृता गजान् ॥ १७ ॥ गरुत्मताहन्यमानास्तु दपक्षैर्नखैर्गजाः ॥ पुरमेवाविशन्ना
त्तान्गकोयुध्ययुध्यत ॥ १८ ॥ दृष्ट्वा विद्रावितं सैन्यं गरुडेनादितं स्वकं तं भोमः प्राहरत्पुत्र्या व
ज्रः प्रतिहतो यतः ॥ १९ ॥ नमस्कृतं तया विद्योमालाहृत इव द्विपः ॥ मूलं भोमो व्युत्तं हतुमाद
देविते योद्यमः ॥ २० ॥

यानि शस्त्रास्त्राणि तत्प्रापैः पूर्वमेव तस्मै न्यसर्वं हत्वा ॥ पश्चात्तानि शस्त्रास्त्रा
णि चिधेद ॥ तत्रापि एकैकं शस्त्रं संचरिभिः शरैरित्याश्रय्यं ॥ १७ ॥ किंच गरुत्मते ॥ १८ ॥ यतः यथा शक्त्या वज्रः प्रति
हतः ॥ १९ ॥ अतो गरुडस्तु नाकं पतं गरुडेन योद्यमः सन् ॥ २० ॥ राम राम राम

तस्मै श्रीकृष्णाय गदां वयं मुच्यते ॥ ८ ॥ इन्द्र ते जसा वज्रेण ॥ प्रतियया हेतुभूतया ॥ अमर्षजुषः ॥ १० ॥ पीठं पीठनामानं नि

धा २

तदापतद्वैविशिवंगरुत्तमते हरिः शराभ्यामभिनन्निधौ जसा ॥ मुखेषु तं चापि शरैरताडयत् ॥
स्मै गदां सोऽपि रुषां वयं मुच्यते ॥ ८ ॥ तमापतंती गदया गदां मध्ये गदाग्रजो निर्विभिदे सहस्रधा ॥
उद्यम्य बाहुन भिधावतोऽजितः शिरसि चक्रेण जहार लीलया ॥ ९ ॥ व्यसुः पपाता भसि कं
तशीर्षा निकृंत शृंगोद्विरेव द्रते जसा ॥ तस्यात्मजाः सप्त पितुर्वधातुराः प्रतिक्रियामर्ष
जुषः समुद्यताः ॥ १० ॥ ताम्रोऽतरीक्षः श्रवणे विभावसुर्वसुर्नभस्वानरुणश्च प्रमः ॥ पीठं पु
रस्कृत्य च मूर्ध्नि मध्ये भोमप्रयुक्ता निरगन्धता युधाः ॥ ११ ॥ प्रायुजता साद्यशरा नशीन
गदाशक्त्यष्टिशूलान्यजितैरुषोऽस्त्रिणाः ॥ १२ ॥ तच्छस्त्रं कूटं भगवान्स्वमार्गं त्यैरमोघवी
र्यस्तिलशंश्रुकर्तृह ॥ तानपीठमुत्थाननयद्यमक्षयं निकृंत शीर्षेरुभुजाधिवर्मेणः ॥ १३ ॥
स्वानीकपानच्युतचक्रसायकैस्तथानिरस्तानरकोधरा सुतः ॥ निरीक्ष्य दुर्मर्षेण आश्रवन्मदैर्गजैः
प्रयोधिप्रभवैर्निराक्रमत् ॥ १४ ॥
रगन्निरगमन् ॥ ११ ॥ १२ ॥ निकृंता निशीर्षादीनियेषां तान् ॥ १३ ॥ १४ ॥

स ५

भा० द० ३०
३२

षमपुरुषत्वमिति श्रुतेः एतदपि कुतः आदिवीजाय आदेर्जगत्कारणं स्यापिकारणं एवमपि नमदादिवज्जाडामि
त्याह पूर्णबोधायेति २७ नन्वेवमपि स्वकारणं पूर्वसत्त्वं न स्यात् अत आह अजायेति स्वयमजाय अत एव अ
स्य जगतः जनयित्रे उभयत्रापि क्रमेण हेतुद्वयं ब्रह्मणे बृहते अनंतशक्तये इति च बृहत्वादजत्वं अनंतशक्ति
त्वा जनयितृत्वमित्यर्थः ननु पित्रादयः पुत्रादीनां जनकाः तेषां तत्पूर्वेषां च भूतानि तेषां च स्वकर्मद्वारेण जी

अजाय जनयित्रेऽस्य ब्रह्मणे नंतशक्तये परावरात्मभूतात्मन्यरमात्मन मोस्तुते २८ त्वं
वैसि सत्त्वरज उक्तं प्रभो नमो निरुद्धाय विभर्ष्य सवतः स्थानाय सत्त्वं जगतो जगत्पते का
लः प्रधानं पुरुषो भवान् परः २९ अहं यो ज्योतिरयानिलो नभो मात्राणि देवा मन इन्द्रिया
णि च कर्ता महानित्यखिलं चराचरं त्वय्यद्वितीये भगवन्नयं भ्रमः ३०

वाः किमत्राहं तत्राह परावरात्मनित्यादि पित्राद्यात्मत्वात् त्वमेव जनक इत्यर्थः २८ ननु गुणः विषोयतयादि हेतु
वः तेषां प्रधानस्यैव तस्य च पुरुषः दोभकः तस्य च कालो निमित्तमिति प्रसिद्धं किमत्राह त्वं वा इति तमसो धारणे
पि असत्त्वं एव स्थानाय पालनाय जगतः सृष्ट्याद्यर्थं उक्तं रज आदित्वमेव विभर्षि सृजसीत्यर्थः कालप्र
धानपुरुषाश्च त्वद्यतिरिक्तान सत्त्वं त्वं परः सर्वव्यतिरिक्तः अतः त्वमेव जनयितेत्यर्थः २९ कार्यकारणप्रपं
चस्य तद्व्यतिरेकं तस्मै च सर्वव्यतिरेकमुपपादयति अहं भूमिः मात्राणीति देवा मन इन्द्रियाणि च विविधा हंका

रकार्थीणि कर्ता हंकारः ३०
३०

२१ २२ प्रतप्रेज्जवूनदेयानिरत्नानितैर्भासुरे मेरोर्वशभूतं मंदरशिखरं महामणिं वार्ययदिति २३ २४ ज्ञात्वा भूमिः
 स्तोति नमस्तदिति परमात्मन देवतां तर्पयामि २५ येन मंत्रेण कुंत्याः प्रसन्नः पूर्वमासीत्तेन मंत्रेण नमस्यति नमस्तु पंक
 जनाभो यस्य तस्मै जगत्कारणयेत्यर्थः अतएव सा कीर्तिमयी पंकजमाला विद्यते यस्य तस्मै एवं भूतं ध्यायतां पंकजवत्प्रसन्न
 तद्विसर्गात् पूर्वमेव नरकस्य शिरोहरिः अपाहरद्भजस्यस्य चक्रेण चरनेमिना २१ सकुंडलं चारु कि
 रीटभूषणं वभौ पृथिव्या पतितं समुज्ज्वलत् ॥ राहेति साधि तृषयः सुरेश्वरमात्मैर्मुकुंदं
 विकिरंत इदुरे २२ ततश्च भूः कृष्णमुपेत्य कुंडले प्रतप्रेज्जवूनदरत्नभासुरे ॥ सर्वे जयंत्या
 वनमालयाप्ययत्प्राचेतसश्चुत्रमथो महामणिं २३ असौ षीदथ विश्वेशं देवी देववराधि
 तं प्राञ्जलिः प्रणताराजन भक्तिप्रवणयाधिया २४ ॥ भूमि रुवाच ॥ नमस्ते देव देवेश शंखचक्र
 गदाधर भक्त्येष्टा पात्ररूपाय परमात्मनोस्तुते २५ नमः पंकजनाभाय नमः पंकजमालिने न
 मः पंकजनेत्राय नमस्ते पंकजाग्रये २६ न नो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय विष्णवे पुरुषाया दिवी जायते
 तापोपशमनेने त्रेयस्य तस्मै पंकजवत्सु सेव्यो पंकजाकितावंधी यस्य तस्मै नमः २७
 २८ किंच भगवते निरतिशये श्रव्यं कुतः वासुदेवाय सर्वभूताश्रयाय अतएव विष्णवे व्यापिने न हि सर्वभूता

पत्यं परित्यज्य संभवति कुतः सर्वश्रयत्वं पुरुषाय सर्व
 माकायां सुखं मेवासते एवं मेवाहमिहा समिति तत्पुरु

भा० द० उ०
३२

वस्य पुरुषत्वमिति श्रुतेः एतदपि कुतः आदिवी जाय आदेर्जीगत्कारणं स्यापिकोणय एवमपि न मृदादिवज्जाडामि
त्याह पूर्णबोधायेति २७ नन्वेवमपि स्वकारणं पूर्वसत्त्वं न स्यात् अत आह अजायेति स्वयमजाय अत एव अ
स्य जगतः जनयित्रे उभयत्रापि क्रमेण हेतुद्वयं ब्रह्मणे बृहते अनंतराक्तये इति च बृहत्वाद्भजत्वं अनंतराक्ति
त्वाज्जनयितृत्वमित्यर्थः ननु पित्रादयः पुत्रादीनां जनकाः तेषां तत्पूर्वेषां च भूतानि तेषां च स्वकर्मद्वारेण जी

अजाय जनयित्रेभ्यः ब्रह्मणेनंतराक्तये परावरात्मभूतात्मन्यरमात्मन मोस्तुते २८ त्वं
वैसि सत्त्वरजः उक्तं प्रभो न मो निरुद्धाय विभर्ष्य सवतः स्थानाय सत्त्वं जगतो जगत्पते का
लः प्रधानं पुरुषो भवान्परः २९ अहं यो ज्योतिरयानि लो न भो मात्राणि देवा मन इन्द्रिया
णि च कर्ता महानित्यखिलं चराचरं त्वय्यद्वितीये भगवन्नयं भ्रमः ३०

वाः किमत्राहं तत्राह परावरात्मनित्यादि पित्राद्यात्मत्वात्त्वमेव जनक इत्यर्थः २८ ननु गुणाः विधेयत्वादिहेतु
वः ते च प्रधानस्यैव तस्य च पुरुषः दोभक्तः तस्य च कालो निमित्तमिति प्रसिद्धं किमत्राह त्वं वा इति तमसो धारणे
पि असत्त्वरज एव स्थानाय पालनाय जगतः सृष्ट्याद्यर्थं उक्तं रज आदित्वमेव विभर्षि सृजसीत्यर्थः कालप्र
धानपुरुषाश्च त्वद्यतिवित्ता न संति त्वत्पुत्रः सर्वव्यतिरिक्तः अतः त्वमेव जनयितेत्यर्थः २९ कार्यकारणप्रप
चस्य तद्व्यतिरेकः तस्य च सर्वव्यतिरेकमुपपादयति अहं भूमिः मात्राणीति देवा मन इन्द्रियाणि च त्रिविधा हंका

भा० द० उ०
३३
कर्ता हंकारः ३०
त्रिविधा हंकारः ३३

भा० ८० ३०
४०

सप्रियः सत्यभामासहितः ॥ ३८ ॥ गृहोद्यानं निकटमुपशोभयति यः ॥ ४० ॥ सेंद्रान्विवुधानिर्जित्येतीन्द्रक
सयोः संगमउक्तः तत्र ननु कथं प्रसाधितस्वमनोरथेन हस्तेन महेंद्रस्य संगम इत्याशंक्याह यथा च
ति अच्युतमर्थसाधनमिति च कर्मद्वयं याचति धातोः विगृह्यते विग्रहं करोति महानपीन्द्रः तमः क्रो
गत्वा सुरेंद्रभवनं दत्त्वा दित्यै च कुंडले पूजितास्त्रिदशेंद्रेण महेंद्राणां च सप्रियः ॥ ३८ ॥ चो
दितो भाव्यो यो त्याग्यो पारिजातगुरुत्माति आरोप्य सेंद्रान्विवुधानिर्जित्योपानयत्सु
रं ॥ ३९ ॥ स्थापितः सत्यभामाया गृहोद्यानोपशोभनः ॥ अन्वयभ्रमराः स्वर्गात्तद्वधां सवलं
पदाः ॥ ४० ॥ यथा च आनम्य किरीटकोटिभिः पादौ स्पृशन् अच्युतमर्थसाधनं ॥ सिद्धार्थ एते
न विगृह्यते महान् हासुराणां च तमोधिगाद्यता ॥ ४१ ॥ अथो मूकत एकस्मिन्नाना
गारे पुताः स्त्रियः ॥ यथोपयमेभगवांस्तव द्रूपधराः व्ययः ॥ ४२ ॥

धः आद्यतां धनिकताम् धिगिति च ॥ ४१ ॥ यथा यथावत् ॥ अनेन देवक्यादिवंधुजनसमागमः
प्रतिगृहम् योगपद्येन सूचितः ॥ अव्ययः सर्वत्रापि संपूर्ण एव ॥ ४२ ॥ राम राम राम राम राम राम ॥ ४०

भा० ६०३
४९

अथ षष्ठितमेकस्मपरिहासेन रुक्मिणीं कोपयित्वा ततः प्रेमकलहेतामसां च यत् **रामारामजनानंदमहे**
दयविडंबनेः रुक्मिण्याः प्रेमकलहद्वयने श्रयमीर्यते **सतलस्य सपर्यंकस्य १** वक्ष्यमाणं रुक्मिण्याः श्रियः
श्रीकृष्णपरमप्रेमसंभावयितुं तस्योक्तमेव तत्त्वमनुस्मारयति यस्त्विति २ आदौ तावात्रिभिः श्लोकैर्मदिरमनुव
श्रीवदरायणरुवाच ॥ कर्हिचित्सुखमासीनं सतलस्य स्थं जगद्गुरुं **पतिं पर्यचरद्वैष्णवजने**
न सखीजनैः १ यस्त्वतस्त्रीलया विष्णुं सजत्यत्यवतीश्वरः साहेजातः स्वसेतुनां गोपिथाय
यदुष्यजः २ तस्मिन्नेतर्गदभ्राजन्मुक्तादामखिलविना विराजिते विताने नदीपैर्मणि
मयैरपि मल्लिकादामभिः पुष्पैर्द्विरेफकुलनादिते जालरंध्रप्रविष्टैश्च गोभिश्चन्द्रमसोरु
लोः ३ पाणिजातवनामोदवायुनोद्यो नशालिना धूपैरागुरुर्वराजन जालरंध्रविनिर्गतैः
पयःफननिभेषु भ्रेष्यं केकशिपून्तमे उपतस्थे सुखासीनं जगतामीश्वरं पतिम् ३
रुचयति तस्मिन्निति तच्छब्देनातिप्रसिद्धत्वमाह भ्राजन्ति मुक्तादामानितेषां विलंबाः संतियस्मिन्नेन वितानेन
तेन विराजिते तृतीयां तानां विराजितपदेनान्वयः सुगंधतया द्विरेफकुलनादिते प्रविशद्भिश्चन्द्ररश्मि
भिर्निर्गच्छद्भिर्गुरुसंभवधूपैश्चातिमनोहरत्वं दर्शितं पयसः हीरस्य फेन इव मृदुनिपर्यंकशिपू

तमहंसतुलिकाया मुपतस्थे असेवते ३

४९

अदोभाग्यनारीणमित्याहविभिः गृहेष्विति अतर्क्यैकिकर्मोणिकरोतीति तथा सः निरस्तसाम्यमिति
शयश्चयैरन्येषां गृहेष्वनुपायी अनवस्थितः रमाभिः लक्ष्म्यां श्रमभक्ताभिः निजकामसंप्लुतः त्वानंदपरि
पूर्णः गार्हकमेधिकान् गृहस्थधर्मीन् ४३ अनुरागहाससहितमवलोकं च तत्पूर्वकनवसंगमं च तस्मिं

गृहेषु तासामनपाय्यतर्ककान्तिरस्तसाम्यातिशयेष्ववस्थितः रेमेरमाभिर्निजकाम
संप्लुतो यथेतरो गार्हकमेधिकाश्चरन् ४३ इत्यं रमापतिमवाप्य पतिं स्त्रियसाव्रह्मादयो
पिनविदुः पदवीं यदीयां भेजुर्मुदा विरतमेधितयानुरागहासावलोकनवसंगमजल्प
लज्जा ४४ प्रत्युक्तमासनवराहं पादशोचतां वृत्तविश्रमणवीजनगंधमाल्यैः केश
समशयनस्तपनोपहार्यैर्दोषोशता अपि विभोर्विदधुस्मदास्यं ४५ इति श्रीमद्भागवते
तैमहोपराणेशमस्कंधे पारिजाते हरणैकोनषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ॥ ॥

लज्जाचभेजुः ४४ विप्रमणं संवाहनं केशप्रसारः केशप्रसाधनम् दासीनां शतानि विचिंतयेयासां
ताः तथाभक्ता अपि स्वयं विभोर्दस्यं विदधुरिति ४५ इति श्रीमद्भागवतस्कंधे एकोनषष्ठितमः ॥ ५६ ॥

भा० द० ३० ३० सर्वगुणयुक्ताया अपि तव वृद्धिर्मदा इत्याशयेनाह राजपुत्रीत्येकादशभिः हे राजपुत्री लोकपालानामिव विभूतिरे
४२ श्रय्यं येषां ते तथा महाप्रभावेः आदौ रूपादिभिर्कृत्ति तैश्च सर्वमीक्षितान् हित्वानोऽस्मान् कस्माद
वृषे वृत्तवती त्वं किंच प्रायशं राजभ्यो जरासंधादिभ्यो विभ्यतः भयं प्राप्नुवतः ७ अथ पृवर्त्तना मविज्ञातत्वा

श्रीभगवानुवाच ॥ राजपुत्रीसिताभयैर्लोकपालविभूतिभिः महानुभावैः श्रीमद्वीरूपोदार्य
वल्लोर्जितैः तान् प्राप्नुवन्निनो हित्वा चेद्यादौ तस्मिन् दुर्मदान् दत्ताभ्रात्रा स्वपित्रा च कस्मान्नो
वृषेऽसमान् राजभ्यो विभ्यतः सुभ्रुसमुद्रशरणगतान् वलवद्विः कृतद्वेषान् प्रायस्य कर्तु
पासनान् ७ अथ पृवर्त्तनां पुंसाम्लोकपश्यमीयुषां आस्थिताः पदवीं सुभ्रुप्रायः सीदन्ति यो
३५ षितः ८ निष्किंचनान् यशश्च निष्किंचनजप्रियाः तस्मात्प्रायेण नद्याद्यामां भजन्ति सुमध्यमे
रायस्यो रात्मसमं वित्तं जनेभ्यः कृतिर्भवः तयोर्विवाहो मंत्रीचनोत्तमाधमयोः कंचित् १० ॥

राणां अलोकपथं अस्त्रीपारतंत्र्यपदवीमार्गमास्थिताः अनुसृताः ८ निष्किंचना इति ९ आत्मसमं पर
स्वामनुरूपं जनेभ्यः कृतिर्भवाति आकृतिः रूपं जातिर्वसिमा भवः आयातिः १० राम राम राम राम राम

तदेवाभिनयति। बालव्यजनमिति॥ ४॥ उपाच्युतमच्युतस्य समीपे। सामलिनूपुराभ्यां रेजे। करायती मणिमयी
नूपुरे कूजयती तथा। अंगुलीयवलयव्यजनानि अग्रहस्ते हस्ताग्रे यस्य। सा वस्त्रातिनगरहो स्थगितौ कुचोतयोः कं
कुमेन शोणोहारः। तस्य भासा तथा नितं वेधुताया पराङ्घ्या अमुल्याका चीतया च रेजे॥ ५॥ तां निरीक्ष्य प्रीतः स न

बालव्यजनमादय रत्नदंडं सखीकरात्॥ तेन वीजं ती देवी उपासां च क्रूरं चरम्॥ ४॥ सो
पाच्युतं करायती मणिनूपुराभ्यां रेजे अंगुलीयवलयव्यजनाग्रहस्ता॥ वस्त्रातिनगरहो कुचकुं
मशोणहारभासानितं वधतया च पराङ्घ्यां च्या॥ ५॥ तां रूपिणीं श्रियमन्य गतिं निरी
क्ष्यालीलयाधृततनोरनुरूपरूपम्॥ प्रीतः सम्यच्चलककुंडलनिष्ककंठवक्त्रोत्प्लविसितस
धोहरिरावभाषे॥ ६॥

समयमानो हरिरावभाषे। कथं भूतांयालीलयाधृततनोः। तस्यानुरूपरूपम्॥ अनुरूपं यस्य तां यथोक्तं श्री
पराशरेण देवत्वे देवदेहेयं। मानुषत्वे तु मानुषी॥ विशोर्देहानुरूपं वैकरोत्येषात्मनस्तनुमिति॥ किंच अल
कैः कुंडलाभ्यां निष्क्रेणपदेकेनालंकृतकंठेन चतुर्दिक्षु शोभिते वक्त्रे उत्प्लविसंती स्मितसुधा यस्य तां॥ ६॥

भा० द० ३
४३

३ ति

चिंतालक्षणमाह पदेति नखैरुणम्रीः कांतिर्यस्य तेन सुजातेन कोमलेन पदा ॥ १८ ॥ सुदुःखमप्रियप्रवणात् भ
यं त्यागशंकया शोकः ॥ अनुतापः तैर्विनिष्टा बुद्धिर्यस्यास्तस्याः ॥ सत्यंति पतं च लयानियस्मान्न स्मादस्तात् ॥ देहस्य पया तं वि
पदा सुजातेन नखा रुणम्रिया भुवं लिखंत्य शुभिरंजनासितैः ॥ आसिंचती कुंकुमरुषितो सुनो
तस्यावधो मुखेति दुःखरुद्धवाक् ॥ १९ ॥ तस्याः सुदुःखमयशोकविनष्टवृद्धे हं स्ताच्छ्रयद्वलय
ता च जननपपातदेहस्य विल्लवधियः सह सेवमुद्यवरं भवेव वा तनिद्रता प्रविकीर्णकेशा
न ॥ १९ ॥ तद्दृष्ट्वा भगवान्कृष्णः प्रियायाः प्रेमबंधनं ॥ हास्यप्रोढिमजानेत्याः करुणः सोऽन्व
कंपतः ॥ २० ॥ पर्यंकादवरुद्धाश्रुतामुत्थाय चतुर्भुजः ॥ केशावसमुद्यतदंक्रं प्रामृजत्य स
पाणिना ॥ २१ ॥ प्रमृज्याश्रुकलेनैत्रेस्तनोचोपहतो मुखा ॥ आश्लिष्यवाकुनारजन्ननन्यविष
यासती ॥ सांत्वयामास सांत्वजः कृपया करुणा प्रभुः ॥ हास्यप्रोढे भ्रमच्चित्रामतदहं सती गतिः ॥ २२ ॥
क्लवा अवशधीर्यस्यास्तस्याः ॥ १९ ॥ हास्यस्य प्रोढिं गांभीर्यं ॥ २० ॥ चतुर्भुज इति ॥ उत्थापना श्लेष एव क्रपरिमाज्ज
नार्थं आविष्कृतचतुर्भुज इत्यर्थः ॥ समुद्यनिवध्य ॥ २१ ॥ अश्रुकले अश्रुभिः शोभिते ॥ मुखाशकाश्रुभिः सांत्वयामा
स ॥ अनुनीतवान् ॥ २२ ॥

४३

नदीर्घासमीक्षाविचारोयस्यास्तया ॥११॥ अथ इदानीमपि ॥१२॥ तर्हि किमित्यानीताहमिति चेदित्याशंक्याह चेद्येति
मममाविद्धिषंति ॥१३॥ स्मयन्तु ते ये ॥ गर्वापनयनाय ॥१४॥ स्त्रीणामतिदुःसहमोदसीन्यमकामत्वंचाह ॥ उदासीना
वेदभ्येतद्विज्ञायत्वयादीर्घसमीक्षया ॥ वतावयंगुणैर्हीनामिदुभिः श्लाघितामुधा ॥११॥
अथात्मनानुरूपं वैभजसत्तत्रियर्षभं ॥ येन त्वमाशिषः सत्या इहामुत्र चलस्यसे ॥१२॥ चेद्य
सात्वज्जसंधदंतवक्त्रादयो नृपाः ॥ मम द्विषंति वामोरु क्लीचापितवागुजः ॥१३॥ तेषां वीर्यं
मदाधानां ह प्रानां स्मयन्तु ते ये ॥ आनीतासिमया तन्विते ज्ञोपहरता सतां ॥१४॥ उदासीनावयं न
ननेस्त्रापत्यार्थकामुकाः ॥ आत्मलब्धा स्महे पूरा गेहयो ज्योतिरक्रियाः ॥१५॥ श्रीवा दरा य
एह वाच ॥ एतावदुक्ता भगवानात्मानं ब्रह्म भासिव ॥ मन्यमाना मविशेषात्तदप्यधुन पारम
॥१६॥ इति त्रिलोशपतस्तदात्मनः प्रियस्य देव श्रुतपूर्वमप्रियं ॥ आश्रुत्य भीता हे हि जातवेष
॥१७॥ इति गेहयोर्देहगेहयोरुदासीनाः ॥ अत एव ज्योतिरक्रियाः ज्योतिः प्रदीपादि तद्वत्साक्षिमात्राक्रियारहिताः ॥
स्महे वतीमहमिति ॥१५॥ अविशेषाद्वेत्तोः आत्मानमिवेति एवशब्दार्थे इवशब्दः ॥१६॥ १७ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥

भा० द० ३०
६४

असमत्वं दुर्गाश्रयणं प्रवर्ततेः अराजत्वमविज्ञाताः लौकिकाः अवसादनं निश्चिन्नत्वं तत्प्रीतिराद्याः नादरणीयता
अनौचित्यं निर्गुणत्वं एवास्माद्योच्यते भिन्नभिः श्रोतृणां न्यस्य कामत्वं स्वदेष्टान् षोडशसुतः अज्ञात्वा दीर्घदृष्टि
त्वे भेदात्तान् दुर्गुणान् कस्मिन्मोदितान् भेदात्तान् न्यषधत्तद्गुणस्तैः भगवतः सन्निधौ पराणी वयानि
नानि तानि सर्वे किं परतया च चक्षुषा प्रतिभाषते तत्र यदुक्तं कस्मान्नो ब्रूषः समानिति तत्रासाम् सत्यमेव
त्याह नन्विति हे अरविन्दलोचन अधीशः त्रयाणां ब्रह्मादीनामप्यधीशो नियतात्वं के के चाहं गुणप्रकृतिः

रुक्मिण्यवाच ॥ नन्वेवमेतदरविन्दविलोचनाहयद्वैभवान् भगवतोऽसदृशी विभूतः कुसु
महिम्नभिरतो भगवांस्त्र्यधीशः काहं गुणप्रकृतिरज्ञात्वा तपादा ॥ २० ॥ सत्यं भयादिव गुण
भ्य उरुक्रमातः शेषे समुद्र उपलंभनमात्र आत्मा नित्यं केन्द्रियगणैः कृतविग्रहस्त्वत्त्वत्सर्वके
नै पपदं विध्युतं तमोऽधम ॥ २१ ॥

दि

पडुलं

त्रिगुणस्वभावा प्राकृता गुणमयी प्रकृतिर्वा ननु त्वमधीश्वरीशः सर्वरूपास्तत्त्वादित्यत आह अज्ञैः सकामैः रा
हीतोपाहोयस्याः सा ॥ २० ॥ अज्ञभ्यो विभूतः सुभ्रुसमुद्रशरणं गतानिति तत्राह सत्यमिति हे उरुक्रमेति भ
यो भावं दर्शयति गुणः शब्दरसः एवं रजत इति राजानः तेभ्यो भयादिवेति अतर्ह्येदं समुत्तमं दृग्गाधे विषया
कारैरपरिच्छिन्न इत्यर्थः अतस्ते निश्चलतया प्रकाशते उपलंभनमात्रश्चेतन्यधन आत्मा भवानिति वलन

३१९

४४

नित्यमि
व कुवचनम् ॥
नित्यमि
व कुवचनम् ॥

मामा त्वद्वचः किं न वदिष्यसीति श्रोतुं कामेन श्रोतुमिच्छतां चेत्या नर्मणा एवमाचरितमुक्तेन न तत्त्वतः हेतुं
गने हेतुद्वारि प्रेमसंरंभेण प्रणयकोपेन स्फुरितः कं पितोऽधरयस्मिंस्तत् कटाश्वेन कटाक्षोत्तरेण अ
रुणा वपांगो यस्मिंस्तत् अतएव सुंदरं कटिलंभु कुटीतटं यस्मिंस्तत् ननु कलहे किं कौतुकं सुखं वा अतश्च

श्रीभगवानुवाच ॥ मामावेदभ्यसूयेथाजानेत्तां मत्परायणां त्वद्वचः श्रोतुं कामेन चेत्या
चरितमंगने मुखं च प्रेमसंरंभस्फुरिताधरमोदितं कटाक्षोपा रुणापांगं सुंदरं भ्रुकुटी
तटं ॥ २३ ॥ अयं हि परमोलाभो गृहेषु गृहमेधिनां यन्नमैर्नीयते यामः प्रियया भीरुभामिति
॥ २४ ॥ **श्रीशुक उवाच ॥** सेवभगवता राजन्वेदभीपरिसात्वित्वा तात्वा तत्परिहासोक्तिं प्रियया
गमयंजहौ ॥ २५ ॥ वभाषस्व भणुंसां वीक्षंती भगवन्मुखं स ब्रीडहासरुचिरस्त्रिगधा पांगे
नभारत ॥ २६ ॥

ह अयं हीति नमैः नम्रभिः यामः कालः ॥ २४ ॥ २५ ॥ भगवतस्तस्य ऐश्वर्ययुक्तम् मुखं स
ब्रीडहासेन रुचिरेण स्त्रिगधेनापांगेन वीक्ष्यमाणा ॥ २६ ॥ रामरामरामरामरामरामरामरामरामरामराम

भा. द. ३.
४५

बलिभुजा मपि भवानप्रेष्ट इत्यत्र देतुं वदंतीति ययोरात्मसमं विनम्रमित्यनेनोक्तं अनौचित्यं परिहरति त्वं वा इ
ति फलात्मा परमातंदरूपः एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रा मुपजीवन्तीति श्रुतेः समाजः सेवकलक्षणाः से
वधः न तु पुंसः स्त्रियाश्च मिथ्या रतयोः अतएव सुखदुःखिनोः तदा कुलयोरित्यर्थः ३१ भिक्षुभिः श्लाघितासु
धेन्यस्य परिहारस्त्वमिति भिक्षुपदव्याख्यानं न्यस्तदंडमुनिभिर्गतिमुधेस्यस्य परिहार आत्मेति यदर्थं सर्वत्रिव

धि

त्वं वै समस्तपुरुषार्थमयः फलात्मा पद्मांश्यासुमतयो विसृजंति कृत्स्नं तेषां विभो समुवि
तो भवतः समाजः पुंसः स्त्रियाश्च रतयोः सुखदुःखिनोर्न ३१ त्वं न्यस्तदंडमुनिभिर्गदिता
नुभाव आत्मा तदश्च जगतामिति मेवुतोसि हित्वा भवद्भुव उदीरित कालवेगध्वस्ताशि
षोऽब्रु भवना कपती नृकुतो न्ये ३२

जातं तस्य जगतात्मनः स्तववर्णनं न वर्धयेत्यर्थः ॥ किंच त्र
त्तद इति वैदभ्येतदविज्ञायत्वयादीर्घसमीक्षयेति स्वस्मिन्नुक्तं दोषद्वयं परिहरति ॥ इतीति इति ज्ञा
त्वेवमेव यावत्तोसीत्यज्ञानपरिहारः ॥ हित्वेति अदीर्घः समीक्षया परिहारः ॥ भवतो भ्रुवाः सकाशाद्
दीरितोयः कालस्तस्य वेगस्तेन ध्वस्ता आशिषो येषां तान् ब्रह्मादीनपि विहाय कुतोऽन्ये वराका इत्यर्थः

॥ ३२ ॥

४५

कुत्सित इन्द्रियगणेष्वपि मिति वा तैस्त्वनित्यं कृतविग्रहः तेषु तवाप्रतीतेः यदुक्तं त्यक्तं नृपासनानिति तदुक्तमे
 वेत्याह त्वत्सेवकैरिति नृपाणां यदमासनं अंधगा देतम एव तत्र अविवेकवदुल्लासत्वं त्वत्सेवकैरेव तत्त्यक्तं किंपुन
 र्वक्तव्यं त्वया त्यक्तमिति २६ अस्य वृत्तमनां पुंसामलोकपथमीयुषामित्येतदुक्तं तदपि तथैव मित्याह त्वत्पादेति न
 पश्यमिः किंपुनर्वक्तव्यं तद्वत्तमस्य एमिति किंच यस्माद्ये भवतं अनुवर्तते तेषामपीहितमलौकिकमित्यर्थः
 आस्थितापदवीसुभ्रुप्रायः सीदंतियोषित इत्यस्य परिहारं वक्ष्यति पंचमश्वाकेन २७ नि किंच न वयं शम्भुनि किं
 त्वत्पादपद्ममकरंदं जुषां मुनीनां वर्त्मा स्फुटं नृपशुभिर्ननुदुर्विभावं यस्मादलौकिकमि
 वेहितमीश्वरस्य भूमस्तवेहितमथो अनुये भवतं २८ नि किंच नो ननु भवान्नयतोस्ति किं
 चिद्यमेव लिखति भुजोपिवहत्यजायाः नत्वा विदंत्यसुतपोऽतकमाद्युतां धाः प्रेष्टो भवान्च लिभु
 जामपिते पितृभ्यः ३०
 च न जनप्रियाः तस्मात्प्राये नद्याद्यामां भजंतिसुमध्यम इत्येतत्स्त्रीकोक्तं परिहरति नि किंच न इति दरिद्रता लक्ष्यं नि
 किंच न त्वत्तु भवतो न घटत इत्याह यस्मादिति अन्यतो वलिभुजपूजाः अपि ब्रह्मादयो यस्मै भवते वलिहरंति तस्य स
 वैश्वरस्य भवतो दरिद्रता मघटत इत्यर्थः नि किंच नाः प्रिया इत्यत्र तत्पुरुषेण वदुर्वीदणवा विंदास्यादिति स्वयं
 पुमयथासौति प्रेष्टो भवानिति वलिभुजा ब्रह्मादीनां लोके श्वराणां त्वं प्रेष्टस्ति पितृभ्यं तवेति तस्मात्प्रायेण न
 द्याद्यामां भजंत्यस्योत्तरं नत्वा विदंतीति आद्युतयां धात्वा त्वामंतकं न विदंति यतस्तोऽसुतयः अस्तमेव

तत्प्रयत्नं नत्वा भजंतीत्यर्थः ३०

भा० ८०३०
४६

यच्चोक्तं यथात्मनो नुरुपामिति तत्राह कान्यमिति श्लोकद्वयेन गुणानामालयस्य तव सरोजगंधजनतापवर्गं
मोक्षरूपं लक्ष्म्यालयं तत्सेव्यं सद्भिर्मुखरितं वर्णितं आध्यायसमग्राण्य मर्त्यामरणधर्मिका सदा उरुभयं
यस्य तमन्यकास्त्री श्रयेत सेवेन अर्थे विविक्ता दृष्टिर्यस्याः गुणो लयस्येत्यनेन गुणे हीना यदुक्तं तदपास्तं ३५

कान्यं श्रयेत तव पादसरोजगंधमाध्यायसन्मुखरितं जनतापवर्गं लक्ष्म्यालयं त्वविग
राण्यगुणालयस्य मर्त्या सदा उरुभयमर्थं विविक्ता दृष्टिः ३५ तत्त्वानुरूपमभजं य
त्तमधीशमात्मानमत्रमपरत्र च कामपूरस्या नोत्तवां प्रारणं सतिभिर्भ्रमंत्या यो वै
भजंतमुपयात्यनृतापवर्गः ३६

अतस्त्वामेवाहमभजमेवेत्याह तत्वेति प्रार्थयते स्यादिति अरण्यं शरणं सतिभिर्देवतिर्यगा
दिभिर्जनभिः पातं तरेत्त्वर्थं वादवकुलकर्म प्रवरो रित्यर्थः कथं भूतः कथं भूतस्य तव यत्त्वं अन
तस्य संसारस्यापवर्गो नाशो यस्मात्सः भजंतमुपयाति आत्मसात्करोतीति तस्य तवो धिरिति भी
तस्य शरणं एकतरु रूपं भजनयोग्यं अतस्त्वामहमभजमित्यर्थः ३६ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥

ज

४६

स्वाज्ञानं परिहृत्य पुरुषान्तरगणवर्णेन प्रदीपकोपसंभवेण तस्मिन्नेवाज्ञानमायादयति जाडुमिति ॥ सिंहो यथा पशू
न विद्राव्य सर्वलिहति ॥ तथा शार्ङ्गधनुर्निनादेनैव जरा संधादीन् विद्राव्य मास्वमागं श्रियं स्वभागं हृतवानसि ॥ तस्य न
वानभ्योभयादुदधिं प्रपन्न इति यद्वचोभाषणं तज्जाडुमाद्यनघटत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ यत्रान्यदस्यैव तर्जनामित्यादि
ना ॥ अथोत्तमानं तस्मीदंतीति वसादनं शमावहत्वं मुक्तं तदपि भवेत्याह ॥ यद्वांश्चयेति यस्य तेव भजनं वांश्चयान्नये

जाडुं वचसवगदाग्रजयस्तुभरणं विद्राव्य शार्ङ्गनिनदेन जहर्षमांत्वं ॥ सिंहो यथा सर्वले
मीषा पशून् स्वभागं तेभ्योभयाद्यदुदधिं शरणं प्रपन्नं ॥ ३४ ॥ यद्वांश्चयान्नपशित्वा मणयोऽग
वैर्य जायंत नाद्रुषगयादयरेकपत्यं ॥ गज्य विस्मृत्य विविशुर्वनमं बुजा ह्यसीदंति तेनुप
दवीत इहा स्थिता किं ॥ ३५ ॥ चंचलदंष्ट्रं नु निनिर्गदितानुभावं त्राता तदंश्च जगतामिति ते वृत्ता
ति हित्वा नैव द्रुव उदारित कालवैगंध्वस्ता शिष्टाः ॥ भवेना कपती न कुतो न्ये ॥

तस्मात् ॥ अंगो वेणुपिता वैर्यः ॥ द्रुव जायंतो भरतः ॥ नाद्रुषो यथाति ॥ गय आदिर्ये चांते ॥ य एते तव पद
वी मार्गमाश्रिताः ते किं सीदंत्येव ॥ अपि तु त्वत्पदं प्राप्रा इत्यर्थः ॥ एवं च कोपावेशेनावसादनस्य परिहार
स्यैव तर्जनामित्येतदनेन तय्यं विहाया त्रौत्कर्षः ॥ ३४ ॥

भा. ४. ३
४७

तदेव तदुक्तं सर्वं प्रतिव्याख्याय प्रसन्नचित्तमंत्रमुपदिशंत्याह द्वाभ्यां नैवेति अथात्मनोरूपमित्यादि
वचः अलीकं मिथ्येति नैव मन्ये पतोलोके कन्याया एव कचिद्रतिर्भवति यथा काशिराजकन्यानां अं
वा अं विका अं वालिकानां तिसृणां मध्ये अं वाया कन्याया एव सा स्वरतिर्जाता इह न वृद्धायाः परित्या

नैवालीकमहं मन्ये वचस्ते मधुसूदन अं वायारवहिप्रायः कन्यायाः स्याद्रतिः कचिद्रमृ
दायाश्चापि पुंश्चल्या मनोभ्यां तनवं नवं वृधोः सती न विभ्रया त्ता विभ्रदुभयच्युतः ४० श्री
भगवानुवाच साध्वे तच्छातु कामेन राजपुत्री प्रलभिता समोदितं पदत्वा तस्य सर्वतस्तस्य
मेव हि ४१ यान्यान् कामयसे कामान्न य कामा यमा मिति संतिद्ये कांत भक्तायास्तव क
ल्याणि नित्यदा ४२ उपलब्धं पतिप्रमणातिव्रत्यं वतेऽनये यदा कौश्यात्पमानाया नधीर्मया
पकषिता ४३

संत्येव अ
कामा

ताया अपीति उभयस्मात् इह परलोकद्वयाच्च भ्रष्ट इति ४० प्रलभिता उपह
सितासि अन्वात्य अनारव्या तवती ४१ मयि एकं त भक्ताया से कामाय काम निवृत्तये मोक्षपर्यवसा
यिन इत्यर्थः ४२ अनुवादेन वरान् दत्वा तामभिनंदति उपलब्धमिति यत् यस्मात् मयि व्रतमाना धी
नी पकषितानान्यविषया जाता ४३ राम राम राम राम राम ४७

ये चोक्ता रक्षां वदोगुणः राजपुत्रीसिताभूपैर्लोकपालविभूतिभिरित्यादिना तत्र सैर्षसंरापंसांगुलिभंगं वा
हृदभां तस्याः सुरिति खरद्वके वलं भारवाहः गावो वलिवर्हो इव नित्यं व्यापारलिष्टाः श्वान इवावमताः विडान
इव कृपणा हिंसाश्च भृत्या इव किंकराः नृपास्तस्या दुर्भगायाः पतयः स्युः यस्याः त्वत्कथानप्राप्नुयादिति ॥ ३७ ॥
तथा हि ते पदावमकरंदमभिजिघृक्षी सती यास्त्री विमूढा सा कांतो यमिति मतिर्यस्याः सा कांतमतिः जीवच्छवं भजति

तस्याः सुरच्युतनृपाभवतोपदेष्टाः स्त्रीणां गृहेषु खरगोश्वविडालभृत्याः यत्कर्णमूलम
रिक्पर्णतोपयापाद्यमत्कथामुद्विरच्य सभासुगीता ॥ ३७ ॥ त्वक्कृष्णश्रुगोमनखकेशपिनद्ध
मंतमोसास्थिरक्तकमिविदकफपित्रवातं जीवच्छवं भजते कांतमतिर्विमूढा याते पदा
वमकरंदमभिजिघृक्षी स्त्री ॥ ३८ ॥ अस्त्वबुजाक्षममते चरणानुराग आत्मजतस्य मयि चानतिरिक्त
दृष्टेः यद्यस्य वृद्धयउपात्तरजोतिमात्रो मामीक्षसे तदहनः परमानुकपा ॥ ३९ ॥

लगादिभिः वद्विपिमे त्वगादिभिः वहिःपिनद्धं न अंतर्मोसादिमयमिति ॥ ३८ ॥ यदुक्तमुदासीनावयमि
त्यादितेनाह अस्त्विति यद्यपि त्वनिरपेक्षस्तथापि मम ते चरणानुरागोऽस्तु मयि च मय्यपि न अतिरिक्ता
अतिशयवती दृष्टिर्यस्य ते आत्मन आत्मन्येव रतस्य तद्विनेन तव कोलाभः किंच यदि अस्य विषयस्य वृद्ध
ये उपात्तरजसोऽतिमात्रा श्रीकंठयेन स तथा भूतसन्नामीक्ष उद्वारथे हृदये तदेव न परमानुकपा

भा० द० ३०
४८

प्रोद्वाहपर्वणि अनिष्टविवाहे अक्षगोष्ठां दूतसभायां तस्य भ्रातुर्वधं तस्मिन् काले कालांतरे च तदनुस्मरण
तः पुनः पुनः समुत्थं दुःखं समाभिरुपगच्छति वियोगसङ्गीत्या असहः सोऽवत्यसि त्रिनेत्रेऽनि
रुद्धविवाहानंतर्ह्यस्य ज्ञातव्यं ४८ अपि दूत इति आत्मलभने भवत्या अपर्यन् मयि चिराय

४८

भ्रातुर्विरूपकरणयुधिनिर्जितस्य प्रोद्वाहपर्वणि चतुर्थमक्षगोष्ठां दुःखं समुत्थ
मसहोऽस्मदयोगभीत्या नैवाव्रवीः किमपि ते न वयं जितास्ते ४८ दूतस्त्वयात्मलभ
ने सुविविक्तमंत्रः प्रस्थापितो मयि चिरायति मृत्युमेतत् मत्वा जिहोस इदमंगमन
न्ययोग्यं तिष्ठेत्तत्तच्च यिवयं प्रतिनंदयामः ४९

समये कथंचिदप्राप्रवतिसति एतद्विष्णुं शून्यं मत्वा इदमनन्ययोग्यं मंगजिहोसे त्यक्तमिष्टानीत्ये
व दूतप्रस्थापितः तथा दूतं त्वया यद्यन्मुजाक्षनले मे यभवत्प्रसादं जह्यामस्मन् व्रतं कश्चन शत
जन्मभिः स्यादिति यद्वा अजित इति छेदः त्यक्तमैष इत्यर्थः तत्रैव कर्म त्वय्येव तिष्ठेत् न तत्
प्रतिकर्तुं सक्यमित्यर्थः किंतु केवलं त्वां प्रतिनंदयामः हर्षयाम इत्यर्थः ४९ ॥ ५५ ॥ ५५

४८

एकान्तभक्तिमभिनंदतामेवदृढीकर्तुंसकामान्नान्तिदति। येमामिति। हांपत्येदंपत्युपभोगं ध्ये ॥ ४४ ॥
 माया मोहितत्वमेवोपपादयति। मांप्राप्येति। अपुर्वर्गेण सह संपदोयस्मिन्समांप्राप्यकेवलसंपदएवविष
 यान्वांछति नतुमांसत्यतितासांसंपदामपियोहमेवपतित्तयेविषयानिरयेपि। अतिनिकृष्टयोनावपि सु
 स्तान्। किंच। तेषांमात्रात्मकत्वात् विषयात्मकत्वान्निरयः सुसंगम एव स्यात्। अतोमंदभाग्या इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

येमांभजंति हांपत्येतपस्यप्रतत्तचर्याया। कामात्मानोपवर्गेण मोहितामाययाहिमे ॥ ४४ ॥ मांप्रा
 प्यमानिन्यपुर्वर्गसंपदं वांछति ये संपदएवतत्यति। तेमंदभाग्यानिरयेपिये। नृणांमा
 त्मकत्वान्निरयः सुसंगमः ॥ ४५ ॥ हिष्ट्या गृहेष्वप्यसकृन्मयित्वयारुता। तुरन्निर्भवमोचनीत
 लेः। सुदुष्करासोसुतरांशिषोद्यसुभरायानिकृतिजुषः स्त्रियाः ॥ ४६ ॥ नत्वाहंशोप्रणयिनीगृहि
 णीगृहेषुपश्यामिमानिनिपयास्वविवाहकाले। प्राप्तान्प्राप्तवान्वगणय्यरहोहरामेप्रस्थापि
 हगृहेष्वरित्वयामयिभवमोचनी निष्कामानुवृत्तिः। तोहिजउपश्रुतसक्तयस्य ॥ ४७ ॥

कृताएतदिष्ट्याभद्रं कथंभूता। खलैः सुदुष्कराशिषो दुरभिप्रायायाः। अतः अ ॥ सुभरायाः। प्राणतर्पण
 परयाः निष्कृतिजुषः वचनपरयाः स्त्रियाः सुतरामसावनुवृत्तिः सुदुष्करेति ॥ ४६ ॥ किंच। सति निष्कामाः प्रेत्यैवमय
 नुवर्तमानावह्यः किंतुत्वया सदृशीकापि

तस्यभक्तिवदुमानेनाभिनंदति नत्वा
 तस्यभक्तिवदुमानेनाभिनंदति नत्वा
 तस्यभक्तिवदुमानेनाभिनंदति नत्वा

भा० ६०३
४२

आत्माशमत्वं व्यनक्ति ह्येन चार्विंति चार्वजकोशवदनं च आयतनानि वा द्रुते वाणिचसप्रेमगाह
सरसेनवीक्षितानि च वल्लुजलयाश्च भगवन्त एतैः संमोहिता धर्षिता वनिताः स्विनेके विभ्रमे सस्य
मनो विजेतुं हर्तुं न समशक्नुवन् शक्तावभूवुः विभ्रमः परिपूर्णस्य ३ तासां विभ्रमात्त्वल्येनैतद्विद्वत्
चार्वजकोशवदनायतवा द्रुते च सप्रेमहासरसवीक्षितवल्लुजल्येः संमोहिता
भगवतो न मनो विजेतुं सैर्विभ्रमेः समशक्नुवन्ति ना विभ्रमः ३ स्मायावलोकल
च दर्शितभावहारिभूमंडलप्रहितसौरतमंत्रशोडैः ॥ पत्न्यस्तुषोडशसहस्रमनंगवा
लो र्थेयं द्रियं विमथितं करणेन शोकः ॥ ४ इत्येवमापतिमवाप्यपतिं स्त्रियस्तावत्प्रादयो
पिनविदुः पदवीपदीया भजुर्मुदाविरतमोधितयानुरागगहासावलोकनवसंगमलालसा
ति स्मायेति स्मयोगादहसितंतद्युक्तः ॥ अवलोकलवः कदाहसेनदर्शितः सत्चितोभावेभिप्रायः ते धर्म ५
नहारिमनोहरणशीलं यत्तु भूमंडलतेन प्रहिताः प्रस्थापिता ये सौरतमंत्रास्तेषु शोडैः प्रगल्भैः अनंगस्य
वालेः शरैः अन्ये च करणैः कामशास्त्रप्रसिद्धैः यस्त्रियं मनो विमथितं सो भयितुं षोडशसहस्रमपि प
त्यो न शकुरिति ४ अनुरागगहासावलोकनवसंगमलालसा ३ तस्य कथं च तत्राद्यायस्य विभ्रमक

अवस्यते भेदः अनुरागगहासावलोकनवसंगम
लालसा धर्मभेदः न स्य मे मो विजेतुं न शकुरिति वा ५

सौरतसंलापेः सुरतनर्मगोष्ठिभिः ॥ ५० ॥ ५१ इति श्री दशमे षष्ठि मः ॥ ६० ॥ एकषष्टितमेशोरेः पुत्रपौ
त्रादिसंततिः अनिरुद्धविवाहे चरुकिमणोरामतो वधः ॥ अष्टाधिकशतद्यष्टसहस्रस्त्रीसमुद्भवान् ॥ कोटि
शः पुत्रपौत्रादीन् हरिर्दारैर्योजयत् ॥ तदेव वक्तुमाह ॥ एकैकश इति ॥ कृष्णस्य च वलाभाय्याः सर्वाः यात्रा

श्रीशुक उवाच ॥ एवं सौरतसंलापैर्भगवान् देवकीसुतः ॥ स्वरतो रमयारे मे नरलोकं विडं व
यन् ५० ॥ अथान्यासामपि विभुर्गृहेषु गृहवानिव ॥ आस्थितो गृहमेधीयान् धर्मान् लोक
गुरुर्हरिः ॥ ५१ इति श्रीमद्भागवत महापुराणे दशम स्कंधे भगवद्भक्ति संगादेश
ष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एकैकशस्ताः कृष्णस्य पुत्रान् दशदशावलाः ॥ अजि
जननं वमानपितुः सर्वात्मसंपदा ॥ १ ॥ गृहादनपगं वीक्ष्य राजपुत्रोऽच्युतं स्थितं ॥ प्रष्टुं न्यमं
सतस्वस्वनततत्त्वं विदुः स्त्रियः ॥ २ ॥

त्मनिसंपत् ॥ तथापितुः शकाशादनवमान् ॥ १ ॥ प्रेष्टुं न्यमं सत ॥ अच्युतस्य प्रियतमं प्रत्येकम्
स्वस्वमेतिरे ॥ न तस्य प्रियतमं ॥ तत्त्वमात्मारमात्वं विदंति ताः ॥ २ ॥ रामरामरामरामरामरामराम ॥ ॥

भा० द० ३०
५०

माद्युलक्षणायाः १३ लुधिश्वदशमः एते मित्रविंदात्मजाः १४ संग्रामजित्प्रमुखाः सत्यकान्तमद्रायाः सुताः
व्यानामपि सैव १५ रोहिण्याः सुतानामुक्तिरन्यासामुपलक्षणायाम् १६ १७ एतेषां चेति अन्येषामपि श्रीकृष्ण
पुत्राणां शतसंख्यस्त्रीषु पुत्राः पौत्राश्च कोटिशेषवर्गवुः तत्र हेतुत्वेन श्रीकृष्णपत्नीनां वाङ्मत्यमनुस्मारयति
प्रद्योतोगात्रवानीसंहोवलः प्रवलत्रुर्दगः माद्र्याः पुत्रो महाशक्तिः सहजो ज्ञोः पराजितः १३
वृकोदरोऽतिलो गधोवर्द्धनो न्नाद एव च महोसः पावको वद्वि मित्रविंदात्मजाः क्षुधिः
१४ संग्रामजिह्वहर्षनः शूरः प्रहरणोऽरिजित जयः स भद्रो भद्राया वामः आयुश्च सत्यकः १५
द्वैप्रियां स्ताम्रतप्रायारोहिण्यास्तनया हरः प्रद्युम्ना चातिरुद्धो भूद्रुक् सवत्यो महावलः पु
त्रां तुरुक्ताङ्गो राजन्नाम्ना भोजकटपुर् १७ एतेषां पुत्रपौत्राश्च वर्गवुः कोटिशो नृप मातरः
कृष्णजातानां सहस्राणि च षोडशः १८ राजोवाच कथं रुक्म्यरिपुत्राय प्रादाद्दहितरयु
धि कृष्णेन परिभूतसहस्रं ध्रुवं प्रतीक्षते एतदाख्याहि मे विद्वन्निषोर्वैवाहिकमिथः १९
मातरः कृष्णजातानामिति च शब्देनाधिकाश्चेत्युक्तम् १८ यः कृष्णं सहस्रं ध्रुवं प्रतीक्षते सकथ
म् प्रादादिति वैवाहिकम् विवाहनिमित्तम् १९ रामरामरामरामरामरामरामराम ॥ ५५ ॥ ५५

प्रत्युद्गमासनवरहणपादशोचतां वृत्तविश्रमणवीजनगंधमाल्यैः केशप्रसाधशयनस्नपनोपहृष्यैर्दीप्तिशता अपि विभोर्विदधुः स्मदास्यं हि

म० १

किंतु प्रत्युद्गमादिभिर्विभोस्तादृशं नित्यं विदधुरिति प्रौढभावेऽपि न वसंगमाद्यभिधानं अगतसारत्वेनोत्सुकं
न च तथा प्रतीतेः एतेषामेव श्लोकानां प्रस्तावांतरे पुनः पुनरावृत्तिरिति सौंदर्यात् ॥ ६ ॥ प्रासंगिकमुक्त्वा प्रसून
माह दशादशपुत्रायां सामध्ये अष्टौ महिष्योऽप्यः प्रागुक्तास्तत्पुत्राणां नामानि ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ श्रीमा

तासां यादशपुत्राणां कृत्स्नस्त्रीणां पुरोदिताः अष्टौ महिषस्तत्पुत्रान् प्रद्युम्नादीन् गणामिते ७ ॥
चारुदेसः सुदेसश्चो रुदेहश्चो वीर्यवान् सुचारुश्चो रुगुप्त्रश्चो भद्रचारुस्तथा परः चारुचंद्रो
विचारुश्चो चारुश्चो दशमो हरैः प्रद्युम्नः प्रमुखजातारुक्मिण्याना वमाः पितुः ८ ॥ भानुः सुभानुः
सुभानुः प्रभानुर्भानुर्मास्तथा चंद्रभानुर्वह्निनुरतिभानुस्तथाष्टमः श्रीभानुः प्रतिभानु
असत्यभामात्मजादशः ९ ॥ सावः सुमित्रः पुरुजिच्छतजिह्वसहस्रजित् विजयश्चित्रकेतुश्च
वसुमान्द्रविडः कतुः जीववत्याः सुताद्येते सांवाद्याः पितुः संमतोः १० ॥ वीरश्चंद्रोऽसंसेनश्च चि
त्रगुर्वंगवानृषः आमः शंकुर्वसुः श्रीमान् कुंतिर्नो गजिती सुताः ११ ॥ श्रुतः कविर्वषो वी
रः सुवाकुर्भद्रैकलः शान्तिदेशोऽपौराणमासः कालिंघाः सोमकोवरः १२ ॥

निति वसोः कुंतेर्वा विशेषणं ११ ॥ भद्रो नाम एकलः एकः सोमकः अवरः कनीयान् एते कालिंघाः सु

तादृशं १२ ॥

स ३

भा० द० ३ २६ अदीव्यतक्रीडितवान् ॥ २७ ॥ २८ निष्कारं लक्षं ग्लहं पणं कृतवान् कैतवं कपटं ॥ २९ ॥ न्यवृद्धं
५९

तस्मिन्निवृत्त उद्वाहे कालिङ्गप्रमुखानृपाः ॥ दृष्ट्वा स्तेरुक्किणं प्रोचुर्वलमदौर्विनिर्जय
अनन्तजोद्ययं राजन्नापित द्यसनं महत् ॥ २६ ॥ इत्युक्तौ वलमादृत्य तेनाक्षैरुक्क्यदीव्य
तः ॥ २७ ॥ शतं सहस्रमयुतं रामस्तत्राददपणं ॥ तत्तुरुक्क्यजयत्रे कालिङ्गः प्राह सदलं
दत्तावसे दर्शयेन्नुच्चैर्नामृष्यतद्वलायुधः ॥ २८ ॥ ततो लक्षं रुक्म्यगृह्णाद्गृहं तत्राजयद्वलः
जितवानहमित्याह रुक्मी कैतवमाश्रितः ॥ २९ ॥ मन्युना तु भितः श्रीमान् नमुद्रद्वयपर्व
णि ॥ जात्या रुक्माक्षीतिरुषान्यवृद्धं ग्लहमाददे ॥ ३० ॥ तं चापि जितवान् रामो धर्मैरुच्छलमा
श्रितः ॥ रुक्मी जितं मया त्रे मेव दंतु पास्मिका इति ॥ ३१ ॥ तदा ब्रवीन् नभोवाणी वलेनैव जितो
ग्लहः ॥ धर्मतो वचनेनैव रुक्मी वदति वै मृषा ॥ ३२ ॥ तामनाहत्य वैदर्भी दुष्टराजन्यवोदि
तः संकर्षणं प्रति हसनं वभाषे काले चोदितः ॥ ३३ ॥

दशकोटिग्लहम् तु भितोरामश्चाददे ॥ ३० ॥ छलमाश्रितो रुक्मी मया जितवानित्याह ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

ननु सक्तिरिति प्रायं कथं जानीम इति चेदत आह अनागतमिति ॥ अतीन्द्रियागोचरं विप्रकृष्टं दूरस्थं
व्यवहृतं न कुड्यात्तरितम् ॥ २० ॥ तत्रोत्तरं स्वयंवरे रुक्मवत्यावृतः स नृ राज्ञो निज्जित्य जहारेति ॥ २१ ॥ यद्यपि श्री
कृष्णो वमानितः तथापि वैरमनुस्मृतिव्यतरत् प्रादात् ॥ अन्वमोदत इत्यर्थः ॥ २२ ॥ सर्वा सामये केका कन्या तत्सर्वं
अनागतमतीतं च वर्तमानमतीन्द्रियं ॥ विप्रकृष्टं व्यवहृतं सम्यक् पश्यंति योगिनः ॥ २० ॥ श्रीशुक उवा
च ॥ वृतः स्वयंवरे साक्षादनंगोऽग्युतस्तथा ॥ राज्ञः समेता निज्जित्य जहारे करणो युधि ॥ २१ ॥ यद्यप्य
नुस्मरन् वैरं रुक्मी कृष्णो वमानितः ॥ व्यतरद्वागिनेयाय सुतां कुर्वन् स्वसुः प्रियं ॥ २२ ॥ रुक्मिण्यास्तन
या राजन कृतवर्मसुतो वली ॥ उपये मे विशालाक्षी कन्या चारुमती किल ॥ २३ ॥ दोहित्राया निरु
द्धाय पौत्रो रुक्म्यददादरे ॥ रोचनां वद्वेरोपि स्वसुः प्रियचिकीर्षया ॥ जानन्नधर्मतद्यौ न स्नेहपा
शानुबंधनः ॥ २४ ॥ तस्मिन् भुदये राजनुक्तिरणीरामकेशवौ ॥ पुरंभोजकदंजमुः सावप्रद्युम्नकाक्षः ॥ २५ ॥
विवाहोपलक्षणार्थं ज्येष्ठकन्या विवाहमाह ॥ रुक्मिण्या इति ॥ २३ ॥ हरेः पौत्राय अनिरुद्धाय यौने विवाहः ॥ २४ ॥
तद्यौ न धर्मजाननिति ॥ द्विषदन्नेन भोक्तव्यं द्विषतं नैव भोजयेदित्यादिलोकविरोधात् ॥ असर्व्वं लोकविधि
बंधमनया चरेत् ॥ न चित्तिनिषेधाच्चेत्यर्थः ॥ २४ ॥ लोकविरोधाच्चरणफलं च कुमाह तस्मिन्निति ॥ २५ ॥

भा० ६०३
५२

पुराधिपं पुराणालकं ॥ ३ ॥ कामान्तरयतीति कामपूरः सचासावमरांघ्रिपः कल्पस्तरुस्तंवा ॥ ४ ॥ हे आद्यनिर्भूते
भगवान्सर्वभूतेशः शरणो भक्तवत्सलः ॥ तुरेण्यदं दयामास स तं ववे पुराधिपं ॥ २ ॥ सकदा तु गिरि
शं पाशं स्पृश्यादुर्मदः ॥ किरीटेनार्कवर्णेन संस्पृशस्तत्पदां वज्रम् ॥ ३ ॥ नमस्ये त्वां महादे
वं लोकानां गुरुमीश्वरं ॥ पुंसामपूरां कामानां कामपूरामरांघ्रिपम् ॥ ४ ॥ दोः सहस्रं त्वया दत्तं परं भा
राय मे भवतु ॥ त्रिलोक्या प्रतियोद्धारं न लेभे त्वदत्तं समं ॥ ५ ॥ कंडूत्या निर्भूतैर्दोर्भिर्युयुत्सुर्हि
राजानं दम ॥ आद्याय चूर्णयन्नद्रीभीतास्तपि प्रदुद्रुवः ॥ ६ ॥ तच्छ्रुत्वा भगवान्कुक्षः केतु
स्तंभज्यते यदा ॥ त्वदृष्यं ध्रुवं नूतसंयुगं मत्समेनते ॥ ७ ॥ इत्युक्तं कुमतिर्हृष्टस्वगहं प्रावि
शन्नप्यप्रतीक्षन् गिरिशो देशं स्ववीर्येन शनकुधीः ॥ ८ ॥ तस्योषानामदुहिता स्वप्ने प्राद्युम्नि
नाराति कन्यालभत कोतेन प्रागदृष्टा श्रुतेन सा ॥ ९ ॥ सा तत्र तमपश्यन्ती कासिकां तति
वादिनी ॥ सखीनामध्यउत्तस्थो विद्वलौ वीडिताभृशं ॥ १० ॥ रितैर्दोर्भिरद्रिचूर्णयन् ॥ अयां श्र
गच्छं ॥ ११ ॥ स्वर्गस्य नशनं नाशं केतुभंगं प्रतीक्षन् ॥ १२ ॥ श्रीमहेशादिष्टसंग्रामस्य प्रसंगमाह ॥ यस्योवेति

गी१

मा१

प्राद्युम्निना निरुद्धं ॥ १३ ॥ तत्रापि स्वप्ने तं कातं न पश्य
तीसा उत्तस्थो ॥ १० ॥
॥ ५२ ॥

त३

३४ नृमणसंसेदिमगसभायां ३५ ३६ ३७ ३८ सूर्ययानवोटया सिद्धान्तरिविलार्थो अभ्युदयाः शत्रुवधादयो
नैवात्तकोविदायुयंगोपात्तावनगोचराः ॥ अद्वैदीव्यंतिराज्ञानोवाणैश्चनभवाद्दृशाः ॥ ३६ रुक्मि
लोवमधित्तिसोमजभिश्चोपहासितः ॥ क्रुद्धः परिघमुद्यस्यजेघ्रतंनृमणसंसदि ॥ ३५ कलिगराजंत
रसाग्रहीत्वादशमेपदे ॥ दंतानपायक्रुद्धोयोहसन्निवृत्तेदिजैः ॥ ३६ अन्येनिर्भिन्नवाङ्मरुशिर
सौरुधिरोक्षिताः ॥ राजानोदुद्रुभीतोवलेनपरिघादिताः ॥ ३७ निहतेरुक्मिणीशालेनावी
त्साध्वसाधुवा ॥ रुक्मिणीवलयोराजस्नेहभंगभयाद्वरिः ॥ ३८ ततोऽनिरुद्धसहसूर्ययावरं
यंसमारोपययुः कुशस्थली ॥ रामादयोभोजकटादृशाहीः सिद्धाऽखिलार्थमधुसूदना
श्रयाः ॥ ३९ इति श्रीमद्भागवतमहापुराणे दशमस्कंधेरुक्मिवधकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥
श्रीशुक उवाच ॥ बाणपुत्रशतज्येष्ठोवलेरासीन्महात्मनः ॥ सहस्रवाङ्मवाद्येनतांडवैतांष
यन्मृड ॥ १ ॥
येषांते ॥ ३९ इति दशमेकषष्टितमः ॥ ६१ ॥ द्वियुक्षष्टितमेप्रोक्तमनिरुद्धस्यरोधनं ॥ कन्ययोरममारास्यवाणे
नवकुवाङ्मना ॥ अनिरुद्धोद्धेऽसिन्वाणयादेवसंयुगे ॥ श्रीकृष्णः श्रीहरजित्वावा

एवाङ्मवाद्येनतांडवैतांष

११

ततः किं वृत्तं तदा ह वाणस्येति ॥ ११ ॥ हस्तग्राहं भर्तारं ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ त्वया हृष्ट एषां मध्ये को वामवेदिति ॥ देवा
वाणस्य मंत्री कुभांडश्चित्रलेखा च तत्सुता ॥ सख्यपृष्ठसखी मूषां को तु हलसमन्विता ॥ ११ ॥ कंचं मृ
गयसे सुभ्रुकी दशस्तमनोरथः ॥ हस्तग्राहं न ते चापिराजपुत्र्युपलक्षये ॥ १२ ॥ **ऊषोवाच ॥** हृष्टः क
श्चिन्नरः स्वप्रेषणामः कमललोचनः ॥ पीतवासा बृहदादुयोषितां हृदयंगमः ॥ १३ ॥ तमहं मृ
गयेकांतं पापयित्वा धरं मधु ॥ कापियातः स्पृहयतीं क्षिप्रामां वृजिनार्णव ॥ १४ ॥ **चित्रलेखोवा
च ॥** व्यसनं ते पकषां मित्रिलोकं यादिभाव्यते ॥ तस्मान्नेष्ये नरं यस्ते मनो हृत्तमादिश ॥ १५ ॥ इ
त्युक्त्वा देवगंधर्वसिद्धचारणपन्नगान् ॥ दैत्यविद्याधरान्येक्षान् मनोज्ञांश्च तथालिखत् ॥ १६ ॥
मनुजेषु च सावस्मीन् शूरमानकंददुभिः ॥ व्यलिखद्गमकस्मोचप्रद्युम्नं वीक्ष्य लज्जिता ॥ १७ ॥
आनरुद्धं विलिखितं वीक्ष्योषावाङ्मुखी द्रिया ॥ साऽसावसाविति प्राह स्मयमाना महीपते
चित्रलेखा तमाज्ञाय पोत्रं कृष्णस्य योगिनी ॥ ययौ विहाय साराजं नंदारकां कृष्णपालितां ॥ १८ ॥
हीनयथावत् ॥ पटेऽलिखत् ॥ १९ ॥ प्रद्युम्नप्रतिमां वीक्ष्य श्वशुरेयमिति लज्जिता ॥ १९ ॥ १८ ॥ रामराम ॥

भा० द० ३
५४

रतिदशमेदिपदितमः ॥ ६२ ॥ त्रियुक्पटितमेचाथवाणयादवसंयुगे स्तुतिर्ज्वरेण रुद्रेण वाणवाकुभिर्दोहरेः
कर्मचयुद्धादिकं ॥ २ ॥ रामकृष्णानुवर्तिनरतिनोपुरतो निर्गता वित्यर्थः सर्वतोदिश इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ३ ॥ भज्यमा
रतिश्रीमदांगवतेमहापुराणेदशमस्कंधेदिपदितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अ
पश्यतांचानिरुद्धंतद्वंधूनांचभारत ॥ चत्वारोवार्षिकामासाव्यतीयुरतुशोचतां ॥ १ ॥ नास्दा
तदुपाकर्णवात्रोवदस्यकर्मच ॥ प्रययुशोलितपुरंदस्यः कस्मदेवताः ॥ २ ॥ प्रयु
क्तायुयुधानश्चादः संवोथसारणः ॥ नंदोपनंदमद्राद्यारामकृष्णानुवर्तिनः ॥ ३ ॥ अदो
हिणीभिर्दशभिः समेताः सर्वतोदिशं ॥ रुरुधुर्वोणनगरसंमतात्सात्वतर्षभाः ॥
३ ॥ भज्यमानः पुरोयानप्राकारदालगोपुरं ॥ प्रेत्यवाणोरुषाविष्टस्तुत्यसेन्योऽभिनि
र्ययो ॥ ४ ॥ वाणथेभगवानरुद्रः ससुतः प्रमथेवृतः ॥ आरुह्यनंदिवेषभंयुयुधेरामकृ
ष्णयोः ॥ ५ ॥
नानिपुरोयानादीनिद्वंद्वैक्यवद्भावः ॥ अहलाः प्राकारदुपरितनानि उन्नतस्थानानि ॥ अभिनिर्ययोवाणः
॥ ४ ॥ सुतः स्कंदः तत्सहितैः प्रमथेर्गणैः रामकृष्णभ्यामुयुधे ॥ ५ ॥

वसुसि २ दे१

२५ कामस्यात्मनो ह्यज्ञातं अभिन्नमया सर्वमंगलया तस्या अंग संगेन सनकुंकुमं यस्यां स्रजितां वाक्को
र्मधौ दधानं मल्लिकावसंतं भवामल्लिका तदाश्रिता तस्या अग्रदत्तार्थसंधिः तस्या अग्रदत्तार्थः ॥ २६ ॥ आततायि
ततः प्रवृत्तितो वा एणो दुहितुः श्रुतदूषणः ॥ त्वरितं कन्यकागारं प्रोद्गात्ती यद्दहं ॥ २५ ॥ का
मात्मजं तं भुवनैकसुंदरं श्यामं पिशंगां वरमं बुजे क्षणं ॥ बहूजं कुंडलकुंतलविषास्मिता
वल्लोकेन च मंडिताननं दीप्यते तैः प्रिययाभिन्नमया तदंगसंगस्तनकुंकुमस्रजं ॥ वाक्को
र्मधौ दधानं मधुमल्लिकाश्रितां तस्याग्रश्रीं नमवेत्यविस्मितः ॥ २६ ॥ सतं प्रविष्टं वृतमातता
यिभिर्भटैरनेकैरवलोक्य माधवः ॥ उद्यम्य मोर्वं परिघं व्यवस्थितो यथा तको दंडधरो जि
घांसया ॥ २७ ॥ क्षिप्रं क्षयातान् परितः प्रसर्पतः श्रुनो यथा शूकरयूथो गहनतः ॥ तेहन्यमाना भ
वनादिनिर्गतानि भिन्नमूर्होरुभुजाः प्रदुदुवुः ॥ २८ ॥ तं नागपाशैर्वलिनंदनो वली घृतं स
सैन्यं कुपितो बंधह ॥ ऊषाभ्रशंशोकविषादविक्लवा बंधं निशाम्या शुकला स्वरौ दिषीत् ॥
भिरुद्यतशस्त्रैः माधवोऽनिरुद्धो मोर्वं मुरुतो हविशेषस्तन्निर्मितः ॥ २७ ॥ २८ ॥ शोकविषादाभ्यां विक्लवा ॥ अर्वेश ॥

म३

शोकविद्वेषो यो स अस्मिन् एषः सा कौमाश्रितम
ते दुःखं स्त्रीसंज्ञेन भवेदुदरतिव्यापयितुं लोके कथं नाहरण
मुच्यते ॥ २९ ॥

भा० २०३

५५

री

१५॥ १६॥ १७॥ १८॥ अनित्यमाणास्तिर्यङ्मुखो व भूवेति ॥ १९॥ २०॥ ज्वरस्तु तं यो दुमभ्यधावदिति ना
विशीर्यमानं स्वलं दृष्ट्वा वा रोगः तिमिरितः ॥ कस्ममभ्यद्रवत्संख्यो रथी हितैव सात्यकं ॥ १५॥
धनं षा कृष्य युगपद्वाणः पंचशतातिवै ॥ एकैकस्मिन् शरो दौ द्वौ संदधेरण दुर्मदः ॥ १६॥
तानि चिच्छेद भगवान् धनं पि युगपद्दरिः ॥ सारथिं रथमस्य हत्वा शखमपूरयत् ॥ १७॥
तन्माता कोटरा नाम नमना मुक्त शिरो रुहा ॥ पुरोऽवतस्थे कस्मस्य पुत्र प्राणारि रक्षया ॥ १८॥
ततस्तिर्यङ्मुखो नगनाम निरीक्षन् गदग्रजः ॥ वाणश्च तावद्विरथं श्रुन्त धन्वा विशात्यु
रं ॥ १९॥ विद्राविते भूतगणे ज्वरस्तु विशिरस्त्रिपात ॥ अभ्यपद्यत दशार्द्धं दहन्ति वदिशो
दश ॥ २०॥ अथ नागा गणो देवस्तं दृष्ट्वा वसज्ज्वरं ॥ माहेश्वरो वसवश्च युयुधाते ज्वरं बु
भौ ॥ २१॥ माहेश्वरस्य माक्रंदनं वसवेन वलाहितः ॥ २२॥ अलब्ध्वा भयमन्यत्र भीता माहेश्वरो
ज्वरः ॥ शरणाधीहृषीकेशो तृष्णावप्रणतां जलिः ॥ २३॥

रायणः शीतज्वरमसृजत् ॥ २१॥ माहेश्वरः समाक्रंदन् युयुधे ॥ २२॥ २३॥ रामरामरामरामरामराम ॥ ५५

६७ ॥ १० ॥ प्रत्यस्त्राण्येवाह ॥ ब्रह्मास्त्रस्येति ॥ नैजं नारायणसं ॥ ११ ॥ १२ ॥ शिखिनामयूरेण वाहनेन ॥ १३ ॥

आसीत्सुतमुलं युद्धं मद्रुतं रोमहर्षणं ॥ कृष्णशंकरयोराजन् प्रद्युम्नगुहयोरपि ॥ ६ ॥ कुंभांडकूपक
लीभां वलेन सह संयुगः ॥ सावस्यवाणपुत्रेण वाणेन सह सात्यकैः ॥ ७ ॥ ब्रह्मादयः सुराधीशान्
नयः सिद्धचारणाः ॥ गंधर्वास्परसां यसा विमानैर्द्रुमा गेमन् ॥ ८ ॥ शकरानुचराः श्योरिभूत
प्रमथगुह्यकान् ॥ उकिनीयातु धानां श्रवेतालान् स विनायकान् ॥ प्रेतमातृपिशाचांश्च कुष्मांडा
न् च व्रमराक्षसान् ॥ द्वावयामास तीक्ष्णाग्रैः शरैः शार्ङ्गधनुश्च्युतैः ॥ ९ ॥ पृथग्विधानि प्रायुक्तपिना
कस्त्राणि शार्ङ्गिणो ॥ प्रत्यस्त्रैः समयामास शार्ङ्गपाणि रविस्मितः ॥ १० ॥ ब्रह्मास्त्रस्य च ब्रह्मास्त्रं वा
यवस्य च पार्वतं ॥ आग्नेयस्य च पाञ्चजन्यं नैजं पाशुपतं स्य च ॥ ११ ॥ मोहयित्वा तु गिरिशं जंभ
णां स्त्रुणं जंभितं ॥ वाणस्य एतनां शौरिर्जघानासि गदेषुभिः ॥ १२ ॥ स्कंदः प्रद्युम्नवाणेन
घोरद्यमानः समततः ॥ असृग्विमुचन गात्रेभ्यः शिखिना प्राक्रमद्गणतः ॥ १३ ॥ कुंभांडः कू
पकर्णश्च पेततुर्मुसलादि तौ ॥ दुद्रुवुस्तदनीकानि हतनाथानि सर्वतः ॥ १४ ॥

तयोरनीकानि ॥ हतौ नाथौ येषां तानि ॥ १४ ॥

भा. ६. ३.

५६ सी

ननु देवकी तनयस्य मेकयमेवं भूतत्वं तत्राह । नानाभावेति सर्वोपाधिविनिर्मुक्त एव त्वं यथा लीलया
कृतैर्मत्स्याद्यवतारैर्देवान् विभर्षि पातयसि । तदर्थं लोकसेतून् वलींश्च मधुर्मान् । तदर्थं तदनुष्ट
तु न साधु न तदंगत्वेन नु भागी न देत्यादी न हंसि संहारसि । एवमेतदपि तव जन्म भूमे भारिवतारणाय ली
लयावतारणाय । न कस्यापि त्वं तनय इत्यर्थः ॥ २६ ॥ अज्ञो ज्ञानतत्त्वदभिभवे प्रवृत्तं मात प्ररक्षेत्याशयेनाह । त
नानाभावे लीलयोपपन्नैर्देवान् साधु न लोकसेतून् विभर्षि हंस्युन्मागं न हिंसया वर्तमानान्
जने तत्रेभारहा राय भूमे ॥ २६ ॥ तत्राहं ने ते जसादुःसहेन शं तो ग्रेणाऽत्युल्लेखेन ज्वरेण ॥
तावत्तापो देहिनां तं किं मूलं नो सेवेरन्यावदासानुवधः ॥ २७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्रिशिरसे
प्रसन्नो हं व्यतु तं मज्जराद्रयं नो स्मरति संवादं तस्य तन्नो भवेद्द्रयं ॥ २८ ॥
प्राहमिति तेजसा तत्त्वष्टेन ज्वरेण ॥ शं तो ग्रेण ॥ शी तो ग्रेण इति तज्वरेण परसंतापकस्य युक्त एव ताप इति
चेष्टत आह तावदिति सेवायां प्रवृत्तानामनुचित इति भावः ॥ २७ ॥ हे त्रिशिरः व्यतु अपगच्छ तु मदाज्ञापालकः
स न सुखं विचर ॥ कासात वासातामाह य इति नो आवयोः इमं संवादं यस्मिन् तस्य तत्त्वतः भयं न भवेत्
त्वया भयं नो त्यादनीयमित्यर्थः ॥ २८ ॥

५६

ति ४

ज: २
य १

आत्मानं परमशक्तिमंतं मन्यमानः श्रीकृष्णं तापयितुं प्रवृत्तः स्वयमेव तप्तः सन् तं परमेश्वरं ज्ञात्वा स्तुवन्नमस्करोति नमामीति ॥ चित्तामनंतशक्तिं नमामि कुतः परेशं ब्रह्मादीनामीशं तत्र हेतुः सर्वोत्मानं सर्वस्यात्मानं चेतयितारं तत्कुतः केवलं शुद्धं ज्ञप्तिमात्रं चैतन्यधनं तदेवं सर्वचेतयितृत्वेन परमेश्वरत्वमुक्तं किंच विश्वसृष्ट्यादिहेतुत्वादपीत्याह विश्वोत्पत्ती नन्वेवं भूतं ब्रह्म प्रसिद्धं नाहमिति तत्राह तद्रूपं तदेव त्वमित्यर्थः किंतु ह्येतत् तत्राह ब्रह्मलिंगं ब्रह्मण्यवेदेन लिख्यते द्योत्येति तत्कुतः प्रशंसं तं स ज्वर उवाच ॥ नमामित्त्वा नंतशक्तिं परेशं सर्वोत्मानं केवलं ज्ञप्तिमात्रं विश्वोत्पत्तिस्थानसंगे धहेतुं यत्तद्रूपं ब्रह्मलिंगं प्रशंसं ॥ २४ ॥ कालो देवं कर्मवीजः स्वभावो द्रव्यक्षेत्र प्राण आत्मा विकारः ॥ तत्संहातो जीवरोह प्रवाहस्त्वन्मोयेषा तन्निषेधं प्रपद्ये ॥ २५ ॥
वैविक्रियारहितत्वात् न साक्षाद्वाच्यमिति भावः ॥ २४ ॥ किंच यावत्सविशेषं वस्तु तत्र वयं प्रभवाम ॥ त्वयितु सर्वविशेषातीतेन केस्यापि प्रभुत्वं किंतु त्वमेव सर्वप्रभुरिति ज्ञप्तिमात्रं त्वं विवृण्वन्स्तीति काल इति कालः होमकः कर्मनिमित्तं तदेव फलाभिमुखमभिव्यक्तं देवस्वभावस्तत्संस्कारः जीवस्तद्वान् द्रव्यं भूतसूक्ष्माणि क्षेत्रं प्रकृतिः प्राणः सूत्रः आत्मा अहंकारः विकार एकादशो द्रियाणि महाभूतानि चेति षोडशकः तत्संहातो देहः एतस्य च वीजरोहवत् प्रवाहः रोहोऽङ्कुरः देहाद्बीजरूपं पंकजं ततोऽङ्कुररूपो देहः ततः पुनरेवमिति प्रवाहः एषा त्वन्माया

तस्या निषेधः प्रणेह्यस्मिन् तं लो निषेधावधिभूतं ॥
प्रपद्ये भजे इति ॥ २५ ॥

भा० २०३
५७

श्लेषधयोरोमाणि यच्छ्रुवावृत्तिः स्पष्टनार्थं श्रुवावाहः केशाः विरिंचोधिषण्वुद्धिः प्रजापतिर्विसर्गमेवं धर्मो
हृदयं लोकैः कल्पते इति लोककल्पः ३४ ननु प्रादेशिकशरीरस्य कथं न भोना भित्वादित्याह नवेति हे श्रुं कुं ग्या
मनः प्रच्युतस्वरूप भवायाभ्युदयाय न केवलमेतावत् किं त्वस्मदनुग्रहार्थमपीत्याह वयंचेति सर्वलोकपाला
स्वयापालिताः संतोपि भवनानिपालयाम इति ३५ ननु यदि विभावयितारो गृह्यं विभाव्यानि भुवनानि संति तर्हि कथं
रोमाणि यस्योषधयोः बुवाहाः केशा विरिंचोधिषण्विसर्गः प्रजापतिर्हृदयं यस्य धर्मः सर्वे भवान्पु
रुषो लोककल्पः ३४ तवावतारो यमकुंठधामन धर्मस्य गुणैर्जगतां भवाय वयंच सर्वे भवतानुभावि
ता विभावया मभुवनानि सप्त ३५ त्वमेक आद्यः पुरुषो द्वितीयस्तु यं स्वदृग्धेतुरहेतुरीशः प्रतीयसे
ऽपि यथा विकारं समा यथा सर्वगुण प्रसिद्धौ ३६
मुक्तं त्वं हि ब्रह्मेति न हि ब्रह्म त्वेमम सजातीयभेदः संभवतीति अत आह त्वमिति एकः सजातीयरहितः कु
त आद्यः पुरुषाणामवस्थात्रयवतामाद्यः प्रकृतिभेदः पुरुषः कुतः तुरीयः शुद्ध इत्यर्थः तदपि कुतः स्वदृक्
स्वप्रकाशज्ञानरूपः शुद्धादेव द्युपाधियोगा जीवा जायन्ते यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिगा व्युच्चरन्त्येव मेवास्मा
द्यत्मानः सर्व एव आत्मनो व्युच्चरन्तीति श्रुतेः अतः सजातीयभेदरहितः किंच अद्वितीयः विजातीयरहितोपि
कुतः हेतुः सर्वस्य तथा सयं हेतुरहितश्चेति कथं तर्हि प्रतिशरीरं जीवभेदः प्रतीयते अत आह प्रतीयसे

सि सर्वगुणप्रसिद्धौ सर्वविषयप्रकाशनाय ३६

२९ ३० ३१ ३२ भक्त रक्षार्थं श्रीरुद्रो भगवंतं स्तोति ॥ त्वं हीति ॥ अयमर्थः ॥ त्वां अज्ञात्वाऽयं युद्धतरतिनचित्रं यत्
 स्त्वं वाङ्मये वृक्ष एव पि गच्छ ॥ अविद्याविषयत्वात् कुतः परं ज्योतिः ॥ ज्योतिषामपि प्रकाशकत्वाद् विषय इत्यर्थः ॥
 कथं तद्दिप्रतीतिरत आह ॥ यमिति ॥ अमलात्मना स्वितः प्रकाश इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ आस्तातावन्निर्गुणस्य तव ज्ञानं ॥ लीलया
 इत्युक्ता च्युतमानस्य गतो माहेश्वरो ज्वरः ॥ वाणसुरयमारुहः प्रागाद्योत्सन्नजनाह्वनं ॥ २९ ॥ ततो वाक् ॥
 सहस्रेणानायायुधधरोऽसुरः ॥ मुमोच परमक्रुद्धो वायंश्चक्रायुधेन प ॥ ३० ॥ तस्याऽस्य तोऽस्त्राय स कृच
 केण चुरनेमिना ॥ चिच्छेद भगवान्वाङ्मनशाखामिव च न स्पतेः ॥ ३१ ॥ वाङ्मुष्टिद्यमानेषु वाण
 स्य भगवान्भवः ॥ भक्तानुकुण्य पवज्य चक्रायुधमभाषत ॥ ३२ ॥ रुद्र उवाच ॥ त्वं हि ब्रह्म परं ज्योतिर्म
 त्त्रह्मणि वाङ्मये ॥ ययश्यत्यमलात्मान आकाशमिव केवलं ॥ ३३ ॥ नाभिर्नभोऽग्निमुखं वुरेतो
 द्योः शीर्षमाशाश्रुतिरंघ्रिरुवौ ॥ चंद्रो मनो यस्य हृदयं कं ॥ आत्मा अहं समुद्रो ज्वरं भुजेन्द्रः ॥ ॥
 धिष्ठितस्त्वयाऽयं विराद्विग्रहः सोऽपि न ज्ञायसे ॥ उद्वं वरफलं तव त्रिमशकैरिवोद्वं वरफलमित्याशयेन विराटरूपेण स्तो
 ति ह्यभ्यां ॥ नाभिरिति ॥ यस्य नभ आदयो नभ आद्यवयवाः स भवान् लोककेत्यः पुरुष इत्युत्तरं एतत्तयः ॥ नभो यस्य ना
 भिः अग्निमुखं वुरेतः ॥ द्योः शीर्षं आशादिशः श्रुतिः श्रवण इन्द्रियं ॥ उर्वी अंघ्रिः ॥ चंद्रो मनः ॥ अको हृत् ॥ अहं शिवः ॥

इन्द्रो
 समुद्रो ज्वरः ॥ रुद्रो भुजेन्द्रः ॥
 अलो कपालावाहव इत्यर्थः ॥ ॥

भा० २०३
५८

अहमन्ये च सुहृदमनसस्त्वा मेव भक्तारत्याह ॥ अहमिति ॥ ४१ ॥ भगवतो भजनत्वे हेतुन वदन्त इति प्रार्थयते
तत्वेति समवे हेतुः प्रशान्तमिति सुसेव्यत्वमाह ॥ सुहृदात्मदेवं ॥ सुहृदुद्धिप्रवर्तकत्वात् ॥ आत्मा च सर्वात्मकत्वा
त् ॥ एवं भूतं देवमीश्वरं त्वानं चान्या भजनीयोऽस्तीत्याह ॥ अनन्यमेकं ॥ समाना समानजातीयरहितं ॥ तत्कुतः जग

अहं ब्रह्मा एविविबुधा मुनयश्चामलाशयाः ॥ सर्वात्मना प्रपन्नास्त्वा मात्मानं प्रेष्टुमीश्वरं ॥ ४१ ॥ तं वा
जगत्स्थित्युदयांत हेतुं समं प्रशान्तं सुहृदात्मदेवं ॥ अनन्यमेकं जगदात्मकेतं भवापवर्गाय भ
जामुदेव ॥ ४२ ॥ अयं मे मेषोदयितो नुवन्ती मया भयं दत्तं ममुष्यदेव ॥ संपाद्यतां तद्भवतः प्र
सादो यथाहितं दैत्यपतौ प्रसादः ॥ ४३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यथास्य भगवंस्त्वं नः करवामपि
यंतव ॥ भवतो यद्येव सितं तन्मे सोऽध्वनु मोदितं ॥ ४४ ॥ अवध्योऽपि मया पेषवरो च निसृतो
सुरः ॥ प्रह्लादाय वरो दत्तो नुवध्यो मे तवान्वयः ॥ ४५ ॥ दण्डोऽपशमनाय प्रकृता वाहवो मया ॥

सुदितं च मया भूरियच्च भौरायितं भुवः ॥ ४६ ॥
तामात्मना च केतमधिष्ठानं ॥ ४७ ॥ स्वयं भक्तिमाश्रय्य स्वभक्तस्याभीष्टमाश्रितो ॥ अयमिति दैत्यपतौ प्र
ह्लादे ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ वरो च निर्वलिर्मद्रक्तस्तत्सुतत्वात् ॥ अवध्यस्तावत् किंच प्रह्लादायेति ॥ अन्वयो वंशः ॥ ४५ ॥

तद्विक्लिमेव हेतुं तत्राह दण्डोऽपशमनाय ॥ ४६ ॥
५८

स्य २

तद्विक्रममेव संसारीत्युच्यते नही नहीति सदृष्टांतमाह यथैवेति हे भूमन् स्वयाच्छायया मेघलक्षणाया परदृष्ट्या
पिहितः छादितोऽपि सूर्यः छायां मेघं च रूपानि च मेघांतरितान् यदादीनपि संचकाशयति एवं गुणेनाहंकारेण स्वका
र्येण जीवावरकेण तदृष्ट्या पिहितोऽपि गुणान् सत्त्वादीन् पाधीन् गुणान् उपहितान् जीवानपि च कास्ति प्रकाशय
यत आत्मप्रदीपः स्वप्रकाशः अतः सर्वसाक्षिणस्तवन संसार इत्यर्थः ॥३७॥ किंच मायाश्रयस्यान्या मोहयतस्तव कुतः

यथैव सूर्योऽपि पितः स छायाया छायां च रूपानि च संचकास्ति एवं गुणेनापि हि तो गुणां स्वमात्मप्रदीपेण
लिनम्भमन ॥३८॥ यन्माया मोहितधियः पुत्रद्वारगृहादिषु उन्मज्जंति निमज्जंति प्रसक्ता रजिनार्ण
वे ॥३९॥ देवदत्तमिमं लब्ध्वा नृलोकमजितेन्द्रियः यो माद्रिये तत्त्वत्यादौ स शोचो ह्यात्मवंचकः ॥४०॥
यस्त्वा विसृजते मर्त्ये आत्मानं प्रियमीश्वरं विपर्ययेन्द्रियार्थार्थं विषमश्च मृतं त्यजेत् ॥४०॥

संसृतिरित्याशयेनाह पुत्रादिषु प्रसक्ता रजिनार्णवे दुःखसागरे उन्मज्जंति देवादियो निषु निमज्जंति
स्थावरादियो निषु तदुक्तं वायवीये विपर्ययश्च भवति ब्रह्मत्वस्थावरत्वयोरिति ॥४१॥ एवं जीवेश्वरव्यवस्था
निरूप्येदानीं अभजतं निंदते द्वाभ्यां दिवेति देवेन त्वया धर्मो ध्ये देण दत्तं न देहमिमं लब्ध्वा पीति ॥४२॥
शोचते हेतुः यस्त्वामिति विपर्यया विपरीता अनात्मा प्रियानीश्वरयेन्द्रियार्था पुत्रादयस्तदर्थं ॥४०॥

भा० द० ३० पिपासिताः तृषितोः जलं विचिन्ततः सत्वं जीवं तं च ककला संवीक्ष्य ॥ ३ ॥ चर्मभिः शर्ममयैः पाशैः तांतवैः तंतुमयैः
 क्रीडित्वा सुचिरं तत्र विचिन्ततः पिपासिताः जलं निरुद्धं के कूपे ददृशुः सत्त्वमद्भुतं ॥ ४ ॥ ककला संगीति
 निभं वीक्ष्य विस्मितमानसाः तस्य चोद्धारणाय तत्र चक्रुस्तत्कृपयान्विताः ॥ ५ ॥ चर्मभिस्तांतवैः पाशैर्वद्धा
 पतितमर्भकाः नाशकृवन्समधत्तुं कस्माद्या च चरुस्तुकाः ॥ ६ ॥ तत्रागत्यारविंदाक्षो भगवान्
 विश्वभावनः ॥ विद्वो ज्जहार वामेन तं करेण सलीलया ॥ ७ ॥ स उन्नमस्तोककराभिरुष्टो विहा
 य सद्यः ककलां सरूपं ॥ सेतुं प्रचामीकरं चारुवर्णः स्वर्णद्वुतालंकरणं वरस्रजं ॥ ८ ॥ पप्रच्छ वि
 द्वा नपि तन्निदानं जनेषु विख्यापयितुं मुकुंदः ॥ ९ ॥ कस्त्वं महाभाग वरेण्यरूपो देवो त्वं संत्वा
 गणयामि नूनं ॥ दशमिमां वा कतमेन कर्मण्यसंप्रापितो ह्येतदहं सुभद्र ॥ १० ॥ आत्मानं सा
 र्वाहिविविस्मता नो यन्नन्यसेनः क्षममव्रवक्तुं ॥ ११ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति स्मरन् राजा संपृष्टः कसे
 नानं स मूर्तिना ॥ माधवं प्रणिपत्या ह किरीटेनार्कवर्चसा ॥ १२ ॥
 तद्वर्णयस्य सः ॥ अद्भुतालंकरणं वरस्रजो यस्य स्वर्णदेवो वभ्रवति ॥ १३ ॥ यत्तयदिक्षमयोग्यं

अनुगच्छति चत्वार इति ॥ ४७ ॥ सवध्वा उषया सह ॥ ४८ ॥ रुद्रानुमोदित इति ॥ तदभिप्रेतस्यैव वा एभुजभंगस्य कृत
 त्वात् ॥ ४९ ॥ पौरादिभिरभ्युद्यतः ॥ अभिगतमागत्य सत्कृतः ॥ ५० ॥ ४१ इति दशमं त्रिषष्टितमः ॥ ६३ चतुःषष्टितमं क
 चत्वारोऽस्य भुजाः शिष्टाभविष्यत्यजरामराः ॥ पार्षदमुख्या भवतो न कुतश्चिद्भयोऽसुरः ॥ ४७ इति तद्व्या
 भयं कृत्वा संप्रणम्य शिरसासुरः ॥ प्राद्युन्निरयमारोप्य सवध्वासमुपानयत ॥ ४८ ॥ अक्षौ हिरण्या परिवृतं सु
 वासः समलंकृतं ॥ सपत्नीकं पुरस्कृत्य ययौरुद्रानुमोदितः ॥ ४९ ॥ सराजधानी समलंकृता ध्वजैः सता
 रणैरुत्तममार्गचत्वरं ॥ विवेश शंखानकदंडुभिस्वनैरभ्युद्यतः पौरसुहृद्भिजातिभिः ॥ ५० ॥ य एतं क
 र्त्तुं विजयं शंकरेण च संयुगं ॥ संसरेत्प्रातरुत्थाय नतस्य स्यात्पराजयः ॥ ५१ ॥ इति श्रीमद्भागवतं महा
 पुराणं दशमस्कंधे वाणवाक्यं तत्र त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एकदोषवनं राजन न
 मुर्यदुक् कुमारकाः ॥ विदुर्न संवप्रद्युम्नचारुभानुगदादयः ॥ ९ ॥

रिदोषोक्त्या राजोदघ्नान् शिस्तयत् ॥ विभूतिभोग्यभोगादिमहोन्नद्धमनोरथान् ॥ अन्वशासद्यदूने कस्मिन् गो
 स्मो न गंगायादमोचयत् ॥ वृक्षस्वहा

प्रारप्रसंगतः ॥ ९ ॥

भा० ८० ३०
६०

एवं वर्तमानस्य मम संकटं किंचिदापन्नं शृण्वत्याह कस्यचिदिति द्विजमुख्यस्य प्रतिग्रहनिवृत्तस्य संकटमिति
लिता अविदुषा ब्राह्मणस्येयमिति जानता १७ १८ प्रतिग्राहिणो कदातेति स्वामिनोक्तमपहर्तेति अभव
कस्यचिद्विजमुख्यस्य भ्राष्ट्रगौर्मम गोधने संकटाविदुषा सा च मया दत्ता द्विजात् १९ तां नीयमानां त
त्वासीदृष्टो वाचममेति ॥ ममेति प्रतिग्राह्याह न गोमेदं न वानिति २० विप्रो विवदमातौ माम् चतु
स्वार्थसाधको भवान् दत्तापहर्तेति तच्छ्रुत्वा मे भवद्भ्रमः २१ अनुनीता च भौ विप्रो धर्मकृष्णगतेन
वै ॥ गवां लक्षं प्रकृष्टानां दास्याम्येषा प्रदीयतां २२ भवता वनु गच्छीतां किं करस्या विजानतः समुद्र
रतां मां कृष्टात्पतंतं निरयेऽमुचौ २३ नाहं प्रतीये वैराज नित्युत्का स्वाम्यपाक्रमतः नान्यद्गवा
मप्ययुतमिच्छामीत्यपरायणौ २४ एतस्मिन्तरेणाम्येदं तेनीताय मम सयं ॥ यमेन एष्टु सत्राहं
देवदेव जगत्यते २५ एवं त्वममुभंभुं स्वउता हो न पतेश्चुभं ॥ नांतं दानस्य धर्मस्य पश्येतां

भ्रमः आकूलो भवमित्यर्थः १६ तदा उभावपि प्रत्येकमनुनीतौ प्रार्थितौ कथं तदाह गवामिति सार्धेन २० २१ अपरः
प्रतिग्राही दुरग्रहः यत्नं त्वयोक्तं ॥ अन्यदपि गवामयुतं यदि तदपि मा विहाय नेच्छामीत्युत्कापयावित्यर्थः २२ एत
स्मिन्तरे इति इतः पूर्वपाशाभान्नेतुमसमर्थे रिति भावः २३ उता हो इत्येकवापदं अथवा पूर्व शुभमिति नांतं

इति यमस्य स्वस्य वाक्यं पश्ये पश्यामि २४ ६०

यदिते कर्णमसृशमिति असंदेहे संदेहवचनं यदि वेदाः प्रमाणं स्युरिति वत् कर्णपथं नूनं प्रपन्नं स्यादिति
र्थः ॥ ११ ॥ किंच किंचिति सर्वेषां भूतानां मात्मनो बुद्धेः साक्षिणस्ते विदितं किंच न किंचित् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ इति

नृग ३ वा च ॥ नृगो नाम नरेंद्रो ह मिच्छा कुत नयः प्रभो दानिष्ठा ख्यापमानेषु यदिते कर्णमसृशं ॥ ११ ॥
किंच ते विदितं नाथ सर्वभूतात्मसाक्षिणः ॥ कालेनाद्याहृतदृशो वक्ष्ये थापितवान् जया ॥ १२ ॥ यावत्तः
सिकताभूमेर्यावत्प्रादिवितारकाः ॥ यावत्प्रादिवर्षधारश्च नावतीरददं समगाः ॥ १३ ॥ पयसिनी सरणीः
शीलरूपाणोपपन्नाः कपिलाहमशृंगी ॥ न्यायाज्जिता रूपखुराः सेवत्सा दुकूलमालाभरणददा
वहं ॥ १४ ॥ स्वलंकृतभोगुणशीलवद्वः सीदत्कुदुवेभ्यश्च तव तेभ्यः ॥ तपःश्रुतव्रतवृद्धाण्यवद्वः
प्रादायुवेभ्यो द्विजपुंगवभ्यः ॥ १५ ॥ गोमहिरण्याय तनाश्रुदस्तिनः कन्याः सदासी स्तिलरूपश
य्याः ॥ वासांसिरत्नानि परिष्कृतान् रथानिष्टं च यज्ञेश्वरितं च हर्तम् ॥ १६ ॥ ॥

व्रतेभ्यः ॥ अदंभाचारेभ्यः ॥ तपसाश्रुताः ॥ प्रख्याताश्च ते ब्रह्मणिवदान्याः ॥ अत्युदाराः ॥ अध्यायनशीलाः ॥
श्रुते संतश्च तेभ्यः ॥ १५ ॥ हर्तवापीकूपतडागादिचरितं कृतम् ॥ १६ ॥ रामरामरामरामरामरामरामराम

भा० ८३ वास्य नमस्यति नमदति सर्वभावाय सर्वस्य भावो जनायेन तस्मै ब्रह्म एकर्तृत्वेण विकाराय कुतः
६९ नेत शक्तये अनन्ता माया शक्तिर्यस्य तस्मै वासुदेवाय सर्वभूताश्रयायेत्युपादानत्वमुक्तं श्रीकृष्णाय
सदानंदरूपायेति पुरुषार्थत्वमुक्तं कृषिर्भवाचकः शब्दोऽस्य निर्वृतिवाचकः तयोरेकं परब्रह्म

नमस्ते सर्वभावाय ब्रह्मणे नंत शक्तये कृष्णाय वासुदेवाय योगानां पतये नमः २९ रत्युक्ता ते
परिकल्पपादोऽष्टौ स्वमौलिना अनुज्ञातो विमानाग्रमारुहत्यश्वतां नृणां ३० कृष्णपरिजनं
प्राह भगवान् देवकी सुतः ब्रह्मण्यदेवो धर्मात्मा राजन्या ननु शिक्षयन् ३१ दुर्जरं वत ब्रह्म संभुक्तं
ममैतर्मना अपि ते जीयसोऽपि किमु तं राज्ञा मीश्वरमानिनां ३२ नाहं हलाहलं मन्ये वि
षं यस्य प्रतिक्रिया ब्रह्मसंहिविषं प्रोक्तं नास्य प्रतिविधिर्भुवि ३३

कृष्ण इत्यभिधीयते इति स्मृतेः किंच योगानाम् इष्टपूर्त्तादिकर्मणां पतये फलदात्रे अयं भावः
एवं भूतं त्वाविहाय गंतुमनिष्ठुरपि गमिष्यामि त्वद्वत्तकर्मफलभोगायेति २९ ३० ३१ मना कूर्द
षदपि भुक्तं सत् अग्नेः अग्निं सदृशस्य ते जीयसे अति ते जस्विनोऽपि दुर्जरम् ३२ ३३

हे देवयमपूर्वेषु भंभुं जे इति मयोक्ते स यमः पतेति प्राह ॥ २५ ॥ २६ ॥ इदं देन श्री कृष्ण दर्शनेन विस्मितः सन् आत्मना भाग्यमभिनन्दति सत्त्वमिति हे विभो सत्त्वममम अक्षयः सन् कथं साक्षात्प्रत्यक्षो सीत्यर्थः ॥ किमत्राश्चर्यं तदाह परात्मा अतः योगेश्वरैः प्रश्रुतिदृशा उपनिषद्दृष्ट्या अमले हृदि विभाव्यः चिंत्यः अतोऽधोक्षजः अपूर्वदेवाः पुंभंभुं जे इति प्राह पतेति सः ॥ तावदद्वाक्षमात्मानं कुरु कलाशं पतन्मो ॥ २५ ॥ ब्रह्मण्यस्य वदान्य स्य तव दासस्य केशव ॥ स्मृतिर्नाद्यापि विध्वस्ता भवत्संदर्शनायिनः ॥ २६ ॥ सत्त्वकथं मम विभोऽक्षयः परात्मा योगेश्वरैः प्रश्रुतिदृशाऽमलहृदि भाव्यः ॥ साक्षादधोक्षज उरुच्यसे नाधबुद्धेः स्यान्मे नुदृश्य इदं यस्य भवापवर्गः ॥ २७ ॥ देवदेव जगन्नाथ गोविंद पुरुषोत्तम नागयण हृषीकेश पुण्यश्लोका व्युत्ता वय ॥ अनुजानीहि मां कुरु मया तं देव गतिं विभो ॥ यत्र क्वापि सतश्चेतो भूयान्मे त्वत्पदास्पद ॥ २८ ॥ क्षजमैन्द्रियकं ज्ञानं तत्तत्र अधः अर्वागे वयस्मात्सः ॥ यस्येह भवापवर्गो भवेत्तत्तस्य भवाननुदृश्यः स्यात् ॥ उरुच्यसे न कुरु कलाश भवदुःखेनाधबुद्धेस्तु मे एतच्चित्रमित्यर्थः ॥ २७ ॥ उद्विक्तभक्तिर्वदुधा संवोधयन्नुनुज्ञापयति अनुजानीहीति ॥ देवलोके वर्तमानस्यात्मनो मनसा संनिधिं प्रार्थयते ॥ यत्र क्वापीति ॥ त्वत्पदमास्पदविषयो यस्य तथा भूतं भूयादिति ॥ २८ ॥

भा. ८. ७.
६२

४० प्रसन्नमेनमासि ४१ न केवलमर्थवादविभीषिकेयं किंतु प्रत्यक्षमित्याह वाद्यार्थ इति ४२
इति शम चतुष्टयं तमः ॥ ६४ ॥ पंचषष्टितमैरामश्रुके गोकुलमागतः रममाणस्तु गोपीभिः कालिंद्याक
विप्रकृतागसमपि नैव दुह्यत मामकाः घृतं वदुःशयं तं वानमस्तुरुत नित्यशः ॥ ४५ ॥ यथा हं प्रणमे
विप्राननुकूलं समाहितः तथानमतययं च योन्यामसदं भक्त ॥ ४६ ॥ ब्राह्मण्यो ह्यपेक्षितो ह
त्तोरपातयत्यधः ॥ अजानंतमपि ह्यनंतं गं ब्राह्मणगौरिव ॥ ४७ ॥ एवं विश्राव्य भगवान्मुकुंदो वा
रकाप्रजाः पावनः सर्वलोकानां विवेश निजमंदिरं ॥ ४८ ॥ इति श्रीमद्भागवतं महापुराणे
शमस्तुतं च त्रैलोक्यं तमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ बलभद्रः कुरुश्रे
ष्ठ भगवान् रथमास्थितः सुहृदि हृत्कंठः प्रययानंदगोकुलं ॥ १ ॥ परिषत्तश्चिरात्क
तैर्गोपैर्गोपीभिरेव च रामो भिवाचयित्वा वाशीभिर्भिनंदितः ॥ २ ॥ चिरनः पादिदा शाह
सानुगो जगदीश्वर इत्यारोप्या कमा लिंग्यनेत्रैः स विचतुर्जले ॥ ३ ॥
षण्मदो रमस्य चरितं चित्रं कालिंद्यां कर्षणादियत् पौंड्रकांतादि क्लृप्तस्य पृथगुक्तमतः परं ॥ ४ ॥

आशीभिर्भिनंदितो बभूव ॥ न दारुह्यि रमि
ति ॥ ३ ॥

किंच विषादपिघोरतरमित्याह दिनस्तीति संसर्गसंसर्गेणमारकत्वादग्नितुल्यतास्यात्तदपि नेत्या
दुर्द्विरिति अपिच समूलमिति वद्विर्मलान्यवशेषयति ब्रह्मस्वलक्षणरणिजः पापपावकस्तु कुलं न

दिनस्तिविषमत्रां वद्विरदिः प्रशाम्यति कुलं समूलं दहति ब्रह्मस्वारणिपावकः ॥ ३४ ॥ ब्रह्म
स्वदुरनुज्ञातं भुक्तं हंति त्रिपुरुषं प्रसद्यतुक्लाङ्गुलं दशध्वनिं दशापसनं ॥ ३५ ॥ राजानो राजे
कुल्याश्च नात्मपातं प्रचक्षते निरये येऽभि मन्यन्ते ब्रह्मसंसाधुवालिशः ॥ ३६ ॥ गृह्णन्ति याव
तः पांशून् रुदतामश्रुविंदवः विप्राणां हतवृत्तीनां वदान्यानां कुरुं विना राजानो राजे कुल्या
श्च तावतोऽनिरंकुशाः कुंभीपाकेषु पच्यन्ते ब्रह्मदायापहारिणः ॥ ३७ ॥ स्वदत्तां परदत्तां वा
ब्रह्मरुतिं हरेत्तु यः षष्ठिवर्षसहस्राणि विष्टाय जायते कृमिः ॥ ३८ ॥ न मे ब्रह्म धनं भूयाद्यद्
द्वाल्पायुषो नराः पराजिताश्चुताराज्या इवैत्युद्वेजिताः हयः ॥ ३९ ॥

हपि समूलमिति ॥ ३४ ॥ दुरनुज्ञातं त्रिपुरुषं कुलं स्वपुत्रपोत्रं च प्रसद्य हतात् चलाद्राजाद्याश्रयतः ॥ ३५ ॥
ये ब्रह्मस्वमभिमन्यन्ते अतोवालिशाश्च ज्ञाः आत्मपातमविचक्षते इति ॥ ३६ ॥ अपिच गृह्णन्तीति

॥ ३९ ॥ इति गृह्यसूत्रमिहोपनिषत् ॥ ३९ ॥

भा० २०३
६३

तर्हितदुर्मनेयुषामिः प्रतिबंधः किं न कृतः तदा क्व विश्वासादिति चेत्तर्हि विश्वासः किमिति कृतस्तत्रा
हुः कथं निति वक्तुं वदुत्वान्नानाविधानि वाक्यानि ॥ ११ ॥ तत्रान्या ऊचुः गृहंति वा इति चित्रकथस्य चि
त्राकथा कथनको विदस्य किंच सुंदरं स्मितं यस्मिन्नेन बल्लोकेनेन उच्छ्रुतः त्वभि तैयः स्मरसेनातुराः
कथं न सादृशं स्त्रीभिर्न श्रद्धायेत भाषितं ॥ ११ ॥ कथं नु गृहं त्यनवस्थितात्मनो वचः कृतघ्नस्य बुधाः
पुरः स्त्रियः ॥ गृहंति वै चित्रकथस्य सुंदरं स्मितावल्लोकोच्छ्रुतस्मरातुराः ॥ १२ ॥ किं नस्तकथया
गोप्यः कथाः कथयतापराः यात्यस्माभिर्विना कालो यदितस्य तथैव नः ॥ १३ ॥ इति प्रहसितं शो रेर्जल्य
तंचारुवीक्षितं गतिं प्रेमपरिघां स्मरंत्योरुरुदुः स्त्रियः ॥ १४ ॥ संकर्षणस्तः कस्मस्य संदेशे हृदयंग
मैः सांत्वयामास भगवान् नानानुनयको विदः ॥ १५ ॥ दोमासो तत्र चावात्सीन् मधुमाधवमेव च रामः
तपो सुभगवान् गोपीनारतिमावहन् ॥ १६ ॥
१७ ॥ अपराः ऊचुः किं न इति कालस्तावन्नस्य चास्माकं चयात्येव ॥ किंतु तस्य सुखेनास्माकं तुदुःखेनेत्येता
वानेव विशेष इति ध्वनितं ॥ १३ ॥ १४ ॥ नानाविधेष्वनुनयेषु को विदः ॥ १५ ॥ मधुचेत्रं माधवो वेशाव म
गोपीनारतिमिति श्रीरुसक्रीडासमयेऽनुत्पन्नानामतिवालानां चान्यासामित्यभियुक्तः प्रसिद्धः ॥ १६ ॥

६३

गोपवृद्धांश्च विधिवदभिवंदय विष्टैरभिवंदितो वभूवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ अपि च यथा वय इति ते च सर्वे स्तेषु य

गोपवृद्धांश्च विधिवदभिवंदितः ॥ ४ ॥ यथा वयो यथा सार्वं यथा संबंधमात्मनः ॥ समुपेत्या
थ गोपालान् हास्य हस्तगृहादिभिः ॥ विश्रान्तं सुखमासीनं प्रष्टुः पर्युपागताः ॥ पृष्ट्वा श्रानाम
यं स्तेषु प्रेमगाद्गदया गिरा ॥ कस्मैकमलपत्राक्षे संन्यस्ता खिलराधसः ॥ ५ ॥ कश्चिन्नो बांधवारा म
सर्वकुशलमासते ॥ कश्चित्स्मरत नो रामयंदारसुतान्विताः ॥ ६ ॥ दिष्ट्या कं सो हतः पापो दिष्ट्या
मुक्ताः सृष्टज्जनाः ॥ निहत्य निज्जितं रिपूं न दिष्ट्या दुर्गं समाश्रिताः ॥ ७ ॥ गोप्यो ह संत्यः प्रष्टु
रामसंदर्शनादृताः ॥ कश्चिदास्ते सुखं क्लमः पुरस्त्री जनवल्लभः ॥ ८ ॥ कश्चित्स्मरति वा बांधव नृपि
तरं मातरं च सः ॥ अपि वा स्मरते स्माकमनुसवं महाभुजः ॥ ९ ॥ मातरं पितरं भ्रातृन् पत्नीन् पुत्रा
न् च सुरपि ॥ यदर्थं जहिमदाणां हृदस्य जान्त्व जनान् प्रभो ॥ १० ॥ तानः सद्यः परित्यज्य गतः संखिन्नसौ
हृदः ॥ १० ॥

हवेषु तं रामं ॥ अनामयमारोग्यं प्रष्टुः ॥ ते च तेन पृष्ट्वा इति क्लमे क्लमप्राप्यर्थं संन्यस्ता खिलराधसः त्यक्त

सर्वविषयाः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ रामस्य संदर्शने आह
ताः सादराः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

भा. ८. ३०
६४

एकांशेन शेषावेष्ट २४ ॥ २५ ॥ विजगाह अवगाहनं कृतवान् ॥ २६ ॥ उत्तीर्णाय निर्गताय असितां वरादीनि कां
तिर्ददौ कांतिर्लक्ष्मीः यथा कं वै सैवे ॥ वरुणं प्रहितां चास्मे मालामभ्यानपकजा समुद्राभेतथा वत्सेनी
रामराम महावादेन जानेतव विक्रमं ॥ यस्यैकांशेन विधत्ता जगती जगतः पते ॥ २७ ॥ परं भावो भ
गवतो भगवन्मा मजानती ॥ मोक्तुमर्हसि विश्वात्मन् प्रपन्नां भक्तवत्सल ॥ २८ ॥ ततो व्यमुच्य
मुनां याचितो भगवान् वलः ॥ विजगाह जलं स्त्रीभिः करेणुभिरिवेभराट् ॥ २९ ॥ कामं विदुष्य
सलिलादुत्तीर्णाय सितं वरं ॥ भूषणं निर्मदं गिददौ कांतिः सुभां स्वजे ॥ ३० ॥ वसित्वा वास
सी नीले मालामा मुच्यकां चनी ॥ रंजे स्वलंकृतो लिप्तो माहं द्रुव वारणः ॥ ३१ ॥ अद्यापि दृश्य
ते राजन्य मुना कृष्टवर्त्मना ॥ वलस्य मन्तव्यं स्यवीर्यं स्तुचयतीवहः ॥ ३२ ॥ एवं सर्वा निशा
याता एके वरम तो व्रजे ॥ रामस्याक्षि प्रचित्रस्य माधुर्ये व्रजयोषिताम् ॥ ३३ ॥

६४

लिलक्ष्मीः प्रयच्छतेति हरिवंशे च वलं प्रतिलक्ष्मी वाक्यं ॥ जातरूपमयं वै कंकुडलं वज्रभूषणं ॥ आदि
पञ्चपद्माख्यदिव्यश्रवणभूषणं देवेमां प्रगृह्णीष्येताणी भूषणं क्रियामित्यादि ॥ ३० ॥ वसित्वा परि
धाय ॥ आमुच्यकां चेति धाय चंदनादिभिरालिप्तः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ एकेव सैव निशा यथा तथा माधुर्ये वि

३०
३१
३२
३३
६४

पूर्णचंद्रस्य कलाभिर्मरीचिभिर्गमये उज्ज्वले कोमुदी गंधवायुना कुमुदतीनां गंधवाते सेविते यद्वा को
 मुदीशब्देन तद्विकासितानि कुंदानि लक्ष्यंते कुमुदं धवायुनेत्यर्थः १७ वारुणी सुधया सहोत्पन्ना मदिरा
 पूर्णचंद्रकलामृष्टे कोमुदी गंधवायुना यमुनोपवने रे मे सेविते स्त्री गणैर्वृतः १८ वरुणः प्रेसिता देवी वा
 रुणी वृक्षकोटशतं पतंती तद्वनं सर्वस्वगंधेनाध्यवासयत १९ तं गंधं मधुधाराया वायुनोपहतं वलः
 आघ्रायोपगतस्तत्र ललनाभिः पयोसमं २० उपगीयमानं चरितो वनिताभिर्हृत्नायुधः वनेषु च
 चरत्स्त्रीवो मदविह्वललोचनः २१ सख्ये ककुंदलोमतो वै जयंत्या चमालया विभ्रत्स्मितमुखं भो
 जं स्वेदप्रालेयभूषितं स आजुहावयमुनां जलक्रीडार्थं मीश्वरः २२ निजं वाक्यमनाहत्य मत्त इत्याप
 गां वलः अनागतां हलाग्रेण कुपितो विवकर्वह २३ पापे त्वं मामवज्ञाय यन्नायासिमया कृता नेष्ये
 त्वां लो गलाग्रेण शतधा कामचारिणी एवं निर्भर्त्सिता भीता यमुना यदुनंदनं उवाच च कितावा
 २४ १९ स्त्रीवो मत्तः २० स्वेद एव प्रालेयं हि मभूषितं २१ च पतिता पादयोर्नृप २२
 मत्तो यमिति नागता मापगां नदी २३ आकृता आकृता यद्यस्मान्नाग छसि नेष्ये गमयिष्यामि च किताकं

पिता २३

भा० ६० उ० मांशरणमेहीत्यस्योत्तरं मुखमिति वटाः कंकादिवत्पदिविशेषाः नत्रतदाशुनां शरणमाश्रयो भवितासि ६०

६५

मुखं तदपि धायाज कंकमध्वैर्वटैर्वृतः शयिष्यसे हतस्तत्र भविता शरणं शुनां ६१ इति दूतस्त
दक्षेयं स्वामिने सर्वमाहरत कस्मोपिरथ मास्थाय काशीमुपजगाम ह १० पौंड्रकोऽपि तदु
द्योगमुपलभ्य महारथः अस्तौ हिणी भित्तिस्मभिरपश्यत् पौंड्रकं हरिः शंखावासिगदा
शार्ङ्गः श्रीवत्साद्युपलक्षितम् विभ्राणं कौस्तुभमणिवनमालाविभूषितं काशेयवास
सीपीतेवसानं गरुडध्वजं अमृत्यमौल्याभरणं स्फुरन्मकरकुंडलम् १३ दृष्ट्वा तमा
त्मनस्तुल्यवेषकृत्रिममास्थितं यथा नटरंगगतं विजहास भ्रमशं हरिः १४ मूलं ग
दाभिः परिधेः शक्त्यष्टिपाशतो मरैः असिभिः पट्टिष्वेकीर्णैः प्राहरन् नरयो हरिम् १५ ॥ ५५ ॥
५ मूः अस्तौ हिणीभ्यां संयुक्तो निश्चक्राम पुरादुतं ११ तस्य काशीपतेर्मित्रं पार्सिग्राहो न यान्त्वप १२ ॥

काशीमिति पौंड्रकस्यापि तदामित्रपुरे वस्थानात् १० ११ पार्सिग्राहः पृष्टतोरक्षकः १२ गरुडः कृत्रिमो
ध्वजे यस्य तं अमृत्यमौल्याभरणं यस्य तम् १३ १४ १५ ॥

६५

इति दशमे च षष्ठितमः ॥ ६५ ॥ षट्पुक् षष्ठितमेकाशीगत्वा हनृपोऽङ्कं हरिः ॥ तन्नित्रं च ततो वृत्रं सु
रक्षिणवधादिकं ॥ १ ॥ प्रस्तोभितः स्तुत्या प्रोत्साहितः ॥ वालैरज्ञैः ॥ २ ॥ वालो यो वालकतो नृपः ॥ वालैर्नृपत्वेन क्रौ

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशम स्कन्धे वलदेव जये यमुना कर्षणं पंच षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

श्रीगोदादयः कुरुवाच ॥ नंदव्रजं गते गमे कुरुषाधिपतिर्नृप ॥ वासुदेवो हमित्यज्ञो दूतं कस्माद्यप्राहि

णोत् ॥ १ ॥ त्वं वासुदेवो भगवानवतीर्णो जगत्पतिः ॥ इति प्रस्तोभितो वालैर्मे न आत्मानमच्यतम् ॥ २ ॥

तं च प्राहिणो नंदः कस्माद्यायत्तवर्त्मने ॥ द्वारकाया यथा वालो नृपो वालकतो बुधः ॥ ३ ॥ दूतं सुहृदको

मेत्यसभायां स्थितं प्रभुं ॥ कस्मै कमलपत्रात्तं राजसंदेशमब्रवीत् ॥ ४ ॥ वासुदेवो वतीर्णो हर्मकर

वनचापरः ॥ भूतानामनुकंपार्थ त्वं तुमिच्छाभिधात्यज ॥ ५ ॥ यानित्वमस्मिन्निमोदादिभवि

सात्त्वत ॥ त्यक्तै हि मां त्वं शरणं नो वेदे हि ममाह वं ॥ ६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ कथं न तदपाकरणं पौंड्रकस्या

त्यमेधसः ॥ उग्रसेनादयः सभ्या उच्चैर्जहसुस्तदा ॥ ७ ॥ उवाच दूतं भगवानपरिहंसकथामनु ॥ उत्त

रायां परिकल्पितः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ हे मूढ उ त्वद्वैत्वमिदं प्रत्योप्यामि यैः सह त्वमेवं कथ्यसे ते क्षणीत्यर्थः यदा

कविर्मे सुदर्शनं दिशित्व मेवं श्राप्यसे तानि उ त्व ॥
न्याजयिष्यामीत्यर्थः ॥ ८ ॥

भा० द० उ०
६६

२३ प्रथमं किमिति पश्चाद्भक्तमिति विभावः कस्य चेति संशिष्येरे संशयं कृतवन्त इति ॥ २४ ॥ २५ ॥ संस्य
विधिं उत्तरक्रिया अपचितिं निष्कृतिं आत्मना भिसंधाय बुद्ध्या व्यवस्य सुदक्षिणं अत्युदारः ॥ २६ ॥ वरमह
सनित्यं भगवद्भान प्रध्वस्ताखिलबंधनः विभ्राणश्च हरेराजन्वरूपं तन्मयो भवत् ॥ २३ ॥
शिरःपतितमालोत्पराजद्वारिसकुंडलं किमिदं कस्य वाव क्रमिति संशिष्येरे जनाः ॥ २४ ॥ रा
जः काशिपतेर्ज्ञात्वा महिषः पुत्रवांधवाः पौरास्वहा हताराजन्नाथनाथेति प्रारुदन् ॥ २५ ॥
सुदक्षिणस्तस्य सुतः कृत्वा संस्या विधिं पितुः निहत्य पितृहंतारं यास्याम्यपचितिं पितुः
॥ २६ ॥ इत्यात्मना भिसंधाय सोपाध्यायो महेश्वरं सुदक्षिणे च या मां स परमेष्ठिना ॥ २७ ॥
प्रीतो विमुक्तो भगवांस्तस्मै वरमदाद्भवः पितृहंतुर्वधोपायं स च वेवामीषितं दक्षि
णान्निर्भिचरब्राह्मणैः सममृत्विजं अभिचारमिधानेन स चाग्निः प्रमथैर्वृतः साधयि
ष्यति संकल्पेन ब्रह्मण्ये प्रयोजितः इत्यादिष्टस्तथा च के कस्माया भिचरन्व्रती ॥ २८ ॥
त वृणीषेति उक्तवानित्यर्थः ॥ २९ ॥ मृत्विजं मृत्विजमिव स्वयोगकारिणं यज्ञस्य देवमृत्विजमिति श्रुतेः अ
ब्रह्मण्ये प्रयोजित इति श्रीकृष्णप्रयोजिते विपरीतो भविष्यतीति सूचितं अभिचरन् अभिचारं कुर्वन्

व्रती गृहीतनियमः ॥ २८ ॥
६६

गजस्यं दनादिचतुरंगवलमर्दितवान्॥ पृथक् प्रजाः चतुर्विधभूतग्रामं॥ यथा युगांताग्निरिति॥ १६॥ आयोधनम्
रणस्थानं॥ अरिणा चक्रेण चितं॥ आकीर्णं॥ आकीर्णमिव॥ कल्याते रुद्रस्य क्रीडास्थानमिव॥ १७॥ १८॥ १९॥

कस्मस्तु तस्यौदुककाशीराजयोर्वलंगजं स्यंदनवाजिपतिमत॥ गदासिचक्रेषु भिरद्दृश्य
दृशं यथा युगांते दूतभुकृष्टपृथक् प्रजाः॥ १६॥ आयोधनं तद्रथवाजिकुंजरद्विपत्तरे
पूररिणा वखंडितैः॥ वभौ चितं मोदवहं मनस्विना माकीर्णं भूतपतेरिवोत्तराम्॥ १७॥
अथाह पौंड्रकं शौरिर्भोभो पौंड्रकयद्रवान्॥ दूतवाक्येन मामाह तान्यस्त्राण्युत्तरजामिते॥ १८॥
त्यजयिष्ये भिधानं मे यत्त्वया जमृषा धृतं॥ ब्रजामिशरं ते दद्यदि नेष्टा मिसंयुगं॥ १९॥ इति
क्षिप्रशितैर्वीरैर्विरथीकृत्य पौंड्रकं॥ शिरो वृश्चद्रथागेन वज्रैर्गंद्रो यथा गिरैः॥ २०॥ ततः
काशे पतेः कायाच्छिरउत्कृत्य पत्रिभिः॥ न्यपातयत्काशिपुण्यापि द्रकोशमिवानिलः॥ २१॥
एवं मत्सरिणां हत्वा पौंड्रकं ससखं हरिः॥ हारका माविशत्सिद्धं गीयमानकथामृतः॥ २२॥
गिरैः शृंगं यथेति॥ २०॥ २१॥ २२॥ रामरामरामराम॥ १॥ २३॥ रामरामरामराम॥ २३॥ रामराम॥

भा० ६०३ अर्द्धितोऽग्निर्यत्कृतवान् तदा ह कृत्या नलरति सह रत्विभिर्जनैश्च वर्तमानं अभिचर्यते नेनेत्यभिचारः क
६७ त्या नलः अर्द्धादिसहिता अर्द्धा मंचाः लीलया व्यधु मत् कृत्या नलं न सं चक्रेण केशवः रक्षयित्वा जनं तस्मात्सु
दक्षिणमथादहत ॥ ३६ ॥ इति श्रीमेषट्षष्टि नमः ॥ ६६ ॥ सप्तषष्टितमरा मो गिरौ रैवत के सदा त स्वरं युवतिभिः की

कृत्या नलः प्रतिहतः सरथांग पाणेरस्त्रोजमानु पविभग्नमुखो निवृत्तः वाराणसी प्रतिसमेत्य सुद
क्षिणं तं सर्तिर्जनं समदहत्स्वकृतोभिचारः चक्रं च विल्लासदनु प्रविष्टं वाराणसी साहसभालया
पणं सगोपराहालककोष्ठसंकुलां सकोशहस्त्यश्चरथा च शालाम् ॥ ३६ ॥ दग्धा वाराणसी सर्वा
विष्मुचक्रं सुदर्शनं भयः पार्श्वमुपातिष्ठत्कस्मस्या क्लिष्टकर्मणः ॥ ३७ ॥ य एतच्छ्रावयेन्मत्तु उत्र
मम्लोकविक्रमं समाहितो वाष्पुण्यो सर्वपापे प्रमुच्यते ॥ ३८ ॥ इति श्रीमद्भागवतं महापुराणं
शमस्कंधे पौंड्रककाशिराजवधः षष्ठ्यष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ राजोवाच ॥ भयोहं श्रोतुमिष्टमिष्टमिष्ट
मस्याद्भुतकर्मणः ॥ अतस्तस्या प्रमेयस्य यदन्यत्कृतवान् विभुः ॥ १ ॥

उन्नवधीद्विविदं वलः ॥ कालिंदी विदारणानंतरं रामचरितं द्विविदवधादिसंगतमप्यनुत्क्रांतं पूर्वभाविन्येन पौंड्रक
स्यवधादिनिरूप्यदानीं तदेव प्रस्तौति भूयो हमित्यादिना रामचरितं श्रवणेष्टायामद्भुतकर्मत्वे हेतुः तत्र चानंतत्वं

तत्राप्यप्रमेयत्वमिति ॥ १ ॥

६७

तप्तताम्रमिवशिखाश्रमश्रुलियस्यसः॥ अंगारोद्गारिणीलोचनेयस्यसः॥ दंष्ट्राभिरुगैर्भ्रुकुटीदंडैश्च॥ कठोरंक्रूरमास्यंयस्य
सः त्रिशिखंत्रिमूलं॥ २९॥ दिशःप्रदहनं॥ ३०॥ ३१॥ त्राहित्राहीत्यादुरितिशेषः॥ ३२॥ अहमवितास्मिद्वितास्मीतिशेषः॥ ३३॥ ३४॥

रु१ ततोर्नित्यितःकुंडान्तरिमानतिभीषणः॥ तप्तताम्रशिखाश्रमश्रुंगारोद्गारिलोचनः॥ दंष्ट्राभ्रभ्रुकुटीदंडक
वोरस्यसजिद्वया॥ अलिहन्सूक्त्रिणीनग्नेविधुन्वंस्त्रिशिखंज्वलत्॥ २९॥ पद्मातालप्रमाणा
भ्यांकंपयन्नवनीतलं॥ सोऽभ्यधावहतोभूतैर्द्वारकांप्रदहनंदिशः॥ ३०॥ तमाभिचारदहन
मायांतद्वारकौकसः॥ विलोक्यतत्रसुःसर्ववनदाहेयथामृगाः॥ ३१॥ अक्षैःसभायांकीडंतंभ
गवंतंभयातुराः॥ त्राहित्राहित्रिलोकेशवद्वेःप्रदहतःपुरं॥ ३२॥ श्रुत्वातज्जनवैक्लवंदृष्ट्वा
स्नानांचसाध्वसं॥ शरण्यःसंप्रहस्याहमाभैष्टेत्यवितास्म्यहं॥ ३३॥ सर्वस्यांतर्वहिःसाक्षीकृत्यामा
हेष्मरीविभुः॥ विज्ञायतद्विधातार्थंपाश्वस्थचक्रमादिशत्॥ ३४॥ तत्सूर्यकोटिप्रतिमंसुदर्शनं
जाज्वल्यमानंप्रलयानलप्रभं॥ स्वतेजसाखककुभांश्चरोदसीचक्रंमुकुंदास्रमथाग्निमाईयत्॥ ३५॥
रोदसीप्रकाशयदितिशेषः॥ यद्वा॥ स्वतेजसाखादीन्प्रतिजाज्वल्यमानंअत्यर्थंप्रकाशमानइत्यर्थः॥ आईयत्

अपिडयत्॥ ३५॥

भा० द० उ०
६८

प्रभिनंमत्तं ॥ १० ॥ जात्यास्वभावेनेव चापत्न्यासांताः ॥ ११ ॥ हेलयामास अवजज्ञे ॥ निरीक्षितो निरीक्षमाणास्य
एवं देशान् विप्रकुर्वन् दूषयंश्च कुलस्त्रियः ॥ शुक्लासुललितंगीतंगिरं रैवतकं ययौ ॥ १२ ॥ तत्रापश्यद्य
दुपतिंगमं पुष्करमालिनं ॥ सुदर्शनीयं सर्वांगं ललनायूथमध्यगं ॥ गायंतं वारुणीपीत्वाम
द्विक्कललोचनम् ॥ विभाजमानं वपुषा प्रभिनमिव वारुणं ॥ १३ ॥ दुष्टः शाखामुगः शाखा
मारुतकं पयन् द्रुमान् ॥ चक्रे किल किलाशवृत्तात्मानं संप्रदर्शयन् ॥ १४ ॥ तस्य धार्ष्ट्यं कपे
वीक्ष्य तरुणो जातिचापलाः ॥ हास्य प्रिया विज्जह सुर्वलदेवपरिग्रहः ॥ १५ ॥ ताहेलयामा
सकपिर्भूतेपैः समुखादिभिः ॥ दर्शयन्तु गृहं तां सारामस्य च निरीक्षतः ॥ १६ ॥ तं गावां प्रा
हरत्कुक्षोवलः प्रहरतावरः ॥ १७ ॥ सर्वं च यित्वा ग्रावाणामदिराकलशंकपिः ॥ गृहीत्वा हेल
यामास धूर्तस्तं कोपयन् हसन ॥ १८ ॥ निभिद्यं कलशंधुष्टावासां स्यात्स्फालयदलं ॥ कदशी
कृत्यवलवान् विप्रचक्रैर्मदोद्धतः ॥ १९ ॥

तमनाहत्येत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ आस्फालयत् योषितां वासां सि आस्फालयत् आरुषपातितवान् ॥ विप्रचक्रै

एवमप्युक्तवान् ॥ १५ ॥

नरकस्य सखेति हरिणा वैरेकारं॥ सुग्रीवस्य सचिव इति तस्य मंत्रवलं मेन्द्रस्य भ्रातेति रामायणेऽतिप्रसिद्धत्वेन
वीर्यस्याधिकमुक्तमिति॥ २॥ सख्युर्नरकस्य अपचितिं आनृण्य॥ राष्ट्रस्य विप्रवो नाशे यथा भवति तथा पुराहीनद
हदिति॥ ३॥ किंच॥ कचिदिति॥ कदाचित्सद्विविदः मित्रहासखिहेता॥ ४॥ तस्य समुद्रस्य जलं वाङ्म्यामुत्तरेदि

श्रीः क उ वाच॥ नरकस्य सखा कश्चिद्विदो नामवानरः॥ सुग्रीवसचिवः सोऽथ भ्राता मेन्द्रस्य वीर्यवा
न॥ २॥ सखुः सोऽपचितिं कुर्वन्वानरो राष्ट्रविप्रवः॥ पुरग्रामकरान्धोषानदहद्वद्विमुत्सृजन्॥ ३॥ क
चित्सशेलानुत्पाद्यते देशान् समचूर्णयत्॥ आनत्रो सुतरा मेव यत्रासे मित्रहा हरिः॥ ४॥ कचित्स
मुद्रमध्यस्थो दोर्भा मुद्रत्यतज्जलं॥ देशान्नागायुत प्राणो वेला कूलावमज्जयत्॥ ५॥ आश्रमानृ
षिमुखानां कृत्वे भग्नवनस्यतीन॥ अदृषयच्छक नरत्रैरगनी चैतानि कानवलः॥ ६॥ पुरुषानयोषि
तोदृष्टः स्माभ्रद्वोणी गुहासुतः॥ निक्षिप्य चाप्यधोऽक्षैः पेशस्कारीव कीटकं॥ ७॥

प॥ वेलायाः कूले वर्तमानान् देशान् ज्ञापयामासेति॥ ५॥ आश्रमस्थानवनस्यतीनं भंत्वा॥ आहवनीया
यग्निषु॥ मन्त्रादिकृतवान्॥ ६॥ अप्यधातुपि दधे॥ पेशस्कारी भ्रमरः॥ ७॥ ॥

भा० द० उ० टंकाः सतोयविवराणि तत्सहितः ॥ २५ ॥ २६ ॥ जगतो व्यतिकरं नाशमावहतीति तथातं ॥ २७ ॥ इति श्रीमहादेव
हृदयः ॥ ६९ ॥ अष्टपष्टितमेसावेनिवद्धे कौरवियुधि ॥ तदिमोहाय रामेण गजाक्षयमकर्षणं ॥ श्रीरामचरि

चकंपेतेन पतता सटंकः सवनस्यतिः ॥ पर्वतः कुरुशाईलवायुना नौरिवां भसि ॥ २५ ॥ जयश
रोनमः शवः साधुसाधितिवां वरे ॥ सुरसिद्धमुनीद्राणां मासीत्कुसुमवर्षिणां ॥ २६ ॥ एवं
निहत्य द्विविदं जगद्यतिकरावहं ॥ संस्तूयमानो भगवान् जनैः स्वपुरमाविशत् ॥
॥ २७ ॥ इति श्रीमहादेवत महापुराणे देशमस्कंधे द्विविदवधः सप्तपष्टितमाध्यायः ॥ ६९ ॥ श्री
मुकुटवाच ॥ दुर्योधनसुता राजन लक्ष्मणां समितिं जयः ॥ स्ववरस्यामहरत्सां बीजां
ववती सुतः ॥ १ ॥ कौरवाः कुपिताः पुत्रं दुर्विनीतो यमभक्तः ॥ कदधी कंत्यनः कन्यामका
मामहरदलात् ॥ २ ॥ वध्नीतिमं दुर्विनीतं किं करिष्यति वृत्तयः ॥ येऽस्मत्प्रसादोपचिता दत्ता
नो भुजते महीम् ॥ ३ ॥

वृत्तिरूपयितुमेतदाह ॥ दुर्योधनसुतामिति समितिं जयः ॥ संग्रामजित् ॥ १ ॥ २ ॥ नोऽस्माकं महीम् ॥
साभिदेताम् ॥ न ते भूमिपः इति भावः ॥ ३ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥

यं

हृद

१६ शालवृक्षम् १७ सुनंदेन मुसलेनाहनत् ॥ अहन्नित्यर्थः तं वानरं १८ मस्तिष्कं मस्तकवयवविशेषः ॥
 तंतस्याविनयं दृष्ट्वा देशं श्रुतदुपद्रुतान् ॥ कुष्ठो मुसलमादत्त हलं चारिजिघांसया १९ द्विवि
 दोपि महावीर्यः शालमुत्पाद्य पाणिना ॥ अभ्येत्य तरसा तेन वलं मूर्धन्यताडयत् २० तंतुसं
 कर्षणो मूर्द्धि पतंतमवलं यथा ॥ प्रतिजग्राह भगवान् सुनंदेनाहनत् २१ मुषालो हत
 मस्तिष्को विरेजेरक्तधारया ॥ गिरिरंथा गौरिकया प्रहारं नानुचिंतयन् ॥ पुनरन्यं समुत्तिष्ठ्य कु
 त्वातिष्ठ त्रिभोजसा ॥ तेनाहनत् सुसंकुटस्तवलः शतधा भिनत् २२ ततोऽन्येन रुषा जघ्ने तं वा
 पिशंघाभि नत् २३ एवं युध्यन् भगवता भिन्ने भिन्ने पुनः पुनः ॥ आकृष्य सर्वतो वृत्तानिर्वृत्त
 मकरोद्धनं २४ ततोऽमुंचच्छिलावर्षं वलस्योपर्यमर्षितः ॥ तत्सर्वं कूर्णयामास लीलया मु
 सलायुधः २५ सवाकृता लसंकाशो मुष्टिहृत्य कपीश्वरः ॥ आसाद्य रोहिणी पुत्रं ताभ्यां वृक्ष
 स्परुरुजत् २६ यादवैद्रोपितं दोभ्यां त्यक्त्वा मुसलं लंगुलौ ॥ जत्रावभ्यर्क्ष्य कुक्षं साऽपतदुधिरं
 रिकया लोहितधातुना तुचिंतयत् ॥ अगणयत् २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ अरुरुजत् ताडयामास ३३ जत्रौ कं

गवाकुमले २४

सस्यदुर्योधनस्य कन्यानीतिशेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ यतः कलिं नैष्यत् अतः सांत्वयित्वा जगमेति ॥ १३ ॥ एतत्तु प्रतिबु
 तं कदाचिरप्यीकृत्य कष्टेण कुरवो युधि ॥ कुमारं सस्य कन्यां च स्वपुरं जयिनो विशन् ॥ ११ ॥ तच्छ्रु
 त्वा नारदो क्रेन राजन्स जातमन्यवः ॥ कुरुप्रत्युद्यमं च कुरुग्रसेन प्रचोदिताः ॥ १२ ॥ सांत्वये
 त्वा तु तान् रामः सन्न दानं वस्त्रं पुंगवान् ॥ नैष्यत् कुरुणां वृत्तीनां कलिकलिमलापहः ॥ जग
 म्हासिन् पुरं रथेनादित्यवच्चैसा ॥ ब्राह्मणेः कुलवृद्धैश्च वृत्तं श्रुत्वा द्रव्यं ग्रहेः ॥ १३ ॥ गत्वा गजा
 द्वापरा सोवाद्योपवनमाश्रितः ॥ उद्धवंप्रेषयामास धृतं राष्ट्रं बुभुक्षया ॥ १४ ॥ सोभिवंध्या
 विकापुत्रं भीष्महोरासवाद्रिकं ॥ दुर्योधनं च विधिवद्राममागममवधीत् ॥ १५ ॥ तेषां प्री
 तास्तमाकर्ण्य प्राप्तां गमसु हनमं ॥ तमर्चयित्वा भिययुः सर्वं मंगलपाणयः ॥ १६ ॥ तसंग
 म्ययथान्यायं गमयन् च न्यवेदयन् ॥ तेषां ये तत्प्रभावज्ञाः प्रणेमुः शिरसा बल ॥ १७ ॥

भुत्सयेति ॥ अभिप्रायजिज्ञासयेत्यर्थः ॥ १४ ॥ विधिवदभिवंध्या ॥ १५ ॥ तमुद्धवमर्चयित्वा सत्कृत्य मंग
 लपाणयः उपायनहस्ताः ॥ १६ ॥ वृद्धा अपि प्रणेमुः ॥ १७ ॥

यांति यास्यंति प्राणाश्चिदियार्णवः सुसंयताः प्राणायामादिभिर्दमिताः ॥ ४ ॥ कुरुद्वः भीष्मः तेनानुमोदिताः ॥
तत्सहिताः सृष्टेरेत्यर्थः ॥ ५ ॥ दीर्घः कर्णः गुरुः येषां ते ॥ नामृष्यत् नासहत् अचिंतस्य भगवतोऽर्भकश्चेति वा

निगृहीतं सुतं श्रुत्वा यद्येषां तीह वृक्षयः भगवदप्याः प्रामंथोति प्राणाश्च सुसंयताः ॥ ४ ॥ इति कर्णः
शलोभरिप्येतकेतुः सुयोधनः सावमारेभिरेव दुं कुरुद्वानुमोदिताः ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा तु धावतः सां वोधा
तैराष्ट्रमहारथः प्रगृह्य रुचिरं चापं तस्थो सिंहदंष्ट्रकलः ॥ ६ ॥ ते तं जिघृक्षुः क्रुद्धास्तिष्ठति
ष्टं भाषिणः आसाद्य धन्विनो बालैः कर्णगुरुः समाकिरन् ॥ ७ ॥ सोपाविष्टः कुरुप्रेष्टु कुरुभिर्य
दुनंदनः नामृष्यत्तदचित्यार्भः सिंहः क्षुद्रमृगैरिव ॥ ८ ॥ विस्फुर्य रुचिरं चापं सर्वान् विव्याध
सायकैः कर्णादीन् षड्रथीन् वीरस्तावद्विर्युगपत्पृथक् ॥ ९ ॥ चतुर्भिश्चतुरोवाहानैकैकेन च सा
रथीन् रथिनश्च महेशासास्तस्य तत्रैभ्य एजयन् ॥ १० ॥ तं तु ते विरथं चक्रुश्चत्वारश्चतुरो हया
नः एकस्तु सारथिं जघ्रे चिच्छेद अन्यः शरासनम् ॥ १० ॥

८ ॥ तत्प्रपंचयति चतुर्भिश्चतुरदत्यत्र वीसानुसंधेया ॥ तत्कर्मतेषां मानितवंतः ॥ ९ ॥ १० ॥ रामराम

भा० द० ३०
७९

अस्मिन्मिति अतः परं तान्युपहरिष्याम इत्यर्थः ॥ २५ ॥ अवहन्धीत स्वीकुर्यात् उरणोमेषः ॥ २६ ॥ जन्मना वंधुभिः
श्रीपलक्षितया श्रिया उन्नद्ध उक्तो मदीयेषां तैर्दुर्वच्यं परुषवाक्यं असभ्याः दुर्जनाः ॥ २७ ॥ २८ ॥ नानाधना
अलं यदूनां नरदेवलांश्च नैर्दातृप्रतीपैः फलिनामिवामृतं ॥ येनः प्रसादोपचिता हिया दवा
आज्ञापयंत्यद्यगत्तत्र पावत ॥ २५ ॥ कथमिंद्रोपिकुरुमिभीष्मद्राणां ज्जुनादिभिः ॥ अद
त्तमवहन्धीत सिंहग्रस्तमिवोरणः ॥ २६ ॥ श्रीवादेयलिहवच ॥ जन्मबंधश्रियो नृदम
दास्ते भरतर्षभ ॥ आश्राव्य रामं दुर्वच्यमसभ्याः पुरमाविशान् ॥ २७ ॥ दृष्ट्वा कुरुणां दोशी
त्यश्रुत्वा वाचा निवाच्यतः ॥ अवाचकोपसंरब्धो दुष्प्रहः प्रहसन्मुहुः ॥ २८ ॥ नृनं
नानामदीनैः शांतिं नैच्छंत्य साधवः ॥ तेषां हि प्रशमोदंडः यश्च नालकरो यथा ॥ २९ ॥
अहो यदून्संरब्धान्कस्मिन्कुपितं शनैः ॥ सात्वयित्वा ह मे तेषां शममिच्छन्निहागतः
३० ॥ तस्मै मंदमतयः कलहाभिरताखलाः ॥ तं मामवज्ञाय मुहुर्दुर्भाषान्मानिनोऽब्रुवन्
भिजनादिमदीरुन्नद्धादंड एव प्रशमः ॥ प्रकर्षेण शमयतीति तथा ॥ पथालकुरोदंडः ॥ २९ ॥ ३० ॥ दुर्भा

वान् अवाच्यान् प्रशमन ॥ ३१

७९

१८॥१९॥ यद्ययमित्युग्रसेनस्य वाकं मृष्ये सेहे अथामुमानाय समर्पयत इति शेषः ॥ २० ॥ वीर्यप्रभावः शौर्यं
मुक्ताहं वलं सत्त्वं तेन नृधमुच्छ्रितं वलम् कथं आत्मनः शक्तेः समं अनुरूपं ॥ २१ ॥ उपानतं पादरत्नाशिरां
बंधनकुशलिनः श्रुत्वा एष्टाशिवमनामयं परस्परमथो रामो वभाषेऽविक्रवं वचः ॥ १८ ॥
ग्रसेनः क्षितीशो यद्विज्ञापयत्प्रभुः तद्व्यग्रधियः श्रुत्वा कुरु धामा विलंबितं ॥ १९ ॥ यद्य
यं वदस्व कंजित्वा धर्मैर्लघुधार्मिकं अवधीताय तन्मृष्ये बंधना मे क्व काम्यया ॥ २० ॥ वी
र्यशौर्यं वलं नृधमात्मशक्तिसमं वचः कुरु वो वलदेवं स्य निशम्योचुः प्रकुपिताः ॥ २१ ॥ अ
हो महश्चित्रमिदं कालगत्या दुरत्यया ॥ आरुरुक्षुः पानेनै शिरो मकुटसं वितं ॥ २२ ॥
एतैर्यौ नेन संवद्धाः सहशय्यासनाशनाः वस्मयस्तुत्यतां नीता अस्मद्वत्तनपासनाः ॥ २३ ॥
चामरव्यजनेन शखमात पत्रं च पांडुरं ॥ किरीटमासनशय्याभुंजंत्यस्मदुपेक्षया ॥ २४ ॥
इति श्रुतिं हीना अस्मान्नाज्ञापयंतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ अस्यैव प्रपंचः एतदिति चतुर्भिः यौ नेन पृथा विवाहेन ॥ २३ ॥
किंच चामरव्यजने इति भुंजंति उपभुंजत इत्यर्थः ॥ अस्मदुपेक्षया अस्माकमनाग्रहेण ॥ २४ ॥ ॥

भा० द० उ० ३८ लांगलाग्रेणदक्षिणतः प्राकारमूले विखातेन उद्दिष्टं यत्तत्पादा ३९ जिजीविषवद्वयत्तराधि
 ७२ अद्यनिष्कोरवीष्टीकरिष्यामीत्यमर्षितः गृहीत्वा हलमुत्तस्थो दहन्निवजगत्रयं ३८ लांग
 लाग्रेण नगरमुद्दिष्टं गजाद्वयं विचकर्ष संगगायां प्रहरिष्यन्मर्षितः ३९ जलया नमि
 वाघं गगायां नगरं पतत् आकृष्यमाणमालोक्य कोरवाजा तसंभ्रमाः तमेव शरणं जुग्मुः स
 संकुटं वा जिजीविषवः सलक्ष्मणपुरस्कृत्य सां व प्राजल्यं प्रभुं ४० रामरामा विलाधार
 प्रभावं न विदामहे मूढानां नः कुतुह्नीनां चतुर्मुहस्यधीश्वर ४१ स्थित्युत्पत्त्यप्ययानां च
 मे को हेतुर्निगद्यः लाकान् क्रीडन् कानीश क्रीडतस्ते च दंति हि ४२ तमेव मूढे दमनं त
 लीलया भूमंडलं विभर्षि सहस्रमूर्धनं अनेव यः स्वात्मनि रूढविश्वः शेषे द्वितीयः परिशिष्य
 माणः ४३ कोपस्तेऽखिलशिद्यार्थे न देशान्न च मत्सरतः विभ्रतो भगवत्सत्त्वस्थितिपाल
 कं सोढव्यं ४० ४१ शेषे शयनं करोषि पर्यं के परिशिष्यमाणे यः सवलमेवेति वा ४३ नेतत्परः ४४
 अस्मासु कोपश्चतवायमनुचित एवेत्याहुः कोपस्ते इति स्थितिपालनेतत्परः तात्पर्यवान् कोपः पातंतरे

संवाधनं ४४

स

भु

दुर्भाषामनुरतिषडिः॥ नोग्रसेनरुतिविभुः॥ आज्ञापयितुमसमर्थः॥ अद्योदधः श्रीकृष्णप्राप्तिप्रवृत्तिरिति
कुपितश्चाह॥ सुधर्ममत्यादिभिस्त्रिभिः॥ ३३॥ ३४॥ मौल्युत्तमैः॥ मौलियुक्तैरुत्तमैः॥ उत्तमैर्मौलिभिरिति व
नोग्रसेनः किल विभो जहस्यं धकेश्वरः॥ शक्रादयो लोकपाला यस्यादेशानुवर्तिनः॥ ३२॥
सुधर्माक्रम्यते येन पारिजातोऽमरांघ्रियः॥ आनीय भुज्यते सोऽसौ न किला ध्यासनादहं॥
३३॥ यस्य पादस्य मंसादाच्छीरुपास्तेऽखिलेश्वरी॥ सनाहति किल श्रीशेनरदेवपरिषदा
न॥ ३४॥ यस्यां किंपंकजराजोऽखिललोकपालं मौल्युत्तमैर्धृतमुपासितं तीर्थं॥ ब्रह्माभवो
हमपि यस्य कलाः कलायाः॥ श्रीश्रोत्रहं मचिरमस्य नृपासनं क॥ ३५॥ भुजंते कुरुभिर्ह
तं भूरखंडं वस्मयः किल॥ उपानहः किल वयं स्वयंतु कुरुवः शिरः॥ ३६॥ अहो हं स्वयं मे
ज्ञानं मत्तानां निवमानिनां॥ असंवदागिरोरुद्धाः कः सहेतानुशासिता॥ ३७॥
उपासितानि तीर्थानि यैर्योगिभिस्तेषामपि तीर्थं॥ यद्वा उपासितं सर्वैः॥ सेवितं तीर्थं गंगायस्याः॥ ती
र्थत्वं निमित्तं किंच ब्रह्माभवः॥ श्रीश्व॥ अहमपि उद्धहं॥ कथं भूताः वयं यस्य कलायाः अशस्य कला अशः
३५॥ ३६॥ मत्तानां निवमानादिनारुद्धाः परुषाः॥ अनुशासितादं कः सन्॥ ३७॥

तीर्थ ४

दिदृक्षामेवमभिनयेनाह चित्रमिति दृष्ट्वा हृत्साहस्रस्त्रीः उदावहत्परिणीतवान् ॥ १ ॥ तां द्वारवतीं म
 नुवर्णयति ॥ याद्वयैरा पुष्पितेति पुष्पितेष्वपवनेष्वआरामेष्वधानेषु च द्विजानां मलीनां च कुलानि
 तैर्नादितेषु व्याप्तेषु ॥ २ ॥ महामरकैः प्रख्याप्यते प्रकाशं तदिति तथा तैः ॥ स्वर्णरत्नमयाः परिष्कृताः परिकरय
 श्रीरा दशयत् ॥ ह्वा च ॥ नरकं निहतं श्रुत्वा तथोद्वाहं च पोषितां ॥ कस्मै नैकेन वकीनां तदिदं
 समारदः ॥ १ ॥ चित्रं वतैर्न दैकेन वपुषा युगपत्पृथक् ॥ गृहेषु ह्यहसाहसं स्त्रिय एक उदाव
 हत् ॥ इत्युत्सुको द्वारवतीं देवर्षिर्दृष्टुं गमत् ॥ २ ॥ पुष्पितोपवनारामं द्विजालिकुलेना
 दितां ॥ उत्फुल्ले दीवरां भोजकङ्कारं कुमुदोत्पलैः ॥ धुरितेषु सरस्सु चैः कृजितो हं स सार
 सैः ॥ ३ ॥ प्रासादलक्षैर्नवभिर्जुष्टां स्फाटिकराजतैः ॥ महामरकतप्रखैः स्वर्णरत्नपरिष्कृतैः
 विभक्तैरथ्यापयचत्वरपङ्क्तैः शालासभाभीरुचिरां सुरालयैः ॥ संसिक्तसागां गणवीथि
 देहलीपतपताकाध्वजवारितातपाम् ॥ ४ ॥ तस्यामृतः परं श्यामदक्षितं सर्वधिस्पष्टैः ॥ ह
 रैः सकौशलैश्च त्वष्टाकोत्स्येन दर्शितम् ॥ ५ ॥
 पुतैः ॥ ३ ॥ पतंत्यः प्रचलंत्यः पताकायेषु तैः ॥ ध्वजैर्वारितश्चातपोयस्यातां ॥ २ ॥ तस्यां सर्वे धिस्पष्टैः लोक
 पालैर्वर्चितम् ॥ षोडशभिः समसहस्रैः समलंकृतम् ॥ हररतः पुरविवेश ॥ तत्र च तस्य शूरैः पत्नीनां भवने

पुरकसमं विवेकशेखरः ॥ ॥

विष्णु कर्मकृत्यं यस्य सत्वमिति संबोधनं ॥ ४५ ॥ वेपमानमयनं पुरं येषां तेः ॥ ४६ ॥ तुरंगमाश्रया दशा युता
नि ४७ ॥ सुहृद्भिः कोरवैः ॥ ४८ ॥ मध्ये सभायां सभायामध्ये ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इति दशमे अष्टमं दृष्टं मः ॥ ६० ॥ एको
नमस्ते सर्वभक्तात्मनः सर्वशक्तिधराय ॥ विष्णुकर्मन्ममस्तेस्तुत्वां वयं शरणं गताः ॥ ४५ ॥ श्री
कृष्ण वाच ॥ एवं प्रपन्नैः संविनैर्वेपमानाय नैर्वलः ॥ प्रसादितः प्रसन्नो सौमामैष्ट्यभयंददौ
४६ ॥ दुर्व्योधनं पारिवर्द्धकं जरा नृषिहाय नान् ॥ ददौ च दशशतान्ययुतानि तुरंगमान् ॥ ४७ ॥
द्यानां षट्सहस्राणि रौक्माणां सूर्यवर्चसां ॥ दासीनां निष्ककंतीनां सहस्रं दुहितृवत्सलः ॥
प्रतिगृह्यतु तत्सर्वं भगवान्सात्वतर्षभः ॥ समुतः सस्तु प्रयात्सु हृद्भिरभिनंदितः ॥ ४८ ॥ ततः
प्रविष्टं सपुरीहलायुधः समेत्यबंधूनं नुरक्तचेतसः ॥ शशंस सर्वं यदुपुंगवानां मध्ये सभा
यां कुरुषुस्त्वं दितं ॥ ४९ ॥ अद्यापि च पुरं द्योतत्सचयद्रोमविक्रमं ॥ समुन्नतं दक्षिणतो गंगा
यामनुदृश्यते ॥ ५० ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे अष्टमं दृष्टं मोक्षायः ॥
न सप्ततितमे गार्हस्थ्यं प्रतिमंदिरम् ॥ कृष्णस्य नारदो दृष्ट्वा विस्मितो गततस्तु वनं ॥ १ ॥ एवम

二

तं संनिरीक्ष्य भगवान्सहसोत्थितः श्रीपुण्यं कतः सकलधर्मभृतां वरिष्ठः ॥ आनम्य पादयु
गलं शिरसा किरीटजुष्टेन सांजलिं रावी विशदा सनेत्रे ॥ ५ ॥ तस्यावनिज्यवरणोत्तदपः स्व
मूर्द्धा विभ्रज्जगद्गुरुतरोपि सतापतिर्हि ॥ ब्रह्मण्यदेव इति यद्गुणनामयुक्तं तस्यैव यच्चरण
शोचमशेषतीर्थं ॥ ६ ॥ स पूज्य देवस्त्रयैर्वर्यमृषिपुंराणो नारायणो नरसखो विधिनोदितेन वा
ण्याभिभाष्य सितयामृतमिष्ट्या तं प्राह प्रभो भगवते करवामहे किं ॥ ७ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ ने
वाद्भुतं त्वयि विभोऽखिललोकनाथे मे वीजनेषु सकलेषु दमस्त्वानां ॥ निःश्रेयसो हि जगत्स्थितिर
क्षरणभ्यां स्वरवतार उरुगायविदामसम्यक् ॥ ८ ॥ यतो युक्तं समं जसं ॥ अतस्तद्धर्मप्रवर्तनायैव सा चरणमित्यर्थः
॥ ९ ॥ अभिभाष्य दिष्ट्या त्वदागमनमित्यादि प्रियमुक्ता ॥ १० ॥ भगवता स्वस्याहं मन्यमानस्तत्संभावयन्नाह ॥ नैवेति सर्व
मित्रत्वादेव महर्षे ॥ न तु मम गौरवात् ॥ तर्हि कथं कृत्वा ॥ दिष्टमेवोक्ताह ॥ खलानां दमश्च नैवाद्भुतमिति कुतः जग

७४ तःस्थे तिं धी न रं रं न ए पा ल नं ता भ्या म ह त स्य निः प्रो य
सा य म वा यं स्व ष्ट व ता र इ ति व यं स म्य गि व यः श्रु तः ख

यत्र स्वकौशलं त्वष्टादर्शितमित्यनः पुरं भवनयोर्विशेषणं ॥ १ ॥ तदनुवर्णयति चतुर्भिः विष्टव्यमिति वि
 द्मुसस्तं भैविष्टं ॥ विष्टुतं वैदूर्यमयानि ॥ संभाश्रयाणि घ्रादनानि तेः ॥ इन्द्रनीलमयैः कुड्यादिभिश्चापल
 तत्र षोडशभिः शय्यसहस्रैः समलंकृतं ॥ विवेशे कतुमंशोरेः पत्नीनां भवनं महत् ॥ २ ॥
 विष्टुभ्यं विद्रुमस्तं भैवैदूर्यफलकोत्तमैः ॥ इन्द्रनीलमयैः कुडौर्जगत्या वाहुतत्विषा ॥ ३ ॥ विता
 नैर्निर्मिते त्वष्टा मुक्तादामविलं विभिः ॥ दातृणां सनयय्यैः कैमण्युत्तमपरिष्कृतैः ॥ दासीभिर्निष्क
 कंठीभिः सुवासोभिरलंकृतं ॥ पुंभिः सकंचुकोत्सीषु सुवस्त्रमणिकुंडलैः ॥ ४ ॥ रत्नप्रदीपनिकर
 च्युतिभिर्निरस्तध्वातं विचित्रवल्मीकुषु शखडिनां ॥ ग ॥ नृत्यतियत्र विहिता गुरुधूपमहैर्नि
 र्यातमीदृशेन बुद्धयुत्तमैः ॥ ५ ॥ तस्मिन् समानगुणरूपवयः सुवेषदासी सहस्रयुतया
 नुषवंगद्विण्या ॥ विप्रोददर्शं च मरव्यजनेनैरुक्तं दंडेन सात्वतयतिं परिबीजयेत्या ॥ ६ ॥
 स्त्रिंशं जगत्या भूमिकया चेंद्रनीलमय्या हुतत्विड्यस्यास्तया ॥ ७ ॥ मुक्तादाम्ना विलंवाः विविधानि लंघनानि वि
 धत्ते येषु तैः मण्युत्तमैः परिष्कृतैः भूषितैः ॥ ८ ॥ इत्यसमीदृशेनो मेघोऽयमिति बुद्धिर्येषां तैः ॥ ९ ॥ अनुसवं सर्व
 कास्त ॥ आत्मनः समानानि गुणरूपवयासि सुवेषाः लंकारा नमश्च यस्मै तेन ॥ दासी सहस्रं युतया

॥ १ ॥
 ॥ २ ॥
 ॥ ३ ॥
 ॥ ४ ॥
 ॥ ५ ॥
 ॥ ६ ॥
 ॥ ७ ॥
 ॥ ८ ॥
 ॥ ९ ॥

भा० ६३
७५

वित्तानागनीनाहवनीयादीनां गतिहोत्रेण पंचभिर्महा यज्ञैर्यजंतं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ कात्तन
तत्र समयविधिना उपयापनं प्रापलं विवाहमित्यर्थः कल्पयंतं घटयंतं विभ्रतिभिर्विभवे प्रस्थापनं
मुक्तं च वित्तानागनीनयजंतं पंचभिर्महा ॥ भोजयंतं हि जानकापि भुजानमवशेषितं ॥ ३ ॥ कापिसं
ध्यामुपासीतं यजंतं वसवाग्यतं ॥ एकत्र चासिचर्माभ्यां चरंतमसिचर्म ॥ ३ ॥ अथैर्गजैरथैः का
पिविचरंतं गदाग्रजं ॥ कचिच्छयानपय्यं केस्यमानं च वंदिभिः ॥ ४ ॥ मंत्रयंतं च कस्मिंश्चिन्मंत्रि
भिश्चोद्धवादिभिः ॥ जलक्रीडारतं कापिवारमुखा वलावृतं ॥ ५ ॥ कुत्रचिद्भिजमुख्येभ्यो
ददंतंगाः स्वतंकताः ॥ इतिहासपुराणतिश्रुतं तं मंगलानि च ॥ ६ ॥ इतिहासकथया कथा
चित्प्रियया गृहे ॥ कापि धर्मसेवमानमर्थकामौ च कुत्रचित् ॥ ७ ॥ ध्यायंतं मे कमात्मानं पुर
षं प्रकृतः परं ॥ शुश्रूषंतं गुरुं कापिकामैर्भोगैः सपर्यया ॥ ८ ॥ कुर्वंतं विगुहं ॥ केचित्संधिचाने
श्रुतेश्च ॥ कुत्रापि सहस्रेण चित्तयंतं शतांशिवं ॥ ९ ॥ पुत्राणां दुहितृणां च ॥ कात्तं विध्युप
यापनं ॥ दारैर्वैस्तदृशैः कल्पयंतं विभ्रतिभिः ॥ १० ॥
दुहितृजामात्रादीनां स्वगृहात्तद्वहं प्रतिनयनं ॥ उपानयनं ॥ तद्वहं तु नरा नयने स्तेर्महोत्सवान् ॥ ११ ॥

स ९

७५

लक्ष्मः साधुसन्मानं च युक्तमिति भावः ॥ ८ ॥ यदोक्तं प्रभो किं कर्तव्यमेतित्वाह ॥ दृष्टमिति भक्तजनताया अपवर्गक
पं किंच अतिवृत्तभक्त्या व्रसादिभिर्योगेश्वरैरपि दृष्टं विचिंत्य ॥ किंच संसारकूपे पतितानां उत्तारणाय च
अः ॥ वलंबमायमेव तवाक्रियुगलं मया दृष्टं ॥ अतः कृतं कृत्योस्मि ॥ तथापि तस्य स्मृतिर्यथा स्यात् तथानुगृह्य एत
दृष्टं तवाक्रियुगलं जनतापवर्गव्रसादिभिर्हृदिविचिंत्य मगाधवोधैः ॥ संसारकूपपतितोत्तर
णावलंबंध्यायं श्रममनुगृह्य एतथा स्मृतिः स्यात् ॥ ९ ॥ श्री कउ वा ॥ ततोऽन्यदा विशदे
हं कृत्वा पत्न्या सनारदः ॥ योगेश्वरेश्वरसंभा योगमाया विविसया ॥ १० ॥ दीव्यं तमहं स्तत्रापि प्रि
यया चोद्धवेन च ॥ पूजितः परया भक्ता प्रत्युत्थाना सनादिभिः ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा विदुषे वा सो क
दायातो भवानिति ॥ क्रियते किं नु पूर्णनाम पूरैरस्मदादिभिः ॥ अथापि ब्रह्मिणो ब्रह्मन्
जनेतत्सफलकुरु ॥ १२ ॥ सत्तु विस्मितउत्थाय तस्मी मन्यद्गद्गद् ॥ तत्राप्यचष्टु गोविंदं तालयं
तंसुतान् शिश्यन् ॥ १३ ॥ ततोऽन्यस्मिन् गृहे पश्यन्मज्जनाय कृतोद्यमः ॥ १४ ॥
तत्तदनुध्यायन्नेव नित्यं चरामीति ॥ १५ ॥ १० ॥ अहं दीव्यं तमित्यादौ ददृशेति ज्ञातव्यं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

लदमः साधुसन्मानंचयुक्तमिति भावः ॥ च यदीकं प्रभो किं कर्वा मेति तत्राह ॥ दृष्टमिति भक्तजनताया अपवर्गक
पं किंच अतिवृत्तभनया व्रसादिभियोगेश्वरपिहृदि विचिंत्यं ॥ किंच संसारकूपे पतितानां उत्तारणाय अ
वलंबमोयनवतवां क्रियुगलं मया दृष्टं ॥ अतः कृतं कृत्योस्मि ॥ तथापि तस्य स्मृतिर्यथा स्यात् तथानुगृह्य एत
दृष्टं तवां क्रियुगलं जनतापवर्गव्रसादिभिर्हृदि विचिंत्य मगाधवोधैः ॥ संसारकूपपतिनोत्तर
णावलंबंध्यायं श्रममनुगृह्य एतथा स्मृतिः स्यात् ॥ ९॥ श्री कउ वा ॥ ततोऽन्यदा विशद
हं कृत्वा पत्न्या सनारदः ॥ योगेश्वरेश्वरस्याभायोगमाया विविसया ॥ १० ॥ दीव्यं तमहैस्तत्रापि प्रि
यया चोद्धवेन च ॥ पूजितः परया भक्त्या प्रत्युत्थाना सनादिभिः ॥ ११ ॥ दृष्ट्वा विदुषे वासो क
दायातो भवानिति ॥ क्रियते किं नु पूर्णं नाम पूरैरस्मदादिभिः ॥ अथापि ब्रह्मिनो ब्रह्मन्
जनेतत्सफलकुरु ॥ १२ ॥ सत्तु विस्मितउत्थाय तस्मी मन्यदगाहृहं ॥ तत्राप्यचष्टु गोविंदं तोलयं
तंसुतान् शिश्यन् ॥ १३ ॥ ततोऽन्यस्मिन् गृहे पश्यन्मज्जनाय कृताद्यमः ॥ १४ ॥
तत्तदनुध्यायन्नेव नित्यं चरामीति ॥ १५ ॥ १० ॥ अहौ दीव्यं तमित्यादौ ददृशेति ज्ञातव्यं ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

भा० द० ३
७६

तत्र स्मा लोकं शितयनिमं धर्ममास्थितः न तत्र तत्रः अने हे पुत्रमाखिद मा मोहं प्राप्नुहीति ॥ १८ ॥ इति एवमनुग्रही
तमेव संवददशेति ॥ १९ ॥ मुकुमुकुहृष्टुजातकोतुको मुनिर्विस्मितोः भूदिति ॥ २० ॥ अदितः अद्यायुक्त आत्मा य

श्री गानुव ॥ वलनधर्मस्य वक्ता हं कर्ता तदनुमोदिता तच्छिद्यं लोकमिममास्थितः पुत्र
माखिद ॥ १८ ॥ श्री कृ कृ वा ॥ इत्याचरंत सद्धर्मान्यावनानगदमेधिना ॥ तमेव सर्वगेहेषु संत
मेकंददर्शह ॥ १९ ॥ कृष्णानंतवीर्यस्य योगमायामहोदयं मुकुहृष्टुजातकोतुको मुनिर्विस्मितो जात
कोतुकः ॥ २० ॥ इत्यर्थकामधर्मेषु कृष्णसुतश्च दितोत्मना सम्यक्सभाजितः प्रीतस्तमेवानुस्मरन्
ययो ॥ २१ ॥ एवमनुष्यपदवीमनुवर्तमानो नारायणो विलभवायगृहीतशक्तिः रेमंगेषा
उशसहस्रवरंगनानाव्रीडमौहदनिरीक्षणाहासनुष्ट ॥ २२ ॥ यानो हविष्यविलयोऽववृत्तिहेतुः
कर्माण्यनन्यविषयाणि हरिश्चकार यत्त्वं गायति पुराणं तनुमोदते वाभक्तिर्भवेद्भगवति ह्यप
स्यतेन ॥ २३ ॥ नारदहृष्टः श्रीकृष्णलीलां निगमयति एवमिति अखिलस्य भवाय उद्भवाय गृहीतोः शक्तयो नाना
मूर्तयो येन सः सव्रीडंचततो हृदंचते मनिरीक्षणां च सा सप्रताभ्यां जुष्टः ॥ २४ ॥ अनन्यविषयाणि असाधारणा

स

अथ वर्गमार्गमोक्षप्रदे ॥ २३ ॥
७६

वातिर्भाताः प्रतीताः त्वयोगमायाः केवलं विदाम विद्मः न तु त्वत्पारमार्थ्यमिति भावः ॥ १६ ॥ त्वन्मा
नुष्यनादीनमुद्दामि अतो मां प्रस्थापयत्याह ॥ अनुजानीहंति ॥ १७ ॥ रमरमरमरमरम ॥ ॥ ५५ ५५ ॥ ११

ईति ३

३

भा० द० उ० कल्मषमविद्यायसात् उपलक्षणं सा प्रस्येति विश्वस्य स्वशक्तिभिः लक्षणेः लक्षितः भावश्चासौ निवृत्ति
३७ प्रभावः सत्ता निरोदनं तथा हि गुणक्षोभात्पूर्वं सत्तामात्रयः स देवसोम्येदमप्यत्रासीदिति श्रुतेः एषवानंदश्च
विज्ञानमानंदमित्यादि श्रुतेः तसदानंदमित्यर्थः ४ अस्तुतः संध्याया उपगम उपसनादियथा भवति त
एकं स्वयं ज्योतिरनन्यमव्ययं स्वसंस्थयानित्यनिरसकल्मषं ब्रह्माख्यमस्योद्भवनाशहेतुभिः
स्वशक्तिभिर्लक्षितभावनिर्वृति ४ अथापुनोऽंभस्यमले यथा विधिक्रिया कलापं परिधाय
वाससी चकार संध्या उपगमादिसत्तमोद्भूतानलो ब्रह्मजजापवागयतः ५ उपस्थाया कं मुद्यं
ततर्पयित्वात्मनः कलाः देवानृषीनपितृवृक्षानविप्रानभ्यर्च्य चात्मवान् धेनूनां रुक्मशृंगी
रंगासाध्वीनां मौक्तिकस्रजां पयस्विनीनां गृष्टीनां सवत्सानां सुवाससाम् ॥ ॥
या क्रिया कलापंचकार कं न्वत्वादुदयात्पूर्वं मेव कृतानलः ब्रह्मगायत्रीं जजाप ५ कलां च शान् देवान् रूषीनपि
तृप्तं तर्पयित्वा गृष्टीनां प्रथमप्रसूतानां वदमिति हि ऐयं न परिवर्तान् कृत्वा न्मुक्तं दत्तं मृगान् मत्स्य
रेभरतो ददाच्छतं वदनि सप्त चेति श्रुत्युक्तानि सप्त सप्तान् रशतं वदन्त्येकी कृत्य पुराणे चतुर्दशलक्षत्वे ॥

स्वाङ्गिक ३

इति दसमे कोन सप्ततितमः ॥ ६ ॥ ननु सप्ततितमे कस्मै स्वाङ्गिक कर्मणि ॥ इति नारदयोः कार्ये कार्यमंत्रविचारं
जगन्मंगलचारित्रमाङ्गिकं जगदीशतुः ॥ नारदेन क्वचित् क्वचिदृष्टमाद ॥ यथाक्रममित्यर्थकामधर्मेषु कस्मेन प्र
क्षितात्मनेति प्रस्तुतस्य श्रीकृष्णस्याधिकारो न यशश्च ॥ उपवृत्तं यामासन्नायां पतिभिः श्रीकृष्णैर्माधव्यो माधवस्य भा
इति श्रीमद्भागवतमहापुराणोद्देशमसंक्षेपेनारदसंभगवद्योगमायादर्शने मे कोन सप्ततितमः
ध्यायः ॥ ६६ ॥ श्रीनारदयतिरुवाच ॥ अथोषस्य उपवृत्तायां कक्कटाक्षतौ प्रापन् ॥ गृहीतकं वः
पतिभिर्माधव्यो विरहातुराः ॥ १ ॥ वयां सरोरुवनकसंवेधयंती बवं दिनः ॥ गायत्स्वलिषनिद्रा
णि मंदारवनवायुभिः ॥ २ ॥ मुदुर्तंतु वेदभीनामृषदपि सोभनम् ॥ परिरंभणविश्वेषात्प्रियवाक्
तरंगताः ॥ ३ ॥ ब्राह्मे मुदुर्त उत्थाय वायुं पश्यमाधवः ॥ दध्यौ प्रसन्नकरण आत्मानं तम
योः ॥ १ ॥ वंदिन इव श्रीकृष्णं वेधयंति संति वयां सिपदिणोऽरोरुवन ॥ अतिशयेनाकृजन् ॥ मंदारवनवायुभिः २
गायत्स्वलिषनिद्राणि वयां सिवेदभीत्युपलक्ष्य ॥ परिरंभणविश्वेषात् तं पर्यलोच्य ॥ ३ ॥ एकमखं
उत्तमहेतुः ॥ अत न्यतिरुपाधिं ॥ अत एव अव्ययं नित्यं स्वयं ज्योतिः ॥ ज्योतिर्देहेतुः ॥ नित्यं निवृत्तम् ॥

भा० द० ३० पाणि कृतेऽं जलौ गृहीत्वा ॥ १२ ॥ सवीडप्रेमवीक्षितैरीक्षितः ॥ दूरं स्थितस्तस्माभिरेव वीक्षितैः ॥ कष्टादिसृष्टे
७८ निरगादिति ॥ १३ ॥ स एवं सर्वं गृहेभ्यः पृथक् निर्गत्यानंतरं मकरवसनं ॥ सुधर्मा प्राविशत् ॥ यन्निविष्टा

मृहीत्वा पाणिना पाणी सारथेस्तमथा रुहत ॥ सात्यक्युद्धवसंयुक्तः पूर्वोद्विग्नवभास्करः ॥ १२ ॥
ईक्षितोऽंतं पुरस्त्रीणां सवीडप्रेमवीक्षितैः ॥ कष्टादिसृष्टे निरगाज्जातस्य सोदरमनः ॥ १३ ॥
सुधर्मा रत्नां सभां सर्वैर्वेत्तिभिर्परिवारितः ॥ प्राविशद्यन्निविष्टानां न संत्यगषडुभयः ॥ १४ ॥ तत्रो
पविष्टपरमासने विभुर्वभौ स्वभासा ककुभौ वभाषयन् ॥ वृत्तौ नृसिंहैर्यदुभिर्यदौ मोयथोदुरा
जोदिवितारका गणैः ॥ १५ ॥ तत्रोपसंविणो राजन्नानाहासरसैर्विभुम् ॥ उपतस्थुर्नृचाचार्य्यो न
तैक्यस्तां उवैः पृथक् ॥ १६ ॥ मृदंगवीणा मुरजवेणु तालदरस्वनेः ॥ नृत्तुर्जगुस्तुष्टुवृश्चस्तमाग
धनं दिनः ॥ १७ ॥ तत्राकुर्वीत सणाः केचिदासीना व्रसवादिनः ॥ पूर्वेषां पुण्ययशसां शंकां च कथयन्
न्यायत्र प्रविष्टानां ॥ १८ ॥ नृसिंहैः ॥ नृषु श्रेष्ठैः ॥ १९ ॥ उपसंविणः परिहासकाः पृथक् स्वसमुदाये ॥ २० ॥ कथाः ॥ २१ ॥
मृदंगादयः प्रसिद्धाः दूरः शंखः सत्तादयस्तुष्टुवुः ॥ २२ ॥ ब्राह्मणा ब्रह्मवेदमाहुः ॥ मंत्रान् व्याचक्षत इत्यर्थः ॥ वादिनः वच

॥ २३ ॥ चत्वारः ॥ २४ ॥

नगलितानि यथोक्तं भूतसेवाधिकृत्य न वमस्कंधे नृगान् सुकृदन्तान् कृत्वा सुवर्णेन परिष्कृतान् प्रादात्कर्मणि
मस्मारे नियुक्तानि चतुर्दशेति तत्संख्यं वदं संख्यास्तोकेन संगृह्यते चतुर्दशनां लक्षणं शताधिकं शतांशकं वदं चतु
रशीत्यग्रसहस्राणि त्रयोदशेति दिने दिने प्रतिग्रहं चेति ६ आत्मसंभरता मंगलानि कपिलादीनि ७ नरलोक

रु१

श

ददौ प्यखुराग्राणं क्षौमाजिनतिलैः सह अलंकृतेभ्यो विप्रेभ्यो वदं वदं दिने दिने ६ गोविप्र
देवता वृद्धगुरुभूतानि सर्वशः नमस्कृत्वात्मसंभरती मंगलानि समस्यंत ७ आत्मानं भूषयामा
सनरलोकविभूषणं वासोभिर्भूषणैः स्वीयैर्दिव्यस्रगनुलेपनैः ८ अवेद्याज्यं तथा दशंगो
वृषहिजदेवताः कामाश्च सर्ववर्णानां पौरातः पुरचारिणः प्रदाप्य प्रकृतीः कामैः प्रतोष्य प्रत्य
नयत ९ संविभज्यागतो विप्रान् स्त्रकां वृत्तानुलेपनैः सुहृदः प्रकृतीर्दश उपायुक्तततः स्वयं १०
तावत्सुत उपाणीयस्य दनं परमाद्रुतम् सुग्रीवाद्यैर्हयैर्युक्तं प्रणम्या वस्थितो गतः ११ ॥

स्य विभूषणरूपमात्मानं स्वीयैः पीतांबरकोसुभादिभिः ८ कामानभिलसितानर्थान् ९ विप्रादीन् स्रगा
दिभिः संविभज्य तेभ्यस्तानि दत्त्वा त्वर्थः उपायुक्तं भोगार्थमग्रहीत् १० ११ राम राम राम राम राम

भा० ६०३ सेयं लोकस्य गतिर्वयं त्वत्तुः अतोऽस्माकं कुत एव दुःखमापन्नमित्याश्चर्येणाहुः लोक इति भो इश जगतश्च
७५ ईश्वरः ईश्वरेत्ययि सद्वत्तत्त्वार्थमवतीर्णोऽपि चेदस्माकं दुःखं स्यात् तर्हि किमन्यः कश्चिज्जगत्संधादित्वदाज्ञामति
लंघयति किं वा त्वयारक्षमाणोऽपि जनः स्वकर्मजं दुःखं प्राप्नोत्येवेति न विदुः चेत्तदुभयस्य पियुक्तमिति भावः २४॥

लोके भवान् जगदिनः कलयावतीर्णः सद्वत्तत्त्वार्थमवतीर्णः सद्वत्तत्त्वार्थमवतीर्णः कश्चित् च दीप
मतियाति निदेशमीश किं वा जनः स्वकृतमिच्छति तन्न विदुः २५॥ स्वप्रापितं नृपसुखं
परतंत्रमीश शब्दद्वयेन मृतकेन धुरं वहाम ॥ हित्वा तदात्मनिसुखं त्वदनीह लभ्यं
क्षिप्यामहेति कपणस्तव माययेह २५॥

किंदुःखं तदाहुः स्वप्रापितमिति ॥ स्वप्नवज्जातं नृपसुखं यतः परतंत्रं विषयसाध्यं ॥ किंच संप्रति शब्द
द्वयं यस्मिन् तेन मृतमुत्प्रेतशरीरेण धुरं पुनरादिचिंतनं केवलं वहामः ॥ अहो कष्टं न ॥ येव यमितः पू
र्वमेव निष्क्रामाः सन्तस्त्वं नाश्रिता इत्याहुः ॥ हित्वेतत्त्वतः यत्तु श्रीहीने निष्कामैर्लभ्यमात्मनिसुखं तद्विदुः
स्वतद्वित्वा क्षिप्यामः २५॥

१९॥ २०॥ गिरिव्रजे तसंज्ञिके दुर्गे ये रुद्राः सन्तेषां दुःखमावेदयदित्यन्वयः ॥ २१॥ कस्मिन् कस्मिन् इति षट्श्लोकी राज्ञं
विज्ञप्तिः तत्र प्रथमेन शरणं श्रयणं त्रिभिर्भयानुवादः ॥ द्विभाषा प्रार्थनमिति ॥ २२॥ पृथग्दर्शिनो लोकस्य भयं वि
दुष्यते न मति लोक इति ॥ विकर्मनिषिद्धं काम्यं च तस्मिन् नितरां तः ॥ स्वकुशले धर्मे भगवतोऽर्चने त्वया उदि

तत्रैकपुरुषो राजन्नागतोऽपूर्वदर्शनः ॥ विज्ञापितो भगवते प्रतिहारैः प्रवेशितः ॥ १९॥ स
नमस्कृत्य कृष्णाय पौशाय कृतांजलिः ॥ राज्ञा मावेदयद्दुःखं जरासंधनिरोधनं ॥ २०॥ ये च
दिग्विजये तस्य सन्ति नययुर्नृपाः ॥ प्रसह्य रुद्रास्तेनासन्नेयुते द्वे गिरिव्रजे ॥ २१॥ राजान ऊ
चुः ॥ कस्मिन् कस्मात्प्रमेयात्मनः प्रपन्नभयभंजनं ॥ वयं त्वा शरणं या मो भवभीताः पृथग्यि
यः ॥ २२॥ लोको विकर्मनिरतः कुशले प्रमत्तः कर्मण्ययं त्वदुदितं भवदर्वने स्वे ॥ यस्ताव
दस्य बलवानिह जीविता ज्ञासद्यश्चिन्नं न त्वनिमिषाय न मांस्तु तस्मै ॥ २३॥
ने उक्ते पंचरात्रे सामान्यतश्च गीताय ॥ यत्करोषीत्यादि ॥ प्रमत्तो न वहितः ॥ यावदयं लोकः तावदेवास्य
यः स यो जीविता शश्चिन्नं तस्मै तुभ्यमनिमिषाय कालात्मने नम इति ॥ २३॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ॥

पृथग्यि ॥ त्वद्वक्तो
प्रार्थनां परित्यज्य
त्वतुः पृथग्भूते
स्वीयदुःखत्राणे ए
वधीयेषांते ॥ ५॥

भा० द० ३० ३१ भूयान्महावगुणेन भोयमस्माकं यत्सर्वलोकवृत्तान्तज्ञानमिति ॥ ३२ ईश्वरः कर्ता येषां तेषु ३३
 एवमविदुषेव सर्वज्ञेन जरासंधवधार्थमेव पांडवचिकीर्षितं एषानां दामोदरमिति ज्ञात्वा ह ॥ इति
 त्रिभिः विश्वसृजश्च वराणां पितायिनः मोहकस्य ते स्वशक्तिभिर्विद्यादिभिः भूतैश्च तय्यमिति याचरतो
 तं दृष्ट्वा भगवान्कल्मः सर्वलोकेश्वरेश्वरः ॥ वंद्य उच्यते शीर्षी स सम्यः सानुगो मुदा ॥ ३० ॥
 सभाजयित्वा विधिवत्कृतासनपरिग्रहं ॥ वभाषे सुन्दरैर्वाक्यैः श्रद्धया तर्पयन्निव ॥ ३१ ॥
 अपि सिद्धलोकानां त्रयाणामुक्तोभयं ॥ ननु भूयान्ममवतो लोकानप्येतत्तोगु
 णः ॥ ३२ ॥ न हितैः विदितं किंचित्सौ केष्वाश्वरकर्तृषु ॥ अथ एषामदेयुष्मान् पांडवानां च
 कीर्षितं ॥ ३३ ॥ नाद उवाच ॥ दृष्ट्वा मया ते वदुःशोदुरत्ययामाया विभो विश्वसृजश्च मायि
 नः ॥ भूतेषु भूतमश्वरतः स्वशक्तिभिर्वक्त्रैरिव ध्वजैरुचो न मे द्रुतम् ॥ ३४ ॥
 वर्तमानस्य यथा हं भूतेषु वर्तेतर्हि भूतानि मां किं न पश्यन्ति तत्राह ॥ वक्त्रैरिव ध्वजैरुचः ॥ इति स्वशक्ति
 भिरिव ध्वजैरुचुः प्रकाशयत्यतस्य ॥ अतस्तवेदं प्रश्नादि न मे द्रुतम् ॥ ३४ ॥ राम राम राम राम राम

विरिच
अवीरिच

तन्नायाकृतं कर्मबंधं त्वमेव विनिवर्तयेति प्रार्थयंते ॥ तन्नरति ॥ वियुं ह्व विमोचय ॥ मगधोजरासंधस्तसंज्ञ
कात् कर्मपाशात् ॥ भवद्विरेव विक्रम्य ततो निर्गम्यतामिति चेदत्राहुः ॥ यइति ॥ य एक एवायुतमतगजानां वीर्यं
विभ्रतसन् ॥ स्वभवने भू भुजोऽस्मान् रुरोधसिंहो मेमिव ॥ २६ ॥ किंच ॥ युष्मादीयावयमित्यस्मानधिकं बाधत इत्याहुः ॥

तन्नो भवान्प्रणतशोकहरांघ्रियुग्मो वदन् वियुं ह्व मगधाद्यकर्मपाशात् ॥ यो भू भुजो यु
तमतगजवीर्यमेको विभ्रद्रुध भवने मगराडिवावीः ॥ २६ ॥ यो वै त्वया दिनवक्त्रे त्वउदो
तच्च क्रभग्नो मधेखलु भवंतमनंतवीर्यं ॥ जित्वा नृलोकनिरतं सकृददृष्टं युष्मात्प्रजो ह
जित्वा नृजिततडिधो हि ॥ २७ ॥ दत्त उवाच ॥ इति मागध संरुद्धा भवद्वर्शनकां हिताः ॥ प्रप
न्नापादमूलं ते दीनानां शविधीयताम् ॥ २८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ राजदूतं ब्रुवत्येवं देवर्षिः परम
द्युतिः ॥ विभ्रत्यां जराभारं प्रादुरासीद्यथा रविः ॥ २९ ॥

नवकुलः ॥ अष्टादशवारान् त्वया सह मधेवर्तमानं तत्र सप्तदशकुल्यः ॥ यथा खलु भूतपराजितः ॥ यश्चा
दनंतवीर्योऽपि नृलोकं निरतं नरशरीरविनोदं भवंतं सकृज्जित्वा क्रुद्धदृष्टः ॥ प्राप्नोति गवैः ॥ युष्मात्प्रजानः ह

नवकुल्यति ॥ तत्र यदुक्तं तद्विधीयते ॥ २९ ॥
जतिपीडयति ॥ इति ॥ २८ ॥
दत्त उवाच ॥ इति ॥ २७ ॥

भा० ८०३
८१

स ९

नचात्रैवानुमोदनं कार्यं किंतु तत्र गंतव्यमित्याशयेनाह तस्मिन्निति ॥ ३९ ॥ तत्रागताश्चैव तद्दर्शनादिना ए
ताभविष्यतीत्याह श्रवणादिति अत्रैव सायिनः स्वपचात्रपिव्रतमयस्य व्रतघनमूर्तः ॥ इहाचत्रभिर्म
र्शनंचते विद्यते येषां ते ॥ ४० ॥ केमुत्थमतिशयेनाह यस्येति हेभुवनमंगलरूपदिविपातालेभूमौ च प्रथि
तस्मिन्नेव कतुवरे भवंतं वै सुरादयः ॥ दिहक्षवः समेष्यंति राजानश्च यशस्विनः ॥ ३९ ॥ श्रवणा
त्कीर्तनाद्यानात्प्रयंते अत्रैव सायिनः ॥ तव व्रतमयस्येश किमुते चाभिर्मर्शिनः ॥ ४० ॥ य
स्यामलं दिवि यशः प्रथितं रसायां भूमौ च ते भुवनमंगल दिग्वितानं ॥ मंदाकिनीति दिवि
भोगवतीति चाधोगद्वेति चंदचरणं वुपुनाति विश्वं ॥ ४१ ॥ श्रीगुरुवाच ॥ तत्र ते स्वात्मप
देषगुणत्सु च जिगीषया वाचः प्रेशैः स्मयन्त्यमुद्वं प्राह केशवः ॥ ४२ ॥
तं यस्य यशो विश्वं पुनाति कथं प्रथितं दिग्वितानं दिग्भुवनानां वितानवदलं करणं तथा चरणं वुच प्रथितं पुनाति क
थं तत्प्रथितं दिवि मंदाकिनी अधश्च भोगवतीति इह च भूमौ गंतेति तस्य तव गमनात्सर्वमंगलं पवित्रं च भविष्यती
ति भावः ॥ ४१ ॥ तत्रैव नारदेनोक्ते तेषु तत्र वर्तमानेषु त्मीयपक्षेषु यादवेषु जरासंधस्य जिगीषया अगस्त्य
अमन्यमानेषु वाचः प्रेशैः पेशलवाग्भिरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

८१

इदं जगत्कथं भूतं ॥ असदेव ॥ यत्र वमापया विद्यमानात्मतया वभासते ॥ तज्जगत्सृजतः ॥ किंतु केवलं नमः नम
नमेव प्राक्यमित्याह ॥ तस्मै नम इति कुतः ॥ स्वेन रूपेण सर्वतो विलक्षणतमने ॥ अचिंत्यायेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ नन्वेवं
तस्य किं माया चेष्टितैरित्यत आह ॥ जीवस्येति ॥ अविद्यातमसा वृतत्वेन अर्थप्रापकात् शरीरात् संसारतः ॥ तेनैव त

तवेहितं को हति साधु वेदितुं स्वर्मायेदं सृजतो नियुक्तः ॥ यद्विद्यमानात्मतया वभास
ते तस्मै नमस्ते स्वविलक्षणतमने ॥ ३५ ॥ जीवस्य यः संसारतो विमोक्षणं न जानतोऽर्थवहा च
रीरतः ॥ लीलावतारैः स्वयं शः प्रदीपकं प्राज्वालयत्वा तमहं प्रपद्ये ॥ ३६ ॥ अथाप्याश्रावयेत्
स्मन्मरलोकविडंबनं ॥ राज्ञः पैतृषु सेयस्य भक्तस्य च चिकीर्षितं ॥ ३७ ॥ यद्यपि तत्त्वां मत्वं
द्रुणराजसूयेन पांडवः ॥ पारमेश्वरकामो नृपतिस्तद्रुचाननुमोदतां ॥ ३८ ॥

मसा तस्माच्छरीरात् विमोक्षोपायमजानतः ॥ प्राज्वालयत् प्रज्वापितवान् तत्त्वां ॥ यशःश्रवणादिभिर्ज्ञा
वस्य मोक्षार्थः ॥ ३६ ॥ आश्रावयेत् श्रावयिष्यामि ॥ नरलोकविडंबनं ब्रह्मत्वां ब्रह्मन्निति पावे ॥ ब्रह्मन् परमात्म
न नरलोकानुकारिणं त्वां श्रावयिष्यामीति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

ज्वालि

भा० २३

८२

४ अत्युत्सुकतया सद्य एव जगसंधं हंसुमिध नूयादवानालक्ष्याह सवा इति अन्येषां ततो वलिनामपि सम
बलमेव भीमः तथापि न भीमा देवते समस्त्युर्विहित इति भावः ५ ननु स्ववत्साम्येपि सेनावलं तस्याधि
कमिति चेदत आह द्वैरथ इति द्वंद्वयुद्धे शतैर्नाक्षौहिणीभिर्मगधो मानजेत वा इत्यर्थः ६ नन्वसौ स्वसेन्यमे
अस्माकं च महान् धौद्येते नैव भविष्यति यशश्च तव गोविंदो राजो वद्वान्निमुंचतः ७ स
वेदुर्विसदो राजाना गायत समो वलैः वलिनामपि चान्येषां भीमं समवलं विना ५ द्वैरथे
स तु जेतव्यो माशताक्षौहिणीयुतः ६ ब्रह्मणो भयार्थितो विप्रेर्न प्रत्याख्यातिकर्हि चित् वभ
वेषधरो गत्वा तं भिक्षेत वकोदरः हनिष्यति न संदेहो द्वैरथे तव सन्निधौ ७ निमित्तं परमीश
स्य विश्वसर्गनिरोधयोः हिरण्यगर्भः सर्वश्च कालस्यारूपिणस्तव ८

युद्धाय नियुंजीत कुतस्तेन द्वैरथस्तत्राह ब्रह्मण्य इति न प्रत्याख्याति न निराकरोति भिक्षेत द्वंद्वयुद्धं याचतां तथा
पि समवलत्वात् साम्यमेव स्यादत आह तव सन्निधौ इति ७ नन्वकिं विक्वर्तते मम सन्निधाना किं स्यादत आ
ह निमित्तमिति अयमर्थः यथा तव रूपस्य कालात्मनः विश्वसर्गनिमित्तं केवलं हिरण्यगर्भस्तथा सर्वश्च
तन्निरोधेतथा त्वमेव सन्निधिमात्रेण हनाभी मो निमित्तमात्रमिति ८ ॥

८२

चतुष्टेहेतुः संत्रार्थानां संत्रसाध्यानां प्रयोजनानां तत्त्ववित्परिपाकवेदिता ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इति दशमोऽंशः ॥ ७० ॥
 अथैकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ इन्द्रप्रस्थगतिकुक्षेपाथानां परमोऽसवः राजसूयमिषं कृत्वा भीमदुर्योधना
 दिषु कलिमुत्पाद्यत द्वाभ्यां महारुद्राभ्यां देवर्षेभ्यो राजसूयगमनं सन्धानां मतं राजरक्षाकलस्य त्रभयं ॥ १ ॥ यक्षतः
 श्रीमद्भगवानुवाच ॥ त्वं हि नः परमं वत्सुः सुदृढं संत्रार्थं तत्त्ववित् ॥ अथात्र ब्रूयानुष्ठेयं प्रहृष्टः क
 र्वामततः ॥ ४३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युपासं त्रितो भर्त्रा सर्वज्ञेनापि मुग्धवत् ॥ निदेशं शिर
 सा धाय उद्धवः प्रत्यभाषतः ॥ ४४ ॥ इति श्रीमद्भगवते महापुराणे दशमोऽंशः स्कंधे भगवत्
 श्रीसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युदीरितमाकर्ण्य देवर्षे रुद्धवोऽब्रवीत् ॥ स
 भ्यानां मतमाज्ञाय कलस्य च महामतिः ॥ १ ॥ उद्धव उवाच ॥ यदुक्तं सृष्टिणा देवसाचिवं यस्य
 तत्त्वया ॥ काव्यं पैतृषं सेयस्य रक्षा च शरणे पिरां ॥ २ ॥ य एवं राजसूयेन दिक्चक्रजयिना वि
 भो ॥ अतो जरासुतजय उभयायां मतौ समं ॥ ३ ॥
 यागं करिष्यतः पैतृषं सेयस्य पितृषु पुत्रस्य साचिवं साहाय्यं ॥ तच्च कार्यं तथा शरणार्थिनां राज्ञां रक्षा
 च कार्या ॥ ४ ॥ तत्र प्रथमं राजसूयार्थं तच्च ततो राजरक्षा कर्तव्येत्याह ॥ य एवं मित्यष्टभिः ॥ अतः दिग्विजयहेतु

उभयाथं राजसूयार्थः शरणार्थः रक्षणार्थः ॥

भा० ६० उ०
८३

म२

२ ता१

अनुज्ञाप्य अनुज्ञां प्रार्थ्य गुरुन्वसु देवादीन् ^{॥ १३ ॥} अवरोधानिर्गमये प्रयाणं कारयित्वा ॥ १३ ॥ भटापदातयः सादिनः
 श्रीगहः रथादिनायकैः करालयातीव्रया ॥ आत्मसेनया परिहृत्य निराक्रमन्ति रगात् कुतः सकाशात् ॥ मृदंगा
 अथादिशत्प्रयाणाय भगवान् देवकी सुतः ॥ भृत्यान् दारु कजे त्रादीन् अनुज्ञाप्य गुरुन्विभुः
 ॥ १२ ॥ निर्गम्य अवरोधान् स्वसुतान् सपरिच्छदान् ॥ संकर्षणमनुज्ञाय युद्धराजं च शत्रुहन् ॥
 सूतोपनीतं स्वरथमारुह्य द्रुह्य ध्वजं ॥ १३ ॥ ततो रथो द्विपभटसादिनायकैः करालया परि
 वृतः आत्मसेनया ॥ मृदंगभेय्यानि कशाखगोमुखैः प्रघोषघोषितककुभो निराक्रमत् ॥ १४ ॥
 नृवाजिकांचनशिविकाभिरच्युतं सहात्मजाः पतिमनुसुवताययुः ॥ वरावरभरणविलेपन
 स्रजः सुसंवृता नृभिरसिचर्मपाणिभिः ॥ १५ ॥ नरोष्ट्रगोमहिषखराश्च तय्यनः करैर्युभिः परिज
 तवारयोषितः ॥ स्वलंकृतोः कटकुटिके वलां वराह्युपस्कराय युरधियुज्य सर्वशः ॥ १६ ॥
 दिभिर्वाद्यैः प्रघोषेण घोषितायाः ककुभः ॥ १४ ॥ नृवाजीति नरयानैः ॥ अश्वैः कांचनशिविकाभिश्च अच्युतं पतिमनु
 ययुः सुव्रताः ॥ करण्यं वरादीन्यासाताः ॥ १५ ॥ नरोष्ट्रादिभिर्यानैः ॥ अश्वतरंगद्विभ्यामस्रज्जाः ॥ अनः शकटं करैर्युग्मजी
 ताभिः परिजनयोषितः वारयोषितश्च कटकुटयः ॥ उशीरदितरणनिर्मिता गृहाः ॥ कंवलां वरादयश्च उपस्करः कुब्रादिक

अनुज्ञाप्य गुरुन्विभुः
 नृवाजीति नरयानैः
 अश्वैः कांचनशिविकाभिश्च
 अच्युतं पतिमनु
 ययुः सुव्रताः
 करण्यं वरादीन्यासाताः
 नरोष्ट्रादिभिर्यानैः
 अश्वतरंगद्विभ्यामस्रज्जाः
 अनः शकटं करैर्युग्मजी
 ताभिः परिजनयोषितः
 वारयोषितश्च कटकुटयः
 उशीरदितरणनिर्मिता गृहाः
 कंवलां वरादयश्च उपस्करः कुब्रादिक

अतोऽनेनोपायेन तस्यासशीघ्रं हंत्य इत्याशयेन ह गायंतीति जरासंधवधतानां राज्ञां देवः पत्न्यः ते विषदं कर्म स्वर्गदे
 सुवालकलालनादे गायति किंतु कर्म स्वशत्रोर्जरासंधस्य वधमात्मनापत्तीनां विमोक्षणं च हेवत्समो
 दीः श्रीकृष्ण एव करिष्यतीति अत्र दृष्टानां गोप्यश्चेत्यादयः यथा गोप्यः शत्रुवधं स्वमोक्षं च गायति अ
 वेतारातरगतं च कुंजरपत्नेनात् जनकात्मजायाश्च रावणत् पित्रोः कंसगृहात् मोक्षं अत्र एवं भूतानां ता

गायंति ते विषदं कर्म गृहेषु देवो राज्ञां स्वशत्रुवधमात्मविमोक्षणं च गोप्यश्च कुंजरपते
 जनकात्मजायाः पित्रोश्च लब्धशरणमुत्तमो वयं च ५ जरासंधवधः कृष्णभर्य्यार्थो गोप
 कल्पते प्रायः पाकविपाकेन तव चाभिमतं क्रतुः १० इत्युद्धववचो राजन् सर्वतो भद्रम
 व्युतं देवर्षिर्यदुद्धाश्च कृष्णश्च प्रतिपूजयन् ११

सांख्यया त्वया तथैव कर्तव्यमिति भावः ५ किंच जरासंधवध इति भर्य्यार्थो वेति ततः शिशुपालवधादयोपि
 सुखसाध्या भविष्यतीति भावः एतच्च सर्वं भविष्यत्येवेति भावयन्नाह प्राय इति प्रच्यत इति पाकः कर्म
 स्य विपाकः फलं तेन राज्ञां पुण्यविपाकेन पातातरं जरासंधस्य पापविपाकेन तेनार्थं क्रतुस्तवाभिप्रे
 तं तत्र गते त्वयि सर्वं भविष्यतीत्यर्थः १० अच्युतमुपपत्त्या वृद्धं यदुद्धा इति अनिरुद्धादयस्तथानां पूजय

नितिसूचिनम् ११

भा० द० उ० २३
८४

प्राणान्द्रियाणि प्राणं मुख्यप्राणमिव ॥ २४ ॥ सखजेपरिरेभे ॥ २५ ॥ रमाया अमलं निर्दोषमात्रं विस्मितो लोकविभ्रमो
तमुपागतमाकर्ण्य प्रीतो दुर्दर्शनं नृणां ॥ अज्ञातशत्रु निर्गता सोपाध्यायः सुहृद्दतः ॥ २३ ॥ गी
तवादित्रघोषेण वस्यो घोषेण भूयसा ॥ अभ्ययात्सहपीकेशं प्राणाः प्राणमिवाहृतः ॥ २४ ॥
दृष्ट्वा विकिन्नहृदयः कस्मिन्नेह न पांडवः ॥ चिराद्दृष्टं प्रियतमं सखजे यपुनः पुनः ॥ २५ ॥
देभ्यो परिष्वज्य रमामलालयं मुकुंदगात्रं नृपतिर्हताशुभं ॥ लेभे प्राणं निर्वृत्तिमश्रुत्वा
च नो दृष्ट्वा तनुर्विस्मृतलोकविभ्रमः ॥ २६ ॥ तमा तुल्यं परिरभ्य निर्वृत्तो भीमः स्मयन् प्रे
मजवाकुलैर्द्रियः ॥ यमो कैरीटी च सुहृत्तमं मुदा प्रवृद्धवाघ्याः परिरेभिरेच्यत ॥ २७ ॥
अर्जुनेन परिष्वक्तो यमाभ्यामभिवाहितः ॥ २८ ॥ ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य वृद्धेभ्यश्च य
थाहृतः ॥ मानिनो मानयामास कुरुसंजयकैकयान् ॥ २९ ॥ स्तमागधगंधर्वा वंदिनश्चो
पमंत्रिणः ॥ मृदंगाशाखपटहवीणापराववेणुभिः ॥ ब्राह्मणाश्चारविन्दा दंतुष्टुर्वनं नृतु
लोकस्य व्यवहारो येन सः ॥ २६ ॥ २७ ॥ अर्जुनेन समत्वात् परिष्वक्त एव केवलं पादौ नमस्कृत्वा नृज्जेनः श्रीकृष्णेन भुजा
जैगुः ॥ ३० ॥

॥ २६ ॥ ३० ॥
भ्यां धनं दत्तं निभावः यमाभ्यां च मिवादिनश्चेति ॥ २८ ॥

खेरं शुभिश्रुतं हलं दिवा वभौ कथं भूतं तु मुलरवमाकुलसुखं ह्युभितः तिमिगिलैः ॥ कर्मिभिश्च ॥ १७ ॥ मुनिर्नारदो विह
यसायया वितिशेषः ॥ १८ ॥ माभैष्टेति वदुत्तरं राजाभिप्रायेण ॥ १९ ॥ प्रत्येक्षन् प्रत्येक्षत् यद्यस्मान्मुमुक्षवः ॥ २० ॥ आन

वलं वदुत्तरं पट्टं चामरैर्वरायुधाभरणकिरीटवर्मभिः ॥ दिवां शुभिसुमुलरवं वभौ
वेर्ययाणवः ह्युभितः तिमिगिलैर्मिभिः ॥ १७ ॥ अथो मुनिर्यदुपतिना सभाजितः प्रणम्य तं
हृदि विदधद्विहाय सा निशम्य तद्व्यवसितमाह तादृशेण मुकुंदसंदर्शने निर्वर्ततेन्द्रियः ॥ १८ ॥
राजदूतमुवाचे दंभगवान् प्रणयान्तरा ॥ माभैष्टुदूतमद्वोद्यातयिष्यामि मागधं ॥ १९ ॥
इत्युक्तः प्रस्थितदूतो यथावदवदन्नुपात् ॥ तेषां संदर्शनं शोरेः प्रत्येक्षन् यन्मुमुक्षवः ॥ २० ॥
आनर्त्तसौ विरमं स्तीर्त्वा विनशनं हरिः ॥ गिरीन् नदी रतीताय पुरगामव्रजो करान् ॥ २१ ॥ त
तो दृशदतीतीर्त्वा मुकुंदो यसरस्वती ॥ पंचालानथ मत्स्यांश्च शक्रप्रस्थमथागमत् ॥ २२ ॥

तीदयो मार्गस्था देशस्तान् तीर्त्वा अतिक्रम्य विनशनं कुरुक्षेत्रं ॥ अतीयाय अतिक्रम्य ययौ ॥ २१ ॥ शक्रप्रस्थमिन्द्रप्रस्थं ॥ २२ ॥

भा० द० उ० उडपसहाः चंद्रसहचरीरित्यर्थः अमुभिः किंपुण्यमकारि ३५ अभ्युपेतः अभिगमनेन सुकृतः ॥ ३७ ॥ सस्नुषादौ
ट ५ पद्मीसहिताः ३८ कृत्यं प्रकारविशेषं प्रमोदेनोपहतो भिभूतः ३९ गुस्त्रीणां कुलयादौ यथा भगिन्या सुभद्रया
ऊचुः स्त्रियः यथिनिरीक्ष्य मुकुंदपत्नी सारयथो डपसहाः किमु कार्यमुभिः ॥ यच्च क्षुपापु
रुषमौलि रुदारहा सलीलावलोककलयोत्सवं मातनोति ॥ ३४ ॥ तत्र तत्रोपसंगम्य पौर
मंगलपाणायः चक्रुः सपण्यां कस्माद्यश्रेणी मुख्या हते न सः ३६ अंतःपुरजनैः प्रीत्या मुकुं
दफुल्ललोचनैः स संभ्रमे रभ्युपेतः प्राविशद्राजमंदिरं ॥ ३७ ॥ एथा विलोक्य भ्रात्रेयं क
स्मिन्निभुवने श्वरं प्रीतात्मोत्थाय पथ्यं कात्सस्नुषापरिषत्सजे ३८ गोविंदं गृह्णामीत्यदेव
देवं समादृतः पूजायाना विदत्तं प्रमोदोपहतो नृपः ॥ ३९ ॥ पितृषु सुगुरुस्त्रीणां कुलम्
क्रेमिवाद न स्वयंचक्रमयाराज नृभगिन्या चाभिवर्द्धितः ॥ ४० ॥ म्वस्त्रासंचोदिता क
ल्पाकल्पपत्नीश्च सर्वेशः आनर्चेरुक्लिणी सत्या भद्रा जववती तथा अन्याश्चाभ्या
गता यस्तावासः स्वमंडनादिभिः ॥ ४१ ॥
४२ ॥ आनर्चे अर्चितवती : अन्याश्च यांकुलपत्न्याऽभ्यागताः अपि ता अपि ४३ ॥ रामरामरामरामरामराम

३१ चित्रध्वजादिभिर्विराजमानं प्रतिसद्य उ प्रैर्वलिभिः पुष्पादिप्रकरैश्च जुष्टं जालेभ्यो गवाक्षेभ्यो निर्गतैर्धूपै
रुचिरं विलसन्त्यः पताकायस्मिन्तत मूर्धन्याः मूर्धनिभवाः हेमकलशयेषां तैः रजतमयानि उरुलिस्थिता
एवं सहस्रैः पर्यस्तः पुण्यश्लोकशिखामणिः संस्तुयमानो भगवान् विवेशालंकृतं पुरं ॥ ३१ ॥ सं
सिक्तवर्त्मकरिणामटगंधतोयैश्चित्रध्वजैः कनकतोरणपूरणकुम्भैः मृष्टात्मभिर्नवदु
कूलविभूषणस्रगंधैर्नमिर्युवतिभिश्च विराजमानं उद्दीपदीपावलिभिः प्रतिसद्य
जालनिर्यातधूपरुचिरं विलसन्त्यताकं मूर्धन्यहेमकलशै रजतोरुशृंगैर्जुष्टं ददर्श भ
वनेः कुरुजधाम ॥ ३२ ॥ प्राप्तिशम्यनरलोचनपानपात्रमौस्तु क्यविश्रथितकेशदुकूलव
धाः सद्यो विसृज्य गृहकर्मपतोश्च तत्पदं द्रष्टुं ययुर्युवतयः स्मरेन् रं द्रमार्गं ॥ ३३ ॥ तस्मिन् सुसंकु
लरभाश्चरयद्विपद्भिः क्लृप्तसभायामुपलभ्य गृहाधिरूढाः नायैर्विकीर्य कुसुमैर्मनसा
पगद्यसुस्वागतं विदधुस्तस्मै वीक्षितेन ॥ ३४ ॥ तिशृंगालिकलसाधस्तनभूमिकायेषां तैर्भवनैश्च जुष्टं
कुरुजस्य धाम पुरंदरं ददर्श ॥ ३५ ॥ नराणां लोचनानि तेषां पानस्य सादरवीक्ष्य स्य पात्रं विषयं किंपुनर्नारीणामित्यर्थः
३॥ सुष्ठु स्वागतं तत्प्रश्नादिकं प्रियउत्समयवीक्षितेनैव विदधुः ॥ ३४ ॥ ॥ हरये नमः ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ राम राम

प्रत्यहं न वं न वं यथा भवति तथा सुखं निवासयामास कथं भूतं यः प्रेम्णा नित्यं फाल्गुनेन संयुतः अतएव तस्य
सहायेन सतां वाडवेन वक्रितं पीयित्वा तत्र च सयं मोचयित्वा तं मयं प्रयुज्य युधिष्ठिराय दिव्या सभा कृता तं श्रीजना
ईनं अनेन राज्ञः कृष्णोपकारानुस्मरणं दिव्यत्वा सभायां यथा मनोरथं सर्ववकाससंपादनं च दर्शितम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

सुखं निवासयामास धर्मराजो जनार्दनं ससे न्यसातु गामात्यं सभाय्यं च न वं न वं ॥ ४२ ॥ उवाच
कतिचिन्मासान् राज्ञः प्रियविकीर्षया विहरन् यमारुह्य फाल्गुनेन भटैर्वृतः ॥ ४३ ॥ इति श्री
महाभारते महापुराणे दशमस्कंधे द्रुपदप्रयोगमनं एकमप्रतिमाध्यायः ॥ ७१ ॥ श्रीमुकुटवा
च ॥ एकदा तु सभामध्ये आस्थितो मुनिभिर्वृतः ॥ ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैर्भारतमिश्रयुधिष्ठि
रः ॥ आचार्यैः कुलवृद्धैश्च ज्ञातिसंवर्धिवांधवैः ॥ अथ तामेव चैतेषामाभाषेदमुवाच ह ॥

इति दशमे एकमप्रतिमाध्यायः ॥ ७१ ॥ ततो द्विसप्ततितमे राजा कार्यो निवेदिते ॥ दर्जयं मागधं बुद्धाभीमेनाघात
यद्धरिः ॥ आस्थित आसनमिति शेषः ॥ अथ तामेवेति यत्प्रसन्नः श्रीकृष्णः करोति न तदन्यः ॥ कश्चिद
पि कर्तुं समर्थ इति निश्चित्य सर्वानेव तानादृत्य कृष्णमुवाचेत्यर्थः ॥ आभाष्य भो भो श्रीकृष्ण भक्तवत्सल इति

संनोध १

भा० ६०३०

८७

८२

अयुक्तं नियुक्तवान् विष्णुतेजसा उपवृंहितान् संवर्द्धितान् तेजोपवृंहितानि तिसंधिराघेः ॥ ११ ॥ नकुलादी
नां मत्स्यादिभिः सहोपैर्यथासंख्येन संबन्धः ॥ १२ ॥ कथं भूता यथ ह्यते यागं करिष्यते ॥ १३ ॥ आद्यो हरिः श्रीकृष्णः

श्रीशुक उवाच ॥ निशम्य भगवद्गीतं प्रीत्युत्फुल्लमुखं वुजः ॥ भ्रातृन् दिग्विः युक्तं विष्णुतेजो
पवृंहितान् ॥ ११ ॥ सहदेवं दक्षिणस्यामादिशत्सहस्रजयैः ॥ दिशि प्रतीच्यां नकुलमुदीच्यां सर्वसा
चिनं प्राच्यां वृकोदरं मत्स्यैः कैकेयैः सह मदुकैः ॥ १२ ॥ तैर्विजित्य नृपान् दवीराञ्चाजद्रुदिग्भ्य
उजसा ॥ अजातशत्रुवेभरिद्रविण्मन्युपयक्षते ॥ १३ ॥ श्रुत्वा जितं जरासंधं नृपते ध्यायतो हरिः ॥
आहो पायंत मे वाद्युद्धवो यस्मै वाचह ॥ १४ ॥ भीमसेनोर्जुनः कृष्णव्रह्मलिंगधरा स्वयः ॥ ज
गुगिरिक्वजं तात वृहद्रथसुतायतः ॥ १५ ॥ ते गत्वा तिथ्यां वेलायां गृहेषु गृहमेधिनां व्रह्मण्यं
समयाचरन् नरा जन्मा ब्रह्मलिंगिनः ॥ १६ ॥ राजवृद्धिर्तिथीन् प्राप्ता नृपि तो दूरमागतान् ॥
तन्नः प्रयच्छं भद्रं ते यद्वयं कामयामहे ॥ १७ ॥

१४ ब्रह्मलिंगधराः ब्राह्मणलिंगधारिणः यतः यत्र वृहद्रथसुते जरासंधः ॥ १५ ॥ गृहेषु वर्तमानं सम

जये ९

१६ १७

१८ १९

२० २१

२२ २३

२४ २५

२६ २७

२८ २९

सत्यमद्रक्तानामेवकैवल्यदिनान्येषामित्यनुमोदमानाह। सम्यगिति। शत्रुकर्षणेति संवोधयन् सर्व
राजविजयशक्तिसंचारयति। अनुभविष्यति। इत्यति। सर्वलोकव्याप्राभविष्यतीत्यर्थः॥ ७॥ किमत्रम
यान्येन वा संपादनीयं तव सुकर एव राजसूय इत्याह। विजित्येति। जगतीं सर्वोपध्वी संभारान् संभृत्य संपाद्य

श्रीभगवानुवाच॥ सम्यग्यवसितं राजन्भवता शत्रुकर्षणं कल्याणीयेन ते कीर्त्तिर्ल्लोका
ननुभविष्यति॥ ६॥ ऋषीणां पितृदेवानां सुहृदामपिनः प्रभो॥ सर्वेषामपि भूतानामपीषितः
क्रतुरद्वयः॥ ७॥ विजित्य नृपतीन् सर्वांस्तु त्वच्च जगतीं वज्रा॥ संभृत्य सर्वसंभारानाह रस्वम्
ह क्रतुः॥ ८॥ एते ते भ्रातरो राजन् लोकपालाः संभवाः॥ जितौ स्यात्सुवता ते ह दुर्जयो योऽकृता
त्मभिः॥ ९॥ न कश्चिन्मत्परं लोके तेजसा यशसा श्रिया॥ विभूतिभिर्वा विभवेर्देवोपि किमु पार्थ

आह रस्व॥ अनुतिष्ठेत्यर्थः॥ ८॥ ननु नृपतिविजयादिकथं शक्यं स्यादत आह॥ एत इति॥ किंच॥ आत्मवता जि
तेन्द्रियेण ते त्वया अहं च जितौ स्मि वशीकृतौ स्मि॥ अकृतात्मभिः॥ अजितेन्द्रियैः॥ ९॥ आस्तां तावदेवं भूत
स्य तव परैरभिभवशकाः॥ अकिंचनमपि मत्परं कोपि नाभिभवितुं प्रभवतीत्याह॥ न कश्चिदिति॥ तेजसा
प्रभावेन॥ विभूतिभिः॥ सेन्यादिसामग्रीभिः॥ १०॥

भा० द० उ० ज्याघातैः ज्याघातकिंकिर्तेः ॥ दृष्टपूर्वम् ॥ द्वौपदीस्ययं वरादिषु ॥ २१ ॥ २२ ॥ इन्द्रस्य श्रियं जिहीर्षता ।
 विप्रथा जेन विस्मृता भ्रंशितस्यापि वलेन श्रुते ॥ नेति पाठे ॥ न श्रूयते किं ॥ अपितु श्रूयत इति ॥ तं स्माय
 श्रीशुक उवाच ॥ स्वरेण कृतिभिस्तु प्रकोपैर्ज्याह तैरपि ॥ राजन्यवंधून्विज्ञाय दृष्टपूर्व
 न चिंतयत् ॥ २१ ॥ राजन्यवंधूवोद्येते वल्लिगानि विभ्रंति ॥ दृष्टमिभित्तिने तेभ्य आत्मानम
 पि दुस्त्यजे ॥ २२ ॥ वलेन श्रूयते कीर्तिं विजितादिस्वकं लम्बा ॥ ऐश्वर्याद्भ्रंशितस्यापि विप्रथा
 जेन विस्मृता ॥ श्रियं जिहीर्षते द्रस्य विस्मवेद्विजहृपिणे ॥ जानन्नपि महीप्रादादायमा
 रोपि देत्यराट् ॥ २३ ॥ जीवता ब्राह्मणार्थाय कोऽन्वर्थः क्षत्रवंधुना ॥ दहेन पतमानेन न
 हेता विपुलयशः ॥ २४ ॥ इत्युदारमतिः प्राह कस्माज्जुनवकोदरात् ॥ हे विप्रो व्रियता कामोद
 राभ्यात्मशिरोपिवः ॥ २५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ युद्धेन देहिराजेन्द्रद्वंद्वशोयदि मन्यसे ॥ युद्धार्थि
 नो वयं प्राप्ता राजन्या नान्तकां क्षिणः ॥ २६ ॥
 ते विस्मव इति ॥ शुकैरावाप्यमाणे पित्र्यत विस्मरति जौनन्नपि ॥ २७ ॥ पतमानेन पतता क्षत्रवंधुना दे
 हिन ब्राह्मणार्थाय विलयशो न हेतमानेन ॥ असंयादयता कोऽन्वर्थः ॥ २८ ॥ एवं निश्चित्याह हे विप्रो इति

॥ २१ ॥ २२ ॥
 ॥ २३ ॥ २४ ॥
 ॥ २५ ॥ २६ ॥
 ॥ २७ ॥ २८ ॥

नन्दिरेकामयामहरतिविशेषोनिर्दिश्यतां॥अन्यथायस्यपुत्रादेर्वियोगेदुःसहःकथं देयः॥तथा राजमंकिरीययदे
 यवत्तद्विस्तृत्यःकथं देयं॥तथातिरम्यंरत्नाभरणदियागंकथंपरस्मैदेयमितिचेदत आहुः॥किंदुर्मर्षमित्यादि
 अत्रदृष्टं तत्त्वनाथतरमाहुः॥किमकार्यमिति॥तथासाधुनामकार्यनास्ति॥तथातितिक्षणंदुर्मर्षदुःसहनास्ति
 वदान्यानामत्युदाहरणमदेयं नास्ति॥समदर्शिनोपरश्चनास्ति॥ततःकिविशेषःनिर्देशोनेत्यर्थः॥१८॥किंच॥अर्थिमेमु
 ऋलादिवत्प्राणश्चपिनवंचनीयाइत्याशयेनाहुः॥येनित्येनेति॥नाचिनोतिनसंपादयति वाच्यः॥निघः॥१९॥विष्णुमि
 किंदुर्मर्षेतिक्षिणंकिमकार्यमसाधुभिः॥किमदेयंवदान्यानांकःपरःसमदर्शिनो॥१८॥योऽति
 तेनशरीरेणसतांगेयंयशो ध्रुवं॥नाचिनोतिस्वयंकल्पःसवाच्यःशेच्यएवमः॥१९॥हरिश्चंद्रोरं
 तिदेव उच्छ्वत्तिःशिविवलिः॥व्याधःकपोतोवहवोह्यध्रुवेणध्रुवंगतः॥२०॥
 ज्ञानरण्यायहरिश्चंद्रोभाय्यात्मजादिसर्वविक्रियसयंचंडालततांप्राप्तेपुनर्लःसहायोध्यावासिभिर्जनैः
 सर्गगतः॥रंतिदेवःसकुटुंबोऽष्टवत्वारिंशदहान्यलब्धोदकोपिकथंचिह्नव्यानादकादिअर्थिभ्योदत्ताब्रह्मलो
 कंगतः॥शिविःशरणगतकपोतरत्नराज्यसमांससेनायदत्तादिवंगतः॥वलिःसर्वसंवाहणवेषधारिणेहर
 यदत्तात्ममेवात्मसाच्चकार॥कपोतश्चातिथयेव्याधायकपोत्यासह आत्ममांसंदत्ताविमानेनदिवंगतः॥व्याधस्तु
 तयोःसत्त्ववीह्यस्वयमपिनिर्विलेपमहाप्रस्थानेवनाग्निदग्धदेहोनिष्कल्मषोदिवमारुहोह॥एवमैव

२०॥विष्णुमि
 कंगतः॥शिविःशरणगतकपोतरत्नराज्यसमांससेनायदत्तादिवंगतः॥वलिःसर्वसंवाहणवेषधारिणेहर
 यदत्तात्ममेवात्मसाच्चकार॥कपोतश्चातिथयेव्याधायकपोत्यासह आत्ममांसंदत्ताविमानेनदिवंगतः॥व्याधस्तु
 तयोःसत्त्ववीह्यस्वयमपिनिर्विलेपमहाप्रस्थानेवनाग्निदग्धदेहोनिष्कल्मषोदिवमारुहोह॥एवमैव

३३

भा० ८० ३
८५

सकटादीनुपेत्यदीपमनुर्ययोस्तयोर्गजयोरर्कशाखाभ्यां समं युक्तोर्दतिनोस्तेयथाचूर्णीभवत्सद्वत् ३५ अ
पिष्टाचूर्णीचक्रतः ३६ शिखाभ्यासः वलसत्वं ओजः प्रभावः समातिता निययोस्तयोः ३७ जन्मशकलरूपं मेतिः

ते वै गदेभुजजवे निपात्यमाने अन्योन्यतोऽसकटिपाटकरोरुजनुत् ॥ चूर्णीव भवतुरुपेत्य य
थार्कशाखे संयुक्तोर्दिरदयोरिव दीपमन्योः ३५ इत्यंतयोः प्रहतयोर्गदयोर्नवीरौकुक्षौस
मुष्टिभिरयः स्य शैरपिष्टां शवस्तयोः प्रहरतो रिभयोरिवासी निघातवज्रपरुषस्तलताऽ
नात्यः ३६ तयोरेव प्रहरताः समशिखावलोजसाः निर्विशेषमभूद्युद्धमक्षीणजवयोर्नृप ३७
एवंतयोर्महाराजयुद्धतोः सप्तविंशतिः ॥ दिनातिनिरास्तवसुहृदन्निशितिष्ठतोः ३८ एक
दमा तुलेयं वै प्राहरेजन्वृकोदरः ॥ नशक्तो हजरासंधं निर्जेतुं युधिमाधव ३९ शत्रोर्जन्म
तो विद्वान्जीवितं जगत् ॥ पार्थमाप्याययन्ते न ते जसा चिन्तयद्दरिः ४० सचिन्त्या रिव धो
पायभीमस्यामोघं शनः ॥ दर्शयामास विटपं पाटयानि वसंतया ४१

६१

पुनः शकलीभावः ॥ तं विद्वान्जानन् जरा मरुत्तसीतकृतं अचिन्तयत् ॥ कथमसौ शकली भवेदिति ३८ विशदं
शाखां करे गृहीत्वा हरिः ॥ भीमस्य यथा ह विटपं पाटयानि ॥ तथा त्वमेनं विपाटयेति संज्ञया संकेतेनारिव धोपायं

३५ शिखाभ्यासः ३६ ४० ४१

राजन्यतामेव प्रपंचयति ॥ असाविति ॥ २९ ॥ २८ ॥ यतो मद्रयात्समुद्रं शरणं गतः ॥ २९ ॥ वयसाप्यतुल्यः ॥ नातिसत्त्वः न
श्रितिवलश्च ॥ न च देहेन मया समः ॥ अतोऽर्जुनो यो दानं भवेत् ॥ यतो मम तुल्यवलो मम ॥ ३० ॥ प्रादाय दत्त्वा इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ स

व३

असौ वृकोदरः पार्थस्य भ्राता ॥ अतयोर्मम तुल्यं मां हं संजानीहि ते रिपुं ॥ २९ ॥ एवमावेदितो
राजा जहासे चैः समागधः ॥ आहूचामर्षितो मद्रायुधं तर्हि ददासिवः ॥ ३० ॥ न त्वया भीरुणा योत्से
युधि विल्लवेतसा ॥ मयुरं स्वपुरीत्यत्का समुद्रं शरणं गतः ॥ ३१ ॥ अयं तु वयसा तुल्यो नातिसत्त्वो
न मे समः ॥ अर्जुनो न भवेद्यो दानं भीमस्तुल्यवलो मम ॥ ३० ॥ इत्युक्त्वा भीमसेनाय प्रादाय सह
ती गदा ॥ द्वितीयां स्वयमादाय निजं गामपुण्ड्रं हि ॥ ३१ ॥ ततः समं खले वीरौ संयुक्तावितरं तं
रो ॥ जघ्रतुर्वज्रकल्याभ्यां गदाभ्यां रणदुर्मदौ ॥ ३२ ॥ मंडलानि विचित्राणि संबद्धास्त्रिणामेव च ॥
चरतोऽमुमुभे युद्धं नटयोरिव दंतिनोः ॥ ३३ ॥ ततश्चटचराशब्दो वज्रनिष्पेषसंनिभः ॥ गदयोः क्षिप्रयो
मेखले मुद्रांगले ॥ ३२ ॥ मंडलानि गदायुद्धगतिभेदान् ॥ संबद्धास्त्रिणामेव च ॥ राजन दंतयो रिव दंतिनोः ॥ ३४ ॥

चयश्च भवेति तथा रंगिणेः रंगगतयोः नटयोरिवेति निर्भयत्वेनोपमा ॥ ३३ ॥ चटचरेति शब्दा गदयोः परस्परधातशब्द

नृकुराणं वज्रस्य निष्पेषः पालसस्तद्वत् ॥ युद्धं दंतिनोः ॥
दंतघातशब्दश्च वज्रसंनिभः ॥ ३४ ॥

नो० ६०३०
२०

सुधाक्षमाः कृशाः संरोधेन परिकर्षिताः परिलेपिताः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ भ्राजन् भ्राजमानो वरमणिः को सुभोग्यया
सा ग्रीवा यस्य तं निवीतं कंबलं वितया व्याप्तं पिवत इव तया दिना हरेः पादयोः प्रलेपु रित्युत्तरेणान्वयः ॥ ५ ॥ रभतः परि
क्षुत्तक्षमाः शुष्कवदनाः संरोधेन परिकर्षिताः ॥ ददृशुस्ते घनश्यामं पीतकौशेयवाससं ॥ २ ॥ श्रीवत्सा
कंचतुर्बाहुं पद्मगर्भां रुणक्षणां ॥ चारुप्रसन्नवदनं स्फुरन्मकरकुण्डलं ॥ ३ ॥ पद्महस्तं गदाशं व
रथांगं रूपलक्षितं ॥ किरीटहारकटककटिस्त्रांगदं चितं ॥ ४ ॥ भ्राजद् वरमणिग्रीवं निवीतं वनमाल
या ॥ पिवत इव चक्षुभ्यां लिहंत इव जिह्वाया ॥ ५ ॥ जिघ्रंत इव नासाभ्यां रभंत इव वाक्कुम्भिः ॥ प्रलेपु
त्तपाप्मानो मूर्धभिः पादयोर्दरैः ॥ ६ ॥ कृष्णसंदर्शनाद्भादध्वस्तसंरोधनलक्ष्माः ॥ प्रज्वाशंसुहृषी
केशांगीभिः प्राजलयो नृपाः ॥ ७ ॥ राजन ऊचुः ॥ नमस्ते देवदेवेश प्रयत्नात् त्रिहराव्यय ॥ प्रयत्नान्त्वा
हिनेः कृष्णनिर्विस्मान् घोरसंसृतेः ॥ च नैनं नाथान्वसूयामो मागधं मधुसूदन ॥ अनुग्रहं यद्भवतौ रा
जो राज्यच्युतिर्विभौ ॥ ८ ॥
रंभमाण इव ॥ ६ ॥ कृष्णसंदर्शनाद्भादेन ध्वस्तः संरोधनलक्ष्मो येषां ते ॥ ७ ॥ संरोधात् रक्षितान् अस्मान् घोरयाः संसृतेः पाहि मो
चय ॥ च ननु भवतो जरो सधा स्या विष्टा इह भुवनाभोगा ॥ सत्ताश्च कथं संसृतेर्माचनीयारत्यां शंक्यं प्रतिनवयंत
याभूता इत्याहुः ॥ नैनमित्यष्टभिः हेनाथवयं एनं नासूयामः ॥ न दोषदृष्ट्या पश्यामः कुतः इत्यत आहुः ॥ अनुग्रह इ

नियतयस्मात् ॥ २ ॥
२०

४२॥ ४३॥ एकैकः पादादिययो सेशकले ॥ ४४॥ ४५॥ दुर्वृत्तत्वात् असौ हतः मरुत्यादिला लघेणेति दर्शयन्ता
ह सहदेवमिति ॥ ४६॥ इति दशमेऽसप्ततितमः ॥ ४७॥ ततस्त्रिसप्ततितमे मोचयित्वा नृपान् हरिः ॥ राजा हि भोगैः

तद्विज्ञाय महासत्त्वो भीमः प्रहरतां वरः ॥ गृहीत्वा पादयोः शत्रुं पातयामास भूतले ॥ ४२॥ एकपादं
पदाक्रम्य दोभ्यां मन्यं प्रगृह्य सः ॥ गृह्यतः पादयामास शस्त्रमिव महागजः ॥ ४३॥ एकपादो रुच
षण्कटिष्ठसनां सके ॥ एकवाह्निभ्रूकरेण कलेदहं प्रजाः ॥ ४४॥ हा हा कोशमहानासी
निहतं सगधेश्वरं ॥ पूजयामास तु भीमं परिरभ्य जयाच्युतौ ॥ ४५॥ सहदेवं ते तनयं भगवान्भूतभा
वनं ॥ अभयि च दमेयात्मा सगधानां पतिर्विभुः ॥ ४६॥ मोचयामास राजन्यान् सरुधानां गधे
नवैः ॥ ४७॥ इति श्रीमद्भगवत्समाप्तं महापुराणं दशमस्कंधं जरासंधवधोऽष्टमोऽध्यायः ॥
४२॥ श्रीमत्कण्ठवाच ॥ अयुते द्वे शतान्यष्टौ लीले या युधिनिर्जिताः ॥ ते निर्गता गिरिद्रोण्यां स
लिने मलवाससः ॥ १॥

स्वानुदेशात् प्रस्थाप्य पुनरगमत् ॥ अत्युन्नद्धजरासंधवधात् तत्तदुद्धर्यतीन् ॥ विमोक्षकं पयाकस्मो नि
जरुसंमदं श्रेयत् ॥ ये निर्जिता जरासंधेन निरुद्धाश्च गिरिद्रोण्यां ते ततो निर्गताः संतो धनश्यामंदहसुरितु

नरणां च यः ॥

भा० द० ३०
२१

अतएव अथो नंतरं मगतस्मा सह शंखं शस्त्रं पतता प्रतिक्ष्णं क्षीयमाणेन तथा रुजं गंगां भुवा जन्म क्षेत्रेण
देहेनोपासितं न स्पृहयामहे प्रेत्य परलोके च क्रिया फलं स्वर्गादि फलभोगं उपासितं च न स्पृहामहे कथं भूतं
कर्णयोरोचनं क्वचिज्जनकमात्रं तत्र गतस्य स्याद्यनपगमेन सुखाभावादित्यर्थः ॥ १४ ॥ यद्येवं भूताय यंतहि मम

अथो नराज्यं मगतस्मरुपितं देने शस्त्रं पतता रुजं भुवा उपासितं च स्पृहयामहे विभो क्रिया फ
लं प्रेत्य च कर्णोचनं ॥ १४ ॥ तन्नः समादिशोपायं येन ते चरणव्रयोः स्मृतिर्यथानविरमेदपि संसर
तामिह ॥ १५ ॥ हे सायवासुदेवा यहरये परमात्मने प्रणत क्लेशनाशाय गोविंदाय नमो नमः ॥ १६ ॥
श्री क३ वाच ॥ संस्तुयमानो भगवान् राजभिर्मुक्तबंधनैः ॥ तानाह कुरुणा सा तशरण्यः सदा
यागिरा ॥ १७ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ अद्य प्रभृतिवोभूणामप्यात्मन्यखिले श्वरे ॥ सुदृढा जायते भक्तिर्वीर

माशंसितं यथा ॥ १८ ॥
चरणैस्मरंतः ततोऽनायासेन मुक्तिर्भविष्यति किं मदपेक्षयेति चेदत आहुः ॥ तन्न इति ॥ त्वचरणस्मृतिरपि त्व
त्प्रसादफलमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ स्तुत्याया मंजुलया ॥ १७ ॥ यथा भवद्भिर्गोशंसितं तथा वाटमिति निश्चितं
वोमयि भक्तिर्जायते जायतामित्यर्थः ॥ १८ ॥

एतदेवव्यतिरेकेणोपपादयंति ॥ राज्ञेऽश्वर्येति ॥ राज्ञेऽश्वर्योभ्यां मदस्तेन उन्नतः ॥ उच्चं खलो नित्याश्चलाश्च संपदो
मन्यते ॥ यद्वा ॥ अनित्यासती ॥ अचलाः प्राप्नुवन्ती मन्यते ॥ १० ॥ किंच ॥ अस्तु वस्तुतया पश्यतीत्याहुः ॥ मगत्स्मा मिति वैकारि
की सृष्ट्यादिकारणमापन्ना ॥ अयुक्ताः ॥ अविवेकिनः ॥ ११ ॥ राज्यस्य योगवियोगयोरनर्थार्थविह्वलमस्मास्वेव दृढमित्या

राज्ञेऽश्वर्यमदो न दोनप्रेयो विंदते नृपः ॥ त्वन्मायामोहितो नित्या मन्यते संपदोऽचलाः ॥ १० ॥ मग
त्स्मा यथावाला मन्यत उदकाशय ॥ एवं वै कारिकी मायामयुक्ता वस्तुचक्षते ॥ ११ ॥ वयं पुरा श्रीमद
नष्टदृष्टयो जिगीषया स्यादतरं तस्मिन् ॥ धृतः प्रजाः स्वातिनिर्घृणाः प्रभो मृत्युपुरस्ताद्विगणय्य दु
र्मदाः ॥ १२ ॥ त एव कर्मद्य गभीरं हसादुरंतवीर्येण विचालिताः प्रियः ॥ कालेन तन्वा भवतोऽतु
कंपया विनष्टदर्पाश्चरणास्मरामते ॥ १३ ॥

दुःखमिति ह्यभ्यां ॥ श्रीमदेन नष्टादृष्टिर्येषां ते ॥ अस्याः पृथि
व्याः क्षरेतस्मिन् ॥ परस्परस्पर्द्धमानाः पुरः पुरतस्त्वामृत्युं अविगणय्य पुरा ये दुर्मदा वयं ॥ १२ ॥ हे कस्मिन् एव
वयमद्य विनष्टादर्पास्ते चरणास्मरामाशांमहे ॥ कथं भूताः भवतस्तन्वा मृत्या कालेन प्रियो विचालिताः
विभ्रंशिताः ॥ अतो राज्यच्युतिर्महदनग्रह ॥ एवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ ५५ ॥ त्वर्थः

भा० द० उ० स्त्रियश्च तेषामज्जनकर्मणि अभ्यंगस्नानादौ नियुक्तः ॥ २४ ॥ २५ ॥ सुस्नातान् सम्यगलंकृतान् गोपेश्च
 २२ युक्तान् चरेणानेन भोजयित्वा पुनस्तेषां सपर्यां सह देवेन कारयामास ॥ २६ ॥ ग्रहश्च द्वादयो यथा ॥ २७ ॥

कारण २ श्री क उ वाच ॥ इत्यादिश्यन्पानकं सोमगवान्भुवनेश्वरः ॥ तेषां नियुक्तं पुरुषान्स्त्रि
यो मज्जनकर्मणि ॥ २४ ॥ सप्रथो मास सह देवेन भारत ॥ नरदेवोचितैर्वर्तैर्भूषणैः सु
विलेप्यैः ॥ २५ ॥ भोजयित्वा वारान्तेन सुखात्ताम्रमलंकृतान् ॥ भोगेश्वरिविविधैर्युक्तांस्तं
बुलादिनृपोचितैः ॥ २६ ॥ ते पूजिता मुकुटैर्नराज्ञानामृष्टकुंडलाः ॥ विरेजुर्मोचिताः क्रौ
णाद्यावृडनयथाग्रहाः ॥ २७ ॥ रथान्सदृशान् रोष्यमलिकांचनभूषितान् ॥ प्रीणय्य सुनृ
तैर्विकैः स्वदेशान् प्रत्ययापयत् ॥ २८ ॥ त एव मोचिताः कुष्ठाक्षमेने सुमहोत्मना ॥ ययुस्त
मेव ध्यायंतः केतानि च जगत्यतः ॥ २९ ॥ जगद्गुरुः प्रकृतिभ्यस्ते महापुरुषवैष्ठिते ॥ यथान्वशां स
द्रगवान् स्तथाचक्रत द्रिताः ॥ ३० ॥ जरासंधघातयित्वा भीमसेनेन कैशवः ॥ पार्थाभ्यां संयुतः प्रा
यात्सहदेवेन पूजितः ॥ ३१ ॥
प्रीणय्य नंदयित्वा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ जगद्गुरुः ऊचुः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ रामरामरामरामरामरामरामराम

५२

हे भूपाः सद्जनमेव कर्तव्यमिति भवद्विर्यवसितं संकल्पितं दिष्टाभद्रं ॥ भवद्विरुक्तं च सत्यमेवेत्याह भवंतस्मि
श्रीश्वरेश्वर्यं च ताभ्यां मदस्तेनोन्नाह उन्नद्धसैराचारमित्यर्थः पश्येपश्यामीति ॥ १४ ॥ तदेवाह हैहय इति हैह
यः कार्तवीर्यचक्रवर्ती नरेश्वरः पितुः कासधेनुहरणात् परपुरामेण स्वपुत्रो हतः ॥ न दुषो देवेन्द्रतां प्राप्नोः उन्नतः स
दिष्टाव्यवसितं भूपा भवंतस्मृतभाषिणः ॥ श्रियेश्वर्यमदीनाहं पश्य उन्नादकं नृणां ॥ १५ ॥ हैहयो
न दुषो वेणो रावणेन रकोपरे ॥ श्रीमदाङ्गुलिताः स्थाना देवदेत्यानरेश्वराः ॥ २० ॥ भवंत एतद्विज्ञा
य देहाद्युत्पाद्यमंतवत् ॥ मायजंतो ध्वरेयुक्ताः प्रजाधर्मेण रक्षय ॥ २१ ॥ सतन्वत् प्रजातंतु न्दु
खदुःखं भवामवौ ॥ प्राप्नोः प्राप्नोः च सेवतो मच्चिन्ता विचरिष्यथ ॥ २२ ॥ उदासीनाश्च देहादावां नो रा
मा धृतवताः ॥ मया वेश्य मनः सम्यग्मांसेन वल्लयास्यथ ॥ २३ ॥
तो भ्रंशितो जगत्त्वमवाप वेणो पुनस्तो ब्राह्मण न धियं स्तरे वदुःखं तदतः रावणेन रक्षसेश्वरः सीतामभिल
षन् राघवेण हतः ॥ नरको दैत्येश्वरो दितिकुंडलाद्याहरण नयेव हतः ॥ अपरेपि श्रीमदास्थानाङ्गुलिताः २०
यदुत्पाद्य देहादितदंतवत् ॥ विज्ञाय युक्ताः प्रमत्ताः रक्षयः रक्षित्यर्थः ॥ २१ ॥ प्रजातंतु न् पुत्रादिसंततः
प्राप्नोः प्राप्नोः समत्वेन सेवमानाः ॥ २२ ॥ २३ ॥ राम राम ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ राम राम ॥

भा० द० ३
१३

समवान्परमेश्वरोऽस्माकमनुशासनं धत्ते तदत्यंतविडम्बनमनुकरणं स्वतेजो हानिप्रसंगादित्यर्थः ॥
 अथवा तव परिहरणस्याज्ञापनाज्ञाधारणभ्यां न ते जहानि वृद्धी ॥ अतः कृपया संगच्छत इत्याहुः न ह्येकस्या
 द्वितीयस्येति समाना समानरहितस्य ॥ वृक्षेण स्वोभयं माया ॥ परमात्मनस्तवोभयं माया परमन इति स
 वैजीवनियतुस्तवनियम्यत्वं सुतरां न वास्तवः ॥ अतः परमानुग्रहाद्यैरेतैः कर्मभिसवतेजो न वर्धते ॥ न क्र
 समवानरविंदाक्षोदीनानामीशमानिनां ॥ धत्तेनुशासनं भ्रमं सदत्यंतविडम्बनं ॥ ३ ॥ न ह्येक
 स्याद्वितीयस्य वृक्षेणः परमात्मनः ॥ कर्मभिर्वर्धतेजोऽसतंच यथारवेः ॥ ४ ॥ न वै तेऽजितभक्ता
 नाममाहमिति माधव ॥ त्वंतवेति च नानाधीः पशूनामिव वै कृती ॥ ५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्त्वा
 यज्ञियेकाले वव्रेयुक्तान्सस्त्वितिजः ॥ कस्मानुमोदितः पार्थ व्राक्षेण न वृक्षवादिनः ॥ ६ ॥
 सति रवेरिवोदयादिकर्मभिरित्यर्थः ॥ तथाच श्रुतिः ॥ न कर्मणा वर्धते ॥ नो कनीयानिति ॥ ननु एवमप्यहं परमेश
 वः ॥ ममेय कर्मायोग्यमिति मनसि कथं न भवेदत आह ॥ न वै इति ॥ हे अजित ते तव भक्तानामेव तावदादीयं
 नानाधीभेदमतिनीसि ॥ यथा पशूनामज्ञानावैकृतीशरीरविषयात्तव नास्तीति किंपुनर्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥ य
 ज्ञियेयज्ञोचिते वसंतादिसमयकाले युक्तान् ॥ अभियुक्तान्सयुधिष्ठिरः ॥ त्विजो होतृप्रमुखान् वव्रेत वा

मा ३

ते २

॥ ३ ॥

खांडवप्रस्थं द्रुप्रस्थं ॥ ३२ ॥ शांतं मृतं प्राप्तामनोरथो वभूवः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति दशमे विंशतिः ॥ १३ ॥
चतुर्युक्तसप्ततितमे राजसूयक्रियादिज्ञेः ॥ अथ पूजाप्रसंगेन वैद्ययातादिवर्णयते ॥ राजसूयमुखे हत्वा ज
रसंधं तदंतरे ॥ वैद्यं तदंते कुर्वंतं वीजं कलिमिवावपत् ॥ २ ॥ कस्मस्य चानुभावमिति ॥ चकारात्तस्य स्वाज्ञा
गतास्ते खांडवप्रस्थं शंखान् दध्मुर्जितारयः ॥ हर्षयंतः स्वसृष्टदोदुर्हृदां चासुखावहाः ॥ ३२ ॥ त
च्छ्रुत्वा प्रीतमनसं द्रुप्रस्थं निर्वाप्तिनः ॥ मेतिरेमा गधं शांतं राजा चोत्तमनोरथः ॥ ३३ ॥ अभिवंधा
थ राजानं भीमार्जुनजनार्दनाः ॥ सर्वमाश्रावयंचक्रुरात्मना यदनुष्ठितम् ॥ ३४ ॥ निशम्य धर्मराज
स्तत्केशवेनानुकेपितं ॥ आनंदाश्रुकला मुचन् प्रमाणो वाच किंचन ॥ ३५ ॥ इति श्रीमद्भागव
त महापुराणे दशमस्कंधे जरासंधवधे त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ एवमुद्धिष्ठिर
राजा जरासंधवधं विभोः ॥ कस्मस्य चानुभावतं श्रुत्वा प्रीतस्तमब्रवीत् ॥ १ ॥ युद्धिष्ठिर उवाच ॥ ये
स्युस्त्रैलोक्यगुरवः सर्वलोकमहेश्वराः ॥ बहन्ति दुर्लभं लब्ध्वा शिरैर्वानुशासनम् ॥ २ ॥
नुविधायित्वं चालक्ष्येत्यर्थः ॥ तदा हये सूरिति ॥ ये त्रैलोक्यस्यापि गुरवः स्युः सनकादयः सर्वलोकपाला
अतेशिरैर्वानुशासनं वहति ॥ दुर्लभं लब्ध्वा इति ॥ भाग्येन एतस्मिन्मिति वदुमानेनेत्यर्थः ॥ २ ॥ ॥

भा० द० ७० ये च राजादयः समाकृता सत्रसमीयुः स्मृते सर्वे कृत्स्नभक्तस्य राज्ञो राजसूयमविस्मिताः संतः सपप
 २४ नंसुसंपन्नं मे निरेत्यन्वयः ॥ १५ ॥ याजकाश्च विजः ॥ १६ ॥ सत्ये ह निसोमाभिसवदिने ॥ १७ ॥ अग्न्या
 राजानश्च समाकृताराजपत्न्यश्च सर्वे राजसूयं समीयुः स्मरन्तः पांडुसुतस्य वै मे निरेक
 कृत्स्नभक्तस्य सपपन्नमविस्मिताः ॥ १५ ॥ अयजयन् महा राजं याजका देववर्चसः राजसूयेन
 विधिवत् प्राचेतसमिवामराः ॥ १६ ॥ सत्ये ह न्यवनिपातो याजकान्मदसस्पतीन् ॥ अपूजयन्
 ह भागान्यथावत्सु समाहितः ॥ १७ ॥ सदस्याग्नाहं ह वै विमृशंतः संभासदः ॥ नाध्यगश्च
 न नैकांत्योत्सह देवस्तदाब्रवीत् ॥ १८ ॥ अर्हति ह्यच्युतः श्रेष्ठ्युभगवान्सात्त्वतापतिः ॥ एष
 वै देवताः सर्वा देशकालधनादयः ॥ १९ ॥ यदात्मकमिदं विश्वं कृतवत्तु यदात्मिकाः ॥
 अग्निराकृतयो मंत्राः सांख्ययोगश्च यत्परः ॥ २० ॥
 ह्ये म ॥ अग्रपूजा तस्याहं योग्यम् ॥ अनेकां
 त्यात् ॥ योग्यानां बहुते नैकस्यानिश्चयात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ सांख्यज्ञानयोगः उपासना ॥ २० ॥ ॥ ११ ॥

तानाह वै पायनरतिविभिः ॥ ७ ॥ ८ ॥ अकृतव्रणं स्तान् ॥ एतान् कृत्विगुपदेष्टादिभेदेन वव्रे ॥ १० ॥ अन्ये चोपद्रुता यज्ञदि
 दत्तवस्तत्रेयुरित्यन्वयः ॥ ११ ॥ देवयजनं यज्ञभूमिम् ॥ कृष्टाकषेणादिभिः ॥ संशोध्य दीक्षयां च क्रिरे ॥ दीक्षासंस्कारयुक्तम्
 द्वे पायनो भरद्वाजः सुमंतुर्गौतमोऽसितः ॥ वसिष्ठश्चावनः कण्वो नैत्रेयः कवषं वितः ॥ ७ ॥ विष्णुमित्रो वाम
 देवः सुमतिर्जैमिनिः क्रतुः ॥ पैत्तः पराशरोगंगो वै स पायन एव च ॥ ८ ॥ अथ वा कश्यपो धौम्यो रामो
 भार्गवश्चासुरिः ॥ वीतिहोत्रो मधुष्मदो वीरसेनोऽकृतो व्रणः ॥ ९ ॥ उपद्रुतास्तथान्ये च द्वेष्टा भीष्मकपा
 दयः ॥ धृतराष्ट्रः सहस्रतो विदुरश्च महामतिः ॥ १० ॥ ब्राह्मणक्षत्रिया वैश्याः शूद्रा यज्ञदिदत्तवः ॥ त
 त्रेयुः सर्वराजानो राज्ञां प्रकृतयानृप ॥ ११ ॥ ततस्तदेवयजनं वांस्पणाः ॥ चरणां लांगलैः ॥ कृष्टा तत्र यथा
 म्नायं दीक्षयां च क्रिरे नृप ॥ १२ ॥ हेमा किलोपस्कराणां वरुणस्य यथा पुरा ॥ इन्द्रादयो लोकपाला
 विरंच्य भवसंयुताः ॥ १३ ॥ सगणाः सिद्धगंधर्वा विद्याधरमहोरगाः ॥ मुनयो यक्षरक्षांसि च
 गकिन्नरचारणाः ॥ १४ ॥

कुर्वन् ॥ १२ ॥ उपस्कराणां उपस्कराः ॥ वरुणस्य राजसूये यथा आसन्निति शेषः ॥ १३ ॥ किंच ॥ इन्द्रादय
 इति ॥ ये इन्द्रादयो देवगणाः ॥ १४ ॥ रामरामरामरामराम ॥

मः२ तत्प्रादाववनिज्यापःशिरसालोकपावनीः॥सभार्यःसानुगामात्यःसकटुंकोवहन्मुदा॥२०॥

भा०६०३०
६५

श्रीकृष्णानुभाववित् सहदेवइत्युक्ताहस्मीमभूत्॥२५॥ द्विजेरितंसाधुसाधितिघोषंश्रुत्वा॥हृद्दंभमिप्रायं॥२६॥

इत्युक्तासहदेवोऽभूत्तस्मीकृष्णानुभाववित् तच्छ्रुत्वातुष्टुवुःसर्वेसाधुसाधितिसत्तमाः॥२५॥
त्वादिजेरितंराजाज्ञात्वाहं सभासदां समर्ह्यतद्दृष्ट्वाकेशं प्रीतः प्रणयविक्रलः॥२६॥ वासोभिः
पीतकौशेयैर्भूषणैश्चमदाधनैः॥अर्हयित्वाशुप्रणीतोनाशकत्तमवेक्षितुम्॥२७॥ इत्थं सभा
जितंवीक्ष्यसर्वे प्रांजलयोजनाः नमोजयेति नमुस्तं निषेधः पुण्यवृष्टयः॥२८॥ इत्थं निशम्य
दमघोषसुतः सपीठादुत्थाय कृष्णगुणवर्णनं जातमन्युः॥उत्क्षिप्य वाक्यमिदमाह सदस्य
मधी॥ संश्रावयन् भगवन्तं परुषाण्यभीतः॥३०॥ ईशोदुरत्ययः काल इति सत्यवती श्रुतिः॥ वृ
क्षानामपियद्दुर्ध्वी लवाकौ विमिद्यते॥३१॥ ययं पात्रं विदं श्रेष्ठामामध्वं बालभाषितं सद
स्यतयः सर्वे कृष्णोयत्समतो हरे॥३३॥ तपो विद्या व्रत धरा न्विज्ञान ध्यस्त कलमषान् परमधी
न्धर्मनिष्ठा लोकपालैश्च पूजितान्॥३३॥

२८॥२९॥३०॥३१॥ हे सदसस्पतयः सर्वे बालस्य भाषितं मामन्यध्वं माजानीत मागृस्तीत किं तर् यतः क

सोऽहं संमतस्तत्॥३२॥३३॥
२५

तनुसांख्यं केवलं परं योगः स विशेष एव परत्वं तत्राह ॥ एक एवा द्वितीयो सौ ॥ अतः सांख्यस्यैतत्परत्वं युक्तं विशेष
 एव भूतस्य सर्वप्रपञ्चस्य तन्मायत्वात् ॥ स विशेष एव विषयस्य योगस्यापि युक्तमद्वितीयपरत्वमित्याह ॥ ऐतदा
 त्ममिति ॥ एष श्रीकृष्णः आत्मा यस्य तत् ॥ ऐतदात्मतस्य भाव ऐतदात्म्यं भवितव्यं वभावनिर्देशः ॥ ऐतदात्म्यमिदं स

एक एवा द्वितीयो मा वैतदा त्वमिदं जगत् ॥ आत्मनात्मा श्रयः सभ्याः सृजत्यवतिहंत्य जः ॥ २१ ॥ वि
विधानी ह कर्माणि जनयन् यदवेक्षया ॥ इहेते यदयं सर्वः श्रेयो धर्मा दित्वा दारुणं ॥ २२ ॥ तस्मात्क
स्माय न ह ते दीयतां परमाहं ॥ एवं चेत्सर्वभूतानां मात्मनश्चाहं भवेत् ॥ २३ ॥ सर्वभूतात्मने
ता य ह स्मायानन्यदृशिने ॥ देयं शांताय पूर्णाय दत्तस्यानंत्यमिच्छता ॥ २४ ॥

वसितिष्ठतेः अत्र हेतुः आत्मनेति हेतुभ्याः आत्माश्रयः अनन्यनिरपेक्षः स्वयमज्ञः इदं जगत् सृजति अवतिहं
ति चेति ॥ २१ ॥ किंच विविधानीति यस्यावेक्षया अनुग्रहेण विविधानिकर्माणो नयो योगादीनि जनयन् कुर्वन् यत्
यस्माद्यं सर्वोपि जनो धर्मादिलक्षणश्रेयः इह ते साधयति कर्मणि च यदधीनानीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ आत्मना क्रि
यमाणं महान्मात्मनः कथं स्यान्न त्राह सर्वभूतानामात्मभूताय अनन्यदर्शिने निरस्तभेदमतये ॥ २४ ॥ ॥ ५५

तथा

भा० द० ३
६६

किंच ये राजानो दुष्टानुच्चारयन्ति ते तदर्थं कीकटादिदेशानप्याश्रयन्ति । एते तु ब्रह्मर्षिसेवितानेव देशान
श्रित्य अत्र सवर्चसं समुद्रदुर्गमपि हित्वा हापयित्वेत्यर्थः । बाधं ते यादस्य वः प्रजाः तांश्च अयमर्थः वेदस्तदर्थं
भियोगो ब्रह्मवर्चसं समुद्रं मुद्रां लिङ्गं तत्सहितं समुद्रं वेदविरुद्धं लिङ्गधारिणं पाषंडमित्यर्थः । तत्र
ब्रह्मर्षिसेवितान् देशान् हित्वेते ब्रह्मवर्चसः । समुद्रं दुर्गमाश्रित्य बाधं ते दश्यवः प्रजाः ॥ ३७ ॥ एव
मादीन्यभद्राणि वभाषेनष्टमंगलः । नोवाच किंचिद्भगवान् यथा सिंहसिवारुतं ॥ ३८ ॥ भगवन्नि
दनं श्रुत्वा दुःसहं तत्सभासदः । करैर्गोपि धाय निजैर्गुः शपंतं श्रेदिपं रुषा ॥ ३९ ॥ निन्दां भगवत्
तः शृण्वंस्तत्परस्य जनस्य वा । ततो नापैतियः सोपियात्यधः सुकृताश्च्युतः ॥ ४० ॥ ततः पांडुसुताः कु
हामस्य केकेयुस्तंजयाः । उदायुधाः समुत्तस्युः शिशुपालजिघांसवः ॥ ४१ ॥ ततश्चैद्यस्त्वसंभ्रांतो ज
गहे सोसिचर्मणी । भर्त्सयन्कृष्णपक्षायान् राज्ञः सदसि भारत ॥ ४२ ॥
किं भर्त्सयन्तं दुर्गं धर्मवरप्रतीतेरधर्मतया दुर्ज्ञेयमित्यर्थः । तथा दस्यवः दस्यूनपि प्रजावेधेण वर्तमानानपि
दंडयन्ति । अतो यदुभयोऽन्यः को नाम धार्मिकोऽस्तीति पाकृष्यं तत्तानमेव ॥ ३७ ॥ सिवाफेरुः तस्याः रुतश्रुत्वा य

३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

अस्यैव वास्तवार्थः सर्ववदुनेयः गोपाल इति वेद पृथिव्यादिपालक इत्यर्थः कुत्सिनं वेदविपरीतं लपतीति कुलपाः
पाषंडास्तान् अस्य तिसमार्थं तृतीति तथा सः अकाकः कंच अकंच काके सुरवदुःखेतेन विद्येते यस्य सः अकाकः
आप्रकाम इत्यर्थः स यथा देवयोग्यं केवलं पुरोडासमात्रं नार्हति अपितु सर्वस्वमपि तथाप्यश्रीकृष्णापि ब्रह्मर्षियोग्यं सप
र्यामात्रं नार्हतीत्यर्थः ३४ वर्णमकुलेभ्योऽपेक्षेव ह्यत्वात् अनामगोत्र इति श्रुतेः अतएव नधिकारित्वात् सर्वधर्मे

सदस्यतीनति क्रम्य गोपालः कुलः पांसनः यथा काकः पुरोडाशं सपण्यां कथमर्हति ॥ ३४ ॥ व
र्णमकुलापेतः सर्वधर्मवहिष्कृतः स्वैरवर्ती गुणैर्हीनः सपण्यां कथमर्हति ॥ ३५ ॥ य
याति नैषां हि कुलं शप्तं सद्भिर्विष्कृतं ॥ वथा पानरतं शप्ते सपण्यां कथमर्हति ॥ ३६ ॥ ॥ ६५ ॥

वहिष्कृतः स्वैरवर्ती परमेश्वरत्वात् अतएव निर्गुणः तम आदिरहितत्वात् एवं भूतो जीवानां तु स्य सपण्यां
मात्रं कथमर्हतीत्यर्थः ३५ अपि च कथं वर्णनीयो मादृशैरेषां यदूनां महिमा यस्मादेषां कुलं ययातिनाशनमपि किं
सद्भिर्विष्कृतं अपितु शिरसा धृतं किंच अस्मदादिकुलवत् किं वथा मदिरा पानरतं अपितु प्रतिनियता
चारमित्यर्थः अहो यदूनामेव तावदीदृशमाहात्म्यं यदु कुलवत्स्य ययातेः शापो न प्रादुरभूदित्यादि अ
यंतु साक्षादीश्वरः अतः सपण्यां मात्रं कथमर्हतीत्यर्थः ३६ ॥

भा. ३० ५१ सुरमानवाः खेचराः प्रमथाश्च ५२ पापं धर्मद्विषं तत्र हेतुः कलिकलेरंशं अतएव कुरुकुलस्यामयं च
५३ धिनः शकं ५४ वितानयज्ञच ५५ इदं मे ततः ५६ पंचयुक्ता सन्नितिते मे यज्ञावभृष्टसंभ्रमः

राजसूयावभृष्टेन स्नातो राजा युधिष्ठिरः ब्रह्मक्षत्रसभामध्ये शुश्रुमे सुरराडिव ५१ राज्ञा स
भाजिताः सर्वे सुरमानव खेचराः कस्मै कतुं च संशतः स्वधामानिय युमुदा ५२ दुर्योधन
मते पापं कलिकुरुकुलामयं योनमेहे प्रियं स्फीतां दृष्ट्वा पांडुसुतस्य तां ५३ यददं कीर्तयेद्विस्मः
कर्मचैद्यवधादिकं राजमोक्षवितानं च सर्वपापैः प्रमुच्यते ५४ इति श्रीमद्भगवत्सहायपुरा
ण दशमस्कंधे सप्ततितमोऽध्यायः ५४ राज्ञो च ॥ अजातशत्रोस्तदृष्ट्वा राजसूयमहो
दयं सर्वमुमुदिरे ब्रह्मन् देवा ये समागताः १ दुर्योधनं वर्जयित्वा राजानः सर्वयः सुराः
इति श्रुतं नो भगवंस्तत्र कारणमुच्यते २ कुरु च पितामहस्य ते यज्ञे राजसूये महात्मनः ३
धवाः पारिवर्त्या यांत स्यासन् प्रेमवन्धनाः ३
सुजोधनस्य चाक्ष्यात्मानमंगोदृशि भ्रमात् दुर्योधनस्येव दुःखकारणं प्रमुक्तमनुवदति अजातशत्रोरिति १ इति
श्रुतं त्वन्मुखादेवेत्यर्थः २ दुर्योधनस्यासहकारणत्वेन यागमहासवमेव पुनः सिद्धावलोकनेन निरूपयति ३

प्रम
वेधनाः प्रेमयन्त्रिताः ३
५७

तावदुत्थायेत्यस्यायमभिप्रायः एषमत्यर्षदोमनुत्यवलाः सर्वातेतानुहन्त्यात् अतोमयेवशीघ्रं हंतव्य इति तत्र क्षणमेवोत्था
यशिरोजहारेति ॥४३॥ ४४॥ ४५॥ नन्वेवंतिदकस्य कथं वा सुदेवे प्रवेशः तत्राह नन्मत्रयेति जन्मत्रयेनुगुणितमनुवर्द्धितं यदे

तावदुत्थाय भगवान्स्थान्तिवार्यस्वयं रुषा ॥ शिरः क्षुरांत चक्रेण जहारापत तोरिपोः ॥४३॥ शब्दः कोलाहलो
प्यासीच्छिषुपालेहते महान् ॥ तस्यानुपायिनो भूपादुद्रुजो विनेषिणः ॥४४॥ चैद्यदेदोस्थितो ज्योतिर्वसि
देवमुपाविशत् ॥ पश्यता सर्वभूतानामुत्केव भुवि खाच्यता ॥४५॥ जन्मत्रयानुगुणितं चैर संरब्धयाधि
या ॥ ध्यायेत्तन्मयतां यातो भावो हि भवकारणं ॥४६॥ अतिगयः समदस्येभ्यो दक्षिणां विपुला मदात्
सर्वान्संपूज्य विधिवच्चक्रेव भूय मेकराट् ॥४७॥ साधयित्वा क्रतुराजः कृत्वा योगेश्वरेश्वरः ॥ उवा
सकतिचिन्मासान्सुहृद्भिरभियाचितः ॥४८॥ ततो नुज्ञाप्य राजानमनिष्ठं तमपीश्वरः ॥ ययोस
भार्यसामात्यः स्वपुरं देवकीसुतः ॥४९॥ वरितं तदुपाख्यानं मया ते वदु विसरं ॥ वैकुंठवासिनो
जन्मविप्रशापात्पुनः पुनः ॥५०॥

रंतेन संरब्धया आविष्टया तन्मयतां तत्स्वरूपतां यातः पुनः पार्षदो बभूवेत्यर्थः ॥ अत्र हेतुः भावो हि
भावो भावना अनुधानं भवस्य ध्येयाकारजन्मनः कारणं यशस्कारि ध्यानेन कीटादौ तथा दृष्टत्वादित्यर्थः

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

भा० द० ३
२८

यजमानोयधिष्ठिरः पुरः पुरसरोयेषां ते ॥ १२ ॥ सदस्याः सुविजोः न्येचद्विजश्रेष्ठाः तिर्ययुः ॥ १३ ॥ किंचिद्वगंधादिभिः
स्वलंकृतानरानायाश्चमिथोविजङ्गुः ॥ १४ ॥ रसानेवाहोतेलेति किंच साद्रकुंकुमादिभिल्लिप्ताः प्रलिपंत्यावारयो
पितश्चविजङ्गुः ॥ १५ ॥ नृभिर्गुप्ताः रथादियानेर्नृदेव्यो राजपत्यो निरगमन् निरगुः ॥ १६ ॥ एतदुपलब्धविमानवरदे
यदुसंजयकर्मोत्त कुरुकेकेयकोशलाः ॥ कंपयंतो भुवं सैन्ये यजमानः पुरः सराः ॥ १७ ॥ सदस्यवि
द्विजश्रेष्ठा व्रतघोषेण भूयसा ॥ देवर्षिपितृगंधर्वास्तुष्टुः पुष्पवर्षिणः ॥ १८ ॥ स्वलंकृतानरा
नाय्योगंधस्त्रभूषणवरैः ॥ विलिपंत्यो विपिंचंत्यो विंदुर्विविधैरसैः ॥ १९ ॥ तैलगौरसगंधोद
हरिद्रासाद्रकुंकुमैः ॥ पुंभिल्लिप्ताः प्रलिपंत्यो विजङ्गुवारयो पितः ॥ २० ॥ गुप्तानृभिर्निरगमन्
पलथमेतदेवो यथादिविविमानवरैर्नृदेव्यः ॥ नामातुलेयसखिभिः परिपिच्यमानाः सूत्री
उहासविकसद्वदना विरेजुः ॥ २१ ॥ देवरा नृत्तसखीनिषिचुर्दतीभिः लिप्ता वराविवृतगात्रकुचोरु
सध्याः ॥ श्रोतुका मुक्तकवेराश्चावमान माल्याः सौमंदधुर्मलधिया रुचिरे विहारैः ॥ २२ ॥
व्योयथातदनामातुलेयैः सखिभिश्च परितः संचमानाः सूत्री देनहासेन विकसंति वदना नियासांताः ॥ २३ ॥ देवरा
पतिभ्रातृन् सखीन् पिहतीभिः ॥ उदकनोदनचर्मतंत्रैः संचनपात्रैश्च मलधियां कोमिनां ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥

न ३

२८

पूजायां संमानने द्रव्यसाधने नानावस्तुसंपादने ४ सुश्रवणे चंदनलेपनादौ ५ निरूपितानियुक्ताः संतो नानाकर्मसु
 भीमो महानसाध्यलोधनाध्यक्षः सुयोधनः सहदेवस्तु पूजायां नकुलो द्रव्यसाधने ४ सतां सुश्रवणे जि
 स्मः कृष्णपादावनेजने ॥ परिवेषणे द्रुपदजा कर्णे दाने महा मनाः ५ युयुधानो विकर्णश्च हादिक्यो वि
 दुरादयः ॥ वाङ्मयीकपुत्रो भय्याद्याये च संतर्हनादयः ६ निरूपिता महायज्ञे नानाकर्मसु ते तदा प्रवर्तते
 स्मरजेंद्रराजः प्रियश्चिकीर्षया ७ ऋत्विक्सदस्य वदुर्वित्सुहृतेषु सिंघेषु सुनृतसमर्हणदक्षि
 णाभिः ८ चैद्ये च सात्वतपते श्वरणां प्रविष्टे च केन पस्त्ववभयस्य पनं द्युनद्या ८ मृदंगशारवपण
 वदुंदभ्या नक्रगोमुखाः ॥ वादित्राणि विचित्राणि नैदुरावभतोत्सवे ९ नर्तको न नृतुर्हृष्टागा
 युका यशोजगुः ॥ वीणावेणुतलान्नादस्तेषां सदिवमस्पृशत १० चित्रध्वजपताकागैरि
 भेदैः स्यंदनैर्वभिः ॥ स्वलंकृतैर्भटैर्भूपानिर्ययूरुक्ता मालिनः ११ ॥

प्रवर्तते स्म ६ ७ ऋत्विजश्च सभासदः वदुर्वित्सुहृतेषु सिंघेषु सम्यक्कृतितेषु सुनृतं प्रियावाक ॥ समर्हणमलं
 कारादिदक्षिणप्रसिद्धास्ताभिः द्युनद्या गंगायां ८ ९ १० चित्राणि ध्वजपताकाग्राण्येषु तैरिभेदैः स्यं

स्यं
 ययुः ११
 महेन्द्रराजः महेन्द्रराजः महेन्द्रराजः

भा० द० उ० २५॥२६॥२७॥२८॥२९॥ गतञ्चरः निश्चित आसीत् ॥३०॥ अच्युते आत्मा यस्य सः न स्य नरेन्द्रादीनां लक्ष्मीः लक्ष्मः

२९

अथ त्विजो महाशीलाः सदस्या व्रतवादिनः ॥ व्रतक्षत्रियविदश्च द्वा राजानो ये समागताः ॥३५॥ दे
वर्षिपितृभृतानि लोकपालाः सहानुगाः ॥ पूजितास्तमनुज्ञाप्ते स्वधामानिययुर्नृप ॥३६॥ हरिदास
स्य राजर्षे राजसूयमहोदयं ॥ नेवात्प्यन्यत्रासतः पिवन्मत्स्यै मृतं यथा ॥३७॥ ततो युधिष्ठिरौ रा
जा सुहृत्सं वंधिबंधवान् ॥ प्रेम्णा निवारयामास कृष्णं च त्यागकातरः ॥३८॥ भगवो न पितृत्रां ग
न्यवासी तत्र प्रियंकरः ॥ प्रस्थापयदु वीरं श्वसां वादी श्वकुशस्थली ॥३९॥ इत्यं राजा धर्मसुतो म
नोरथमहाणवं ॥ सुहृत्सं समुत्तरीय कृष्णेनासी कृतञ्चरः ॥४०॥ एकदा तः पुरे तस्य वीक्ष्य दुष्यो धनः ॥
प्रियं ॥ अतः पद्मराजसूयस्य महत्वं वाच्यतामनः ॥४१॥ यस्मिन् नरेन्द्रादिति जेन्द्रसुरेन्द्रलक्ष्मीनीनां वि
भाति किल विम्वसजो पल्लवाः ॥ ताभिः पतीन्द्रपदराजसुतो पतस्येयस्या विषक्तहृदयः कुरुरा

विभक्तयः विम्वसजामयेन उपल्लवाः ॥ विरचिताः ताभिः सह कुरुराट् ॥४२॥ इत्यो धनोऽतः पतत् ॥४३॥ ॥ ५५ ॥

२९

क्रियाभिः प्रंगक्रियाभिः कतुराटससरीरोरुसयद्रव ॥ १८ ॥ पत्नीसंयाजोयागविशेषः अवभृथसंवंधि अवभृथं
चतेश्वरित्वातेननुष्टायेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ अहते नृतने आनर्चश्चित्तवान् ॥ २३ ॥ २४ ॥ सुराणामिव

ससम्राट्पुत्रमारुहः सदश्वंरुक्ममालिनं ॥ व्यरेचतसपत्नीभिः क्रियाभिः कतुराडिव ॥ १८ ॥ पत्नीसं
याजावभृथेश्वरित्वातेनमृत्विजः ॥ आचातस्नापयंचक्रुर्गंगायांसहकस्मया ॥ १९ ॥ देवदुंदुभयोनेदुर्नर
दुंदुभिभिः समं ॥ मुमुचुः पुष्यवर्षाणि देवर्षिपितृमानवाः ॥ २० ॥ ससुस्तत्रततः सर्ववर्णाश्मयुता
नराः ॥ महापातक्यपियतः सद्योमुच्येतत्किल्बिषात् ॥ २१ ॥ अथराजाहतेक्षौमेपरिधायस्वलेकं
तः ॥ स्तब्धस्वदस्यविप्रादीनानर्चोभरणंवरैः ॥ २२ ॥ वंधुजातिनृपान्मित्रसुहृदोन्वाश्वसर्वशः ॥
अभिरुण्णपूजयामासनागयणपरंनृपः ॥ २३ ॥ सर्वजनाः सुररुचौमणिकुंडलस्त्रगुल्मीषकं
चुकदुकूलमहाघ्यहाराः ॥ नार्यश्चकुंडलयुगालकवृंदजुष्टवक्रप्रियः कनकमेखलयाविरेजुः ॥

रुक्कांतियेषांते मणिकुंडलैः सहिताः ॥ स्रगुल्मीषादयोयेषांते कुंडलयुगेनालकवृंदेनचजुष्टाव ॥ २४ ॥
क्रुश्रियांसांताः ॥ २४ ॥ रामरामरामराम ॥ ॥

भा. द. उ.
१००

॥ भुवोभरं समुज्जिह्वरिति ॥ अद्य संपादितेन कलहवीजेन कुरुणं संहारं करिष्यामीति मत्वेति ॥ किंच यस्य दृष्टा
दृष्टिमात्रेण दुर्योधनो भ्रमति स्म ॥ अतिप्राप ॥ मयमायातु निमित्तमात्रं ॥ स श्रीकृष्णो भूभारहरणे वीजं दुर्योधनस्य
सब्रूडितोऽर्वावदनोरुघाज्वलन्निष्कुम्भतस्मीप्रययोगजा कयं ॥ हा हेति शब्दः सुमहानभूत्सता
मजातशत्रुर्विमनादवाभवत् ॥ ३६ ॥ स भवत्स्मी भगवान्भुवोभरं समुज्जिह्वरिति भ्रमति स्म यदृष्टा ॥ ३७ ॥
एतत्तेऽभिहितं राजन यत्पृष्टो हसि हत्वया ॥ स दुर्योधनस्य दोगत्य राजसूये महाकृतो ॥ ३८ ॥ इति श्रीमद्
॥ वत महापुण्ये देशे मत्स्ये मायासंभवे न च स प्रतित मे ध्यायः ॥ ३९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथाऽ
न्यदपि कृष्णस्य शृणु कर्माद्भुतं नृप ॥ क्रीडानरशरीरस्य यथा सोमपतिर्हतः ॥ ४० ॥ शिशुपालस
खः सात्वोरुक्लिण्युद्वाह आगतः ॥ यदुभिर्निर्जितः संख्येजरासंध्यादयस्तथा ॥ ४१ ॥ सात्वः प्र
तिज्ञामकरोच्च एव तौ सर्वभूभुजाम् ॥ अयोर्वीर्याकरिष्ये पौरुषं मम पश्य त ॥ ४२ ॥
भ्रमं भीमादिहास्यं ॥ न च तस्य पराभवं विधाय तस्मीमासीदित्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ इति दृष्टमेव च स प्रतित मः
॥ ४२ ॥ ततः परं स प्रतित मेव स्मि सात्व महा मध्ये ॥ यमहुदा प्रहारेण रणात्प्रद्युम्न निर्गमः ॥ ४३ ॥ संपाद्य ध
र्मराजस्य राजसूयमहोदयम् ॥ निहत्य सोमराजादौ नथोपारमे दच्युतः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

महिषीसहस्रमेति वदुचोपलक्ष्यं ॥ कणद्विरंक्रिभिः शोभायस्य मध्ये सुचारुमध्य इत्यर्थः ॥ कुचकुं कुं मे शो
रहायस्य नत् ॥ चपलैः कुंडलैः कुंतलैश्च आढ्यं संपन्नं ॥ प्रशोभतेति शेषः ॥ ३३ ॥ कापिकदाचिद्विरेजे इ
यस्मिंस्तदामधुपतेर्महिषीसहस्रं स्त्रीणां भरेण शनकेः कणदंक्रि शोभं ॥ मध्ये सुचारु कुचकुं कु
मशोणहारं श्रीमन्मुखं चपलकुंडलं कुंतलाढ्यं ॥ ३३ ॥ सभायामयत्नं प्रायां कापि धर्मसुतोऽधिरा
र ॥ वृत्तैः तु जैवं धुभिश्च क्लृप्तेनापि सचक्षुषा ॥ ३४ ॥ आसीनः कांचने साक्षादासने मधवानिव ॥ पार
मैष्ट्याश्रियाजुष्टः स्तूयमानश्च वंदिभिः ॥ ३५ ॥ तत्र दुर्योधनो मानी परतो भ्रातरि नृप ॥ किरीट
मालीन्यविशदसि हस्तः क्षिपन्नुषा ॥ ३६ ॥ स्थलेभ्यर्गत्ना दस्त्रांतं जलं मत्वा स्थले पतत् ॥ जले च
स्थलवद्भ्रांत्या मयमायाविमो हितः ॥ ३७ ॥ जहास भीमस्तं दृष्ट्वा सियो नृपतयो परे ॥ निवार्यमाणश्च
प्यगराजकस्मानुमादिताः ॥ ३८ ॥
तिशेषः स्वस्य चक्षुषा ॥ हिताहितज्ञापकेनेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ मानी साहंकारः ॥ किरीटं च माला च विद्यते यस्य सः न्यवि
शत् ॥ विवेश ॥ क्षिपन्नुषा ॥ स्थादीन् ॥ अधिक्षिपन् ॥ ३६ ॥ तत्र स्थले वस्त्रांतं भ्यर्गत्नात् ॥ आकुंचितवान् ॥ कुतः तस्मि
न स्थले एव भ्रांत्या जले चापतत् ॥ कुतः स्थलवद्भ्रांत्या ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ॥ ५५ ॥

भा० द० ३०१ आसारशर्कराः धारासंपातवज्जलोपलाः ॥११॥ शंसुखेनाभ्यपद्यत ॥१२॥ १३॥ १४॥ १५॥ तुमुलं व्याकुलं रोमहर्षणं रो
 द्रे ॥१६॥ नैशानि शिभवंतमः उस्मगुः सूर्यदिव ॥१७॥ किंच विव्याधेति ॥ स्वर्णमयानि पुत्रानि पृष्टप्रोतानि येषां ते ॥ अ
 शिलाद्रुमाश्चाशनयः सणा आसारशर्कराः प्रचंडश्चक्रवातोऽभद्रजसाष्टादितादिशः ॥११॥ इत्यर्चमा
 नासोभेन कस्य नगरीभृशं नाभ्यपद्यत रं रजनृत्रिपुरेण यथा मही ॥१२॥ प्रद्युम्नो भगवान् नीह
 बाध्यमाना निजाः प्रजाः ॥ माभैष्टेत्यभ्यधाद्दीरो रथा रुडो महारथः ॥१३॥ सात्यकिश्चा रुदेस्मश्च सांवेक
 रः सहानुजः ॥ हादिको भानुविंदश्च गदश्च मुकसारणो ॥१४॥ अपरे च महेश्वारथयथपयथपाः ॥
 निर्ययुर्दं शितागुप्ता रथे भाश्च पदातिभिः ॥१५॥ ततः प्रववृते युद्धं साल्वानां यदुभिः सह ॥ यथा सुर
 णां विबुधैः सुमुलं रोमहर्षणं ॥१६॥ ताश्च सोभयते मीयादिव्यासैरुक्मिणी सुतः ॥ क्षणेन नाशया
 मास नैशं तमद्रवोस्मगुः ॥१७॥ विव्याध पंचविंशत्या स्वर्णपुंखैरयो मुखैः ॥ साल्वस्य ध्वजिनीपालं ज्ञा
 रेः संनतपर्वभिः ॥१८॥ तेनाताडयत्साल्वमेकैकेनास्य सैनिकान् ॥ दशभिर्दशभिर्नेतृन्वाहानानि वि
 भिक्षिभिः ॥१९॥
 यो लोहंतमथान्यग्राणि येषां ते ॥ ध्वजिनीपालं सेनान्यं सन्नतानि निमग्नानि पर्वो लिङ्गं यथो येषां ते ॥१८॥ सैस
 निकान्तरान् ॥ नेतृन्सारथीन् ॥१९॥

प्रत्यहं सकृत्पाशुमुष्टिमेकाग्रसन् भवत्यन् ॥४॥ संवत्सरं तदिति ॥ आशु तोषोपि भगवान् उमापतिः श्रीकृष्ण
विष्टिषि सत्त्वे वारस्य वे फल्यं मन्यमानो नशीघ्रं प्रादुर्भूतः ॥ तस्यातिनिर्वधमालक्ष्य संवत्सरं ते वरेण छंदया मास
इच्छाकृतवान् ॥ वरं वृणीष्वेति उवाचेत्यर्थः ॥५॥ ६॥ तथेति प्रतिसागिरिशो नादिष्टः ॥ अयस्मयः लोहमयं पुरं सोम

इति मूढः प्रतिसागिरिशो नादिष्टः ॥ आराधयामास नृपपाशुमुष्टिं सकृद्भूतः ॥४॥ संवत्सरं ते
भगवानाशु तोष उमापतिः ॥ वरेण छंदया मास सत्त्वं शरणमागतं ॥५॥ देवा सुरमनुष्याणां गंध
र्वोरगारुत्तसां ॥ अभेद्यं कामगं वव्रे सयानं वृक्षिभीषणं ॥६॥ तथेति गिरिशो नादिष्टो मयः परपुरं जयः
पुरं निर्माय सत्त्वाय प्रादात् सोममयस्मयं ॥७॥ सलब्ध्वा कामगं यानं तमो धामदुरासदं ॥ ययौ द्वार
वतीं सत्त्वो वैरं कृष्णं कृतं स्मरन् ॥८॥ निरुध्य सेनया सत्त्वो महत्या भरतर्षभ ॥ पुरीवं भजोपव
नान्युद्यानानि च सर्वशः ॥९॥ सगोपुराणि द्वाराणि प्रासादाहोलतोलिकाः ॥ विहारान्सविमाना
ग्यानि पेतुः शस्त्ररुष्टयः ॥१०॥

संस्तं निर्माय रचयित्वा प्रादात् ॥७॥ तमसोऽंधकारस्य धाम आश्रयं ॥ अन्ये दुरासदं दुष्प्रापं ॥८॥ ९॥ प्रासादाः गृ
हाः ॥ अहालाः तदुपरि गृहाः ॥ तोलिकाः ॥ तत्पथं तं कुट्टां चिताः ॥ विहारान् क्रीडास्थानानि च सर्वभजं ॥ किंच ॥
विमाना ग्यात् ॥ तस्माच्च शस्त्ररुष्ट्यादयः पेतुः ॥१०॥

भा० ६० ३० अणोवाह ॥ अन्यतोनिनाय ॥ २१ ॥ २५ मत् मत्तोविना क्लीवंचित्तं यस्य तेन त्वया ॥ २६ ॥ पितरौ रामकस्मावभिसंगम्य
 १०२ तत्पार्श्वगतताभ्यां पृष्ठः स्वयोर्यं किं नुवक्ष्यामीति ॥ ३० ॥ भ्रातृजामयो भ्रातृभाय्यौ व्यक्तं निश्चितं मत् क्लेशं कथ
 प्रद्युम्नगदया शार्णवक्षस्य तम रिंदमं ॥ अणोवाहरणात्सुतो धर्मविद्वारुकात्मजः ॥ २७ ॥ त्वय्य संज्ञो
 नुदुर्तेन कार्मिः सारथिमब्रवीत् ॥ अहो असाध्विदं सुतयद्रणा न्मे पसर्पणं ॥ २८ ॥ न यदनाकुले जातः
 श्रूयते रणविद्युतः ॥ विना मत् क्लिवचित्तेन सुतेन प्राप्नुवति क्विषात् ॥ २९ ॥ किं नुवक्ष्येऽभिसंगम्य
 पितरौ रामकेशवौ ॥ युद्धात्सम्यगपक्रांतः पृष्ठः सन्नात्मनः क्षमं ॥ ३० ॥ व्यक्तं मे कथयिष्यति ह संत्यो
 भ्रातृजामयः ॥ क्लेशं कथं कथं वीरतवान्यैः कथ्यतां मधे ॥ ३१ ॥ साध्विवाच ॥ धर्मं विजानता युष्म
 न्कृतमेतन्मया विभो ॥ सुतः कष्टगतं रक्षेद्रथिनं सारथिरथी ॥ ३२ ॥ एतद्विदित्वा तु भवान्मया पो
 वाहितोरणात् ॥ उपस्पृष्टः परेणेति मूर्च्छितो गदया हतः ॥ ३३ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशम स्क
 धे व दस प्रवृत्तिर्माध्यायः ॥ १६ ॥
 यिष्यति ॥ तत्र कथं नमनु करोति ॥ कथं कथमिति ॥ ३१ ॥ विभो हे समर्थ ॥ एतदपसर्पणं धर्ममाह ॥ मत् इति ॥ ३२ ॥
 अणोवाहितः ॥ उपस्पृष्टः ॥ उपसर्गपीडां प्राप्नुवति कृत्वा यतः ॥ परेण शत्रुणा गदया हतः ॥ सन् मूर्च्छितो निःसंग

सारथिः कथं

नागो भवानिति ॥ ३३ ॥ दशम स्कंधे
 नागो भवानिति ॥ ३३ ॥

स्वपरसैनिकयोः वर्तमानाः सर्वे पूजयामासुः संमानितवन्तः ॥ २० ॥ कदाचिद्दुरुपंकचिद्दृश्यते कचिन्नदृ
 श्यते एवंदुर्विभाव्यमवितर्क्यमभूत् ॥ २१ ॥ किंच कचिदिति ॥ एवंतावद्दूरवस्थितं चाभूत् ॥ २२ ॥ २३ ॥ अग्निवद्
 तद्दुतं महत्कर्मप्रद्युम्नस्य महात्मनः ॥ दृष्ट्वा तं पूजयामासुः सर्वे स्वपरसैनिकाः ॥ २० ॥ व
 दुरुपंकं च दृश्यते न च दृश्यते ॥ मायामयं मयकृतं दुर्विभाव्यपरैरभूत् ॥ २१ ॥ कचिद्भू
 कचिद्बोम्निगिरिमुद्धिजले कचित् ॥ अलातचक्रवद्भूम्यसौ भूतदूरवस्थितं ॥ २२ ॥ यत्र यत्रोप
 लब्धे तस्य सौभः सहसैनिकः ॥ सात्वत्तत्ततोऽमुचन् शरान्सात्वतयुधपाः ॥ २३ ॥ शरैरग्न्यर्क
 संस्पर्शे राणी विषदुरासदैः ॥ पीडमानः पुरानीकः सात्वो मुद्यत्परितैः ॥ २४ ॥ सात्वानीकपश
 स्त्रो धैर्यसि वीराभृशार्दिताः ॥ न तत्पुनरङ्गं संस्वलोकद्वयजिगीषवः ॥ २५ ॥ सात्वामात्योद्युमा
 नाम प्रद्युम्न प्राक्प्रपीडितैः ॥ आसाद्य गदयामो व्याधादत्यव्यनदद्वली ॥ २६ ॥
 दृक् ॥ अर्कवद्युगपत्सर्वतः संस्पर्शयेषां तैः ॥ आशी विष्वदे कदेशस्य र्शमात्रेण मारकत्वात् दुरासदैर्दुःसहै
 पीडमानं पुरमनीकानियस्य सः परैर्यदुभिरीरितैर्मुक्तैः ॥ २४ ॥ भृशार्दिता अपि ॥ संस्वरङ्गं संस्वायुधभूमि ॥ २५ ॥

सात्विकसोयसमयाद्याहृत्यप्रहृत्य ॥ २६ ॥

भा० द० ३
१०३

दुर्निमित्तदर्शनाकुलचित्तं ॥ एवं चिंतयन् द्वारकामागत्य स्वानां कदनं वीक्ष्य सौभं च सात्वराजं च वीक्ष्य
संयुक्तं प्रतिनिरूप्य नियुज्य दारुकं प्राह त्वयः ॥ १० ॥ आस्थाय सम्यगधिष्ठाय ॥ अ
रुणानुजं ॥ ध्यजेव तं मानं गरुडं ॥ ११ ॥ हतप्रायस्य वलस्येश्वरः ॥ १२ ॥ १३ ॥ तं च सात्वराजं संदोहे ॥ शरजा

वीक्ष्य तत्कदनं स्वानां निरूप्य पुररक्षणं ॥ सौभं च सात्वराजं च दारुकं प्राह केशवः ॥ १४ ॥ अथ प्रा
प्य मे सत्त सात्वस्यांतिकमाप्नुवे ॥ संभ्रमं स्तनकर्तुं व्योमाया वीसौ भराडयं ॥ १० ॥ इत्युक्तं श्री
दयामास रथमास्थाय दारुकः ॥ विशंतं ददृशुस्सर्वं परं चारुणानुजं ॥ ११ ॥ सात्वश्च कस
मालोक्य हतप्राय वलेश्वरः ॥ प्राह तत्कस सत्ताय शक्तिभीम रवां मध्ये ॥ १२ ॥ तामापतंती
नभसि महोत्कामिवरं हसा ॥ भासयंती दिशः शौरिः सायकैः शतधा छिनत् ॥ १३ ॥ तं च षोडशभि
र्विध्वावाणैः सौभं च खेभ्रमत् ॥ अविध्य च्छरं संदोहेः खं सूर्यं इवरश्मिभिः ॥ १४ ॥ सात्वः शोरे सु
दाः सशार्ङ्गं शार्ङ्गं धन्विनः ॥ विभेदन्य पतद्गताच्छार्ङ्गं मासीत्तदद्भुतम् ॥ १५ ॥

संयं १

ले ॥ खं सूर्यं इवरश्मिभिः ॥ सुनीलत्वविपुलत्वादिभिराकाशेण मा ॥ सौभस्य प्रचिंत्य वेगत्ववाङ्मत्यादिभिः
शरणां रश्मिसादृश्यं ॥ अयत्नेनैवरश्मिवत् शरजालप्रसारणात् स सूर्यतुल्यः श्रीकृष्ण इति ॥ १४ ॥ दीवो

॥ १५ ॥
१०३

सप्तयुक्तसप्ततितमेनानामायाविचक्षणः॥ कसेनागत्यसात्वस्तुहतःसौभंचदलितं॥१॥ दंशितःसंनद्धः
 विधमंतंक्षपयंतंप्रतिरुध्य॥२॥ अष्टानांविनियोगमाहचतुर्भिरिति॥३॥ सौभेयाःसौभस्याः॥४॥ नवानांरात्रीणांस
 श्रीक३वाच॥ सउपसृश्यसलिलंदंशितोद्धतकार्मुकः॥ नयमांदुमतःपार्श्ववीरस्येत्याहसा
 रथि॥१॥ विधमंतंस्वसेन्यानिद्युमंतरुक्तिणीसुतः॥ प्रतिहत्यप्रतिविध्यनाराचैरष्टभिस्मयन्॥
 २॥ चतुर्भिश्चतुरोवाहान्स्तमेकेनचाहनत्॥ दग्ध्याधनुश्चकेतुंचद्युमतोऽन्येनवैशिरः॥३॥ गद
 सात्यकिसावाद्याजघ्नःसौभपतेर्वलं॥ पेतुःसमुद्रेसौभेयाःसर्वसंछिन्नकंधराः॥४॥ एवंदूना
 सात्वानानिघ्नतामितरंतरं॥ युद्धत्रिनवरात्रंतदभूत्तुमुलमुख्यरा॥५॥ श्रीक३वाच॥ इ
 प्रस्यंगतकुलश्चादूतोधर्मसन्तुना॥ राजसूयेथनिर्वृतेशिमुपालेचसंस्थिते॥६॥ कुरुक्षेत्रे
 नुत्ताप्यमुनीश्चससुतांष्टया॥ निमित्तान्यतिघोरालिपश्यन्द्वारवतीययौ॥७॥ आहचाहमिहा
 यातत्रायैमिश्राभिसंगतः॥ राजन्याश्चैपक्षीयान्नेनहत्पुणर्मम॥८॥ माहारेनवरात्रं॥ त्रयाणांनवरा
 त्राणांसमाहारःत्रिनवरात्रं॥ सप्तविंशतिरहोरात्राणीत्यर्थः॥ तुमुलमाकुलंउल्लस्यघोरं॥५॥ परमतंउपन्यस्यति
 इदंप्रस्यंगतइत्यादिना॥६॥७॥ आहचेतिस्वगतमेवपथिचिंताविजृम्भितमाभाषणं॥ आयैमिश्राभिःसंगतोव

य४

लभद्रसदितः॥८॥

॥२६॥

भा० द० उ० १०४ ॥ २५ ॥ जनिता जनयिता ईश श्रेष्ठः ॥ २७ ॥ स्वबोधः स्वतसि हं ज्ञानवानपि स्वजनस्येहतः प्रकृतौ मातृपुत्रभावे
उपेष्टुतः निमग्नः आस्ते अतिष्ठत् ततस्तत्सर्वमासुरीमायामबुध्यतः ॥ मायेयमिति ज्ञातवान् ॥ २८ ॥ स्वाप्नं स्वप्नप्रपञ्चं

इतिब्रुवारेणो गोविंदे सौभं राट्प्रत्युपस्थितः ॥ वसुदेवमिवानीय कृष्णं वेदमुवाच सः ॥ २५ ॥ एष ते ज
नितातातो यदर्थमिदं जीवसि ॥ वधिष्ये वीक्ष्य तस्तेऽमुमीशश्चेत्पादिवालिशः ॥ २६ ॥ एवं निर्भर्त्स्य
मायावीर्यं ज्ञानं कदुदुर्भः ॥ उक्त्यशिरसादाय तस्य सौभं समाविशत् ॥ २७ ॥ ततो मुहुर्ते प्र
कृतावुपप्लुतः स्वबोध आस्ते स्वजनानुषंगतः ॥ महानुभावस्तदबुध्य दासुरीमायां सत्त्वं प्रसृज्य
मयोदितां ॥ २८ ॥ ततः प्रवृत्तं नयितुः कलेवरं प्रवृद्धं आजोसमपश्यदच्युतः ॥ स्वाप्नयथा चो वरचारि
णं रिपुं सौभस्य मालोके निहतुमुद्यतः ॥ २९ ॥ एवं वदति राजर्षेः ऋषयः केचनान्विताः ॥ यत्स्ववा
चो विस्मयन् नूनं तं न स्मरन्त्युत ॥ ३० ॥

यथा ॥ २९ ॥ एवं परमतमुपन्यस्तं निराकरोति एवमिति केचनान्विताः ॥ अत्रान्विताः पूर्वापरानुसंधानरहिताः त
दाहयत्स्ववाचरति ॥ तन्नानुस्मरंतीत्यर्थः ॥ अयमभिप्रायः ॥ न तावद् राजसूयार्थं गमेण सहगतः श्रीकृष्णः संकर्षणस

गुणापि पूर्वमुक्तवान् ॥ ३० ॥

१६ साख्यः शिशुपालस्य ईक्षतामस्माकं प्रमत्तः अनवहितो व्यापादितः निहतः ॥ १७ ॥ अपराजितो ह मिति मानवं
हहाकारो महानासीदुत्तानां तत्र पश्यतां ॥ वि नद्यसौ भगुच्चैरिदमाह जनादेनं ॥ १८ ॥ यत्तया मूढनः स
ख्युर्भ्रातुर्भार्यादत्तेक्षतां ॥ प्रमत्तः स सभा मध्ये त्वया व्यापादितः सखा ॥ १९ ॥ तं त्वद्य निशितैर्वीरैर
पराजितमानिनं ॥ नयाम्यपुनरावृत्तिं यदिति धेममाग्रतः ॥ २० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वृथा त्वंकथ्य
सेमंदनपश्यस्यंतिकेऽतिकं ॥ पौरुषं दर्शयंति स्म भूरा न वदुर्भाषिणः ॥ २१ ॥ इत्युक्त्वा भगवान् सात्वंगद
याभीमवेशया ॥ तता उजत्रोसरद्यः सचकंपेव मन्नसृक् ॥ २० ॥ गदायां संनिवृत्तायां सात्वस्वतर
धीयत ॥ ततो मुहूर्तं आगत्य पुरुषः शिरसाऽच्युत ॥ २१ ॥ देवका प्रहितोऽस्मीति नत्वा प्राहुर्वचोरुद
न ॥ कस्मकस्ममहावाहो पिता ते पितृवत्सल ॥ वध्वापनीतः साल्वेन शौनिकेन यथापशुः ॥ २२ ॥ नि
शम्य विप्रियं कस्मो मानुषी प्रकृतिगतः ॥ विमनस्को घृणी स्नेहाद्वभाषे प्राकृतो यथा ॥ २३ ॥ कथं राम
मसंभ्रांतं जित्वा जेयं सुरासुरैः ॥ साल्वेनात्प्रीयसानीतः पिता मे वत्तवान् विधिः ॥ २४ ॥
तः ॥ अपुनरावृत्तिं मृत्युमिति धेस्यस्यसि ॥ २० ॥ २१ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ घृणी दयावान् ॥ २३ ॥ २४ ॥ रामराम

भा० ६०३
१०५

त३

देवगणैरीरिताः किंच सखीनामिति ॥ ३७ ॥ इति दशमे प्रसप्ततमः ॥ ७७ ॥ ततोऽष्टमप्रतितमे दंतवक्रविदुरथो
हत्वा हरिः पुरे मेगमः सतततोऽवधीत् सखीनामपचितिकुर्वन्ति तु कंत देवाह शिशुपालस्येति पारोक्ष्यसौ
जहर्ते नैव शिरः सकुंडलं किरीटयुक्तं पुरुमायिनो हरिः ॥ वज्रेण वृत्रस्य यथा पुरंदरो वभूव
हादतिवचसदानुरागा ॥ ३८ ॥ तस्मिन्निपतिते पापे सो भेचगदया हते ॥ नेदुर्दुर्दुभयोरजतदि
विदेवगणैरीरिताः सखीनामपचितिकुर्वन्तं वक्रोरुषाभ्यगात् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमद्भागवतं
हृषीकेशं स्कंधे मात्ववधमप्रसप्ततमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ शिशुपालस्य
साल्वस्य पौंड्रकस्यापि दुर्मतिः ॥ परलोकगतानां च कुर्वन् पारोक्ष्यसौ हृदं ॥ १ ॥ एकः परा
तिः संकुहो गेहापाणिः प्रकंपयन् ॥ पद्मामिमां महाराज महासत्त्वो व्यदृश्यत ॥ २ ॥ ततथाया
तमालोको गदामादाय सत्वरः ॥ श्रवणं त्यरथा क्लृप्तः सिंधुवैले वप्रत्यधात् ॥ ३ ॥ गदामुद्यम्य
कारुण्यमुकुंदं प्राह दुर्मदः ॥ दिष्ट्या दिष्ट्या भवानघममहर्षिपथगतः ॥ ४ ॥
हृदं परोक्षे करणीयं सुहृत्कृतं ॥ १ ॥ २ ॥ प्रत्यधात् प्रतिरुद्धं ॥ ३ ॥ मुकुंदं प्राह दुर्मद इत्यादेरधिसे परता सुकृते
परमार्थतस्तु दुर्मदः प्राह मुकुंदं तृतीये जन्मनि मुक्तिदानार्थमागतं ॥ अथेति जन्मत्रयेऽन्वेषमाणोऽयं ब्रह्मशा

प्राप्तः ॥
स्वामी हरिपथगतः प्राप्तः ॥
अतिहर्षवशात् ॥ ४ ॥
एतद्दिष्ट्या दिष्ट्या भवानघममहर्षिपथगतः ॥ ४ ॥
१०५

ये १

असंभावितं चेत्प्राह कशोकमोहविति भयं वा दुर्निमित्तदर्शनं कृतं न न हन्युः पुरीममेति यदुक्तं यच्च हस्ता
च्छाङ्गधनुर्न्यपतदित्युक्तं तद्वयं वा केति अज्ञेषु संभवो येषां अखंडितानि विज्ञानज्ञानैश्च यथालियस्य सः
तत्र विज्ञानं स्वरूपविषयं ज्ञानं वा ह्यविषयं ॥ ३१ ॥ किंच यस्य पादसेवया ऊज्जिता पुष्कलाया आत्मविद्या तया
कशोकमोहो स्नेहो वा भयं वाः तसंभवाः कवा खंडितविज्ञानज्ञानैश्च यथामुरेडितः ॥ ३१ ॥
यत्पादसेवो ज्जितयात्मविद्या हि न च त्वनाद्यात्मविपर्ययग्रहं लभंत आत्मीयमनंत
मैश्वरं कुतो नु मोहः परमस्य सदृतेः ॥ ३२ ॥ तशस्त्रपूगैः प्रहरंत मोजसो सात्वशरैः शौरिरमोघ
विक्रमः विधा छिनद्वर्मधनुः शिरोमणिं सो भवशत्रोर्गदयारुणजसः ॥ ३३ ॥ तत्कस्मिहस्तेरि
तया विचरितं पपाततो योगदया सहस्रधा विसृज्य तद्रूपं तलमास्थितो गदामुद्यम्य सात्वोः
चुतमभ्यगादुत ॥ ३४ ॥ आधावतः सगदंत स्रवाकुं भस्त्रेन चित्वा थरथांगमद्भुतं वधा यसात्व
स्य लया कसन्निभं विभ्रदभौ सार्कं रवोदयाचलः ॥ ३५ ॥
अनादिष्वा सो आत्मविपर्ययग्रहश्च अहं कशः सुखी दुःखी इत्यादिलक्षणः तं हि न्वंति नात्रायंति संतः ऐश्वरं प
हच तस्य सतांगतेः कुतो नु मोह इति ततो नैतद्वचनं सत्यमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ किंतु सत्यं तदाह तं शस्त्रपूगेरिति वर्मकं वचं

ह २

सर्वज्ञवर्मज ॥ ३३ ॥ लया कसन्निभं प्रलयका
लीनस्य सदाश ॥ ३५ ॥

भा० द० उ०
१०६

॥१०॥ ॥११॥ ॥१२॥ ॥१३॥ ॥१४॥ ॥१५॥ एवं श्रीकृष्णो महाबलानपि जयत्येवेति कृत्वा सकदा विजरा संधादिभिर्निर्जित इति
गदयाभिहतोऽप्याजो न च चालयद्दहः ॥ कृष्णोऽपि तमहं नृगुर्याको मोदक्यास्तनोतरे ॥ यगदानिभि
नृहृदय उदमन रुधिरमुखात् ॥ प्रसार्य केशवा कंघ्री न धरणा न्यपत द्यसुः ॥ १० ॥ ततः सुस्त
तरज्योतिः कृष्णमाविशद द्रुतम् ॥ पश्यतां सर्वभूतानां यथा चेद्यवधेनृप ॥ १० ॥ विदुरथस्तु त
द्राता भ्रातृशोकपीडितः ॥ आगच्छदसि चर्माभ्यामुच्छ्वसं संजिघांसया ॥ ११ ॥ तस्य चापत
तः कृष्णश्चक्रेण चरनेमिना ॥ शिरोजहार गजेन्द्रसकिरीटं सकुंडलं ॥ १२ ॥ एवं सौभं च साल्व
चदंतवक्त्रं सहा तुजम् ॥ हत्वा दुर्वि सदान न्येरीडितः सुरमानवैः ॥ १३ ॥ मुनिभिः सिद्धगंधर्वैर्वि
द्याधरमहोरगैः ॥ असुरैर्भिः पितृगणैर्गर्तैः किन्नरचारणैः ॥ १४ ॥ उपगीयमानविजयः कुसुमे
रभिषिक्तैः ॥ रतश्चरुस्मिप्रवरैर्विवेशालंकृतां पुरी ॥ १५ ॥ एवं योगेश्वरः कृष्णो भगवान्जग
दीश्वरः ॥ इयते पशुदृष्टीनां निर्जितो जयतीति स ॥ १६ ॥ श्रुत्वा युद्धोद्यमं रामः कुरुणां सह पांडवैः
तीर्थोभिषेकव्याजेन मध्यस्तप्रययौ किल ॥ १७ ॥
पशुदृष्टीनामीयते नित्यजयेहेतवः योगेश्वरः ॥ भगवान्जगदीश्वर इति ॥ १८ ॥ विदुरथां तमामथ्य एतनादिद नोः कु

कृष्णस्तपारमनाग्राह्यो हन्तुमवल्लो तत्रास
गमाह श्रुतेति ॥ १७ ॥
१०६

किंच॥ हेकस्मिन्मस्माकंमातुलेयोबंधुः॥ एवमपिमित्रध्रुक्॥ मित्राणि ध्यातितवान्॥ मां च जिघांससि॥ तस्माद
स्माकं त्वत्तोमृत्युः॥ सनकाद्यनुग्रहं प्राप्नोतु नंदुर्वारः॥ अतस्त्वामेतावन्मात्रमहं याचे किंतदाह॥ हे अमंदसर्वा सुहृन्
संसर्गं नात्र धर्मैरासेवितुं गदया त्वं हि निषे प्रहरिष्यामि॥ तामेकवारं सह सेति॥ ननु वज्रकल्प्या गदां को वासहेत
नेवमित्याह॥ अवज्रकल्पया॥ उत्पलमालावदतिकोमलयेत्यर्थः॥ ५॥ नचेव हनने कस्तव पुरुषार्थसमाहत

त्वं मातुलेयो नः कस्मिन्मित्रध्रुवजिघांससि॥ अतस्त्वां गदयामंददुतिष्ये वज्रकल्पया॥ ५॥ न
द्यानृणमुपैम्यजमित्राणां मित्रवत्सलः॥ वधुरूपमरिहत्वा व्याधिं देहचरं यथा॥ ६॥ एवं रु
हौस्तु दत्वा कथं॥ कस्मिन्तोत्रैरिव द्विपं॥ गदया ताडयन् नृद्धिं सिंहवद्वनदक्षसः॥ ७॥ ॥ ५॥

इति॥ अतो न विद्यते सो यस्मात्॥ हे सर्वज्ञेत्यर्थः॥ परमार्थतः स्वामिनमेतद्देहसंबंधेन वंधुरूपं ब्रह्मण्यपेक्षशत्रु
त्वेन प्रतीतं त्वोहत्वा गत्वा मित्राणां मानृणमुपैष्यामि विशेषेण धीयते॥ मनसि चिंत्यत इति व्याधिः॥ देहे अंतर्ग
मितया चरतीति तथा॥ तमीश्वरत्वात्र धर्मैराश्रयः॥ हतैर्गत्यर्थं स्पृजानार्थत्वात् ज्ञात्वेति वा॥ तेन यथा पित्रादी
नामानृणमुपयाति तद्वदिति॥ इह हौरित्यादि प्रतीत्यभिप्रायेण॥ तोत्रैः॥ अंकुशदिभिः॥ ७॥ ॥ ५५॥ ॥ ५॥

भा० द० ७
१०७

विप्रानध्यास्तां। अन्यद्वकिंचित्करोतुकिं न वेति चेत्तत्राह एतदर्थ इति धर्मध्वजिनः उत्तमलिंगधारिणः
२७ भावित्वादिति न हि भवितव्यं केनापि परिहर्तुं शक्यत इत्यर्थः अहनते २८ तच्चया २५ अधार्मिकप्र
तिलोमजवधः कोयमधर्ममिति चेत्तत्राहुः अस्येति पुराणप्रवचनाय आत्मशरीरस्य नास्तिलोमोयस्मिं
एतदर्थो हि लोके स्मिन्नवतारो मया कृतः वध्यामेधर्मध्वजिनसेहिपातकिर्नो धिकाः २७
एतावदुक्तो भगवान्निवृत्तोऽसद्व्यादपि भावित्वात्तं कुशाग्रं कर्णस्थं नाहनत्प्रभुः २८ हा हे
तिवादिनः सर्वे मुनयः रित्तिनमानसाः ऊचुः संकर्षणं देवमधर्मस्ते कृतः प्रभो २९ अस्यैव
स्मासनं दत्तमस्माभिर्यदुनंदन आयुश्चात्मा क्रमं तावद्यावत्सर्वं समाप्यते अजानते वाचरि
तस्तथा ब्रह्मवधो यथा ३० योगेश्वरस्य भवतो नाम्ना योपिनियामकः अद्य तद्रूप इत्यहत्या
याः पावनं लोकपावनं चरिष्यति भवान् लोकसंग्रहो नान्यचोदितः ३१

स्तथा युश्च दत्तमिति ३० ब्रह्मवधेपि किं न मे श्वरस्येति चेत्सत्यमेव तथापि प्रायश्चित्तं कर्तव्यमित्या
शयेनाहुः योगेश्वरस्येति सार्द्धं न आत्मा यो ब्रह्मणो न हंतव्य इत्यादिलक्षणः तथाप्येतस्याः ब्रह्म
हत्यायाः पावनं प्रायश्चित्तं हे लोकपावनं अनन्यचोदितः स्वयमेव भवान् यदिकरिष्यति तर्हि लोक

संग्रहो न विष्यति नान्यथेति ३१

१०७

प्रतिश्रोतं प्रतिलोमं ॥ १५ ॥ सुदर्शनं तीर्थं चक्रं चक्रतीर्थं ॥ १६ ॥ यमुना मनुयानि तीर्थानि गंगामनुयानि तिस्र
 वीरिगत्वाने मिषारणं जगाम ॥ १७ ॥ अभिप्रेत्य श्रीगाम इति ज्ञात्वा ॥ १८ ॥ महर्षेः व्यासस्य ॥ १९ ॥ सतं प्रतिलोमजम् न कृतं प्र
 स्नात्वा प्रभासे संतर्प्य देवर्षि पितृमानवान् ॥ सरस्वती प्रतिश्रोतं यमो ब्राह्मणसंवृतः ॥ २० ॥ पृथुदकं वि
 न्दु सरस्वितकूपं सुदर्शनं ॥ विशालं ब्रह्मतीर्थं चक्रं प्राची सरस्वती ॥ २१ ॥ यमुना मनुयान्येव गंगामनु
 चभात ॥ जगामने मिषं यत्र स्तपयः सत्रमासत ॥ २२ ॥ तमागतमभिप्रेत्य मुनयो दीर्घमत्रिणः ॥ अ
 भिनंदयथान्यायं प्रणम्योत्थाय चार्चयन् ॥ २३ ॥ सोऽर्चितः स परीवारः कृतासनपरिगृहः ॥ रोमह
 र्षणमासीनं महर्षेः शिष्यमैक्षत ॥ २४ ॥ अप्रेत्युत्थायिनं सतमकृतप्रदणं जलिः ॥ अध्यासीनं
 चतान् विप्रान् च कुपोद्दीक्ष्य माधवः ॥ २५ ॥ कस्मादसा विमानि प्रापन् ध्यासे प्रतिलोमजः ॥ ध
 र्मपालो सथैवास्मान् वधमर्हति दुर्मतिः ॥ २६ ॥ ऋषेर्भगवतो भूत्वा शिष्यो धीत्यवदूनि च ॥
 सतिहासपुण्यनिधेर्महाशस्त्राणि सर्वशः ॥ २७ ॥ अदातस्या विनीतस्य वथापंडितमानिनः ॥ न
 गुणाय भवंति स्म नटस्येवाजितात्मनः ॥ २८ ॥
 कणमंजलिश्च येन तं ॥ अध्यासीनं चतान् तेभ्योऽप्युच्चैरासीनमित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ अजानन् न ध्यास इति चेन्नैमि
 त्याह ॥ ऋषेरिति ॥ ३१ ॥ ननु वदन्तः कथमेवं कुर्यात्तत्राह ॥ अदातस्येति ॥ गुणययथोचितानुष्ठानाय ॥ ३२ ॥

भा० द० उ०
१०७

विप्रानध्यास्तां अन्यद्वा किंचित्करोतु किं न वेति चेत्तत्राह एतदर्थ इति धर्मध्वजिनः उत्तमलिंगधारिणः
२७ भावित्वादिति न हि भवितव्यं केनापि परिहर्तुं शक्यत इत्यर्थः अहनते २८ तत्रेव या २९ अधार्मिकप्र
तिलोमजवधः कोयमेधममिति चेत्तत्राहुः अस्येति पुराणप्रवचनाय आत्मशरीरस्य नास्तिलमोयस्मिं
एतदर्थो हि लोकेस्मिन्नवतारो मया कृतः वध्यामेधमध्वजिनस्ते हि पातकिर्नो धिकाः २७
एतावदुक्तो भगवान्निवृत्तोऽसद्व्यादपि भावित्वात्तं कुशाग्रं एकरस्येनाहनत्प्रभुः २८ हा हे
तिवादिनः सर्वे मुनयः रितन्मो नसाः ऊचुः संकर्षणं देवमधर्मस्ते कृतः प्रभो २९ अस्यैव
स्मासनं दत्तमस्माभिर्यदु नंदन आयुश्चात्मा क्रमं तावद्यावत्सं समाप्यते अजानते वाचरि
तस्तथा ब्रह्मवधो यथा ३० योगेश्वरस्य भवतो नाम्ना योपिनियामकः अद्य तद्रूप इत्या
याः पावनं लोकपावनं चरिष्यति भवान् लोकसंग्रहो नान्यथोदितः ३१

स्तदयुश्च दत्तमिति ३० ब्रह्मवधेऽपि किं ममेश्वरस्येति चेत्सत्यमेव तथापि प्रायश्चित्तं कर्तव्यमित्या
शयेनाहुः योगेश्वरस्येति सार्धेन आम्नायो ब्राह्मणेन हंतव्य इत्यादिलक्षणः तथाप्येतस्याः ब्रह्म
इत्यायाः पावनं प्रायश्चित्तं हे लोकपावनं अनन्यथोदितः स्वयमेव भवान्यदि कविष्यति तर्हि लोक

संग्रहो न विष्यति नान्यथेति ३१
१०७

प्रतिश्रोतं प्रतिलोमं ॥ १५ ॥ सुदर्शनं तीर्थं चक्रं चक्रतीर्थं ॥ १६ ॥ यमुनामनुयानितीर्थानि गंगासमुयानितानि स
 वाणिगत्वानैमिषारणं जगाम ॥ १७ ॥ अभिप्रेत्य श्रीगामदतिज्ञात्वा ॥ १८ ॥ महर्षेः व्यासस्य ॥ १९ ॥ सतं प्रतिलोमजम् ॥ न कृतं प्र
 स्नात्वा प्रभासे संतर्प्य देवर्षिपितृमानवान् ॥ सरस्वतीप्रतिश्रोतं यमो ब्राह्मणसंवृतः ॥ १५ ॥ पृथुदकं वि
 न्दु सरस्वितकूपं सुदर्शनं ॥ विशालं ब्रह्मतीर्थं चक्रं प्राचीं सरस्वती ॥ १५ ॥ यमुनामनुयान्येव गंगामनु
 चभाज ॥ जगाम नैमिषं यत्र ऋषयः सत्रमासत ॥ २० ॥ तमागतमभिप्रेत्य मुनयो दीर्घसत्रिणः ॥ अ
 भिनंदयथान्यायं प्रणम्योत्थाय चार्चयन् ॥ २१ ॥ सोऽर्चितः स परीवारः कृतासनपरिग्रहः ॥ रोमह
 र्षणमासीनं महर्षेः शिष्यमेक्षत ॥ २२ ॥ अप्रेत्य त्यायिनं सतमकृतप्रदणं जलिः ॥ अध्यासीनं
 चतानुविप्रान् च कुपोद्दीप्येमाधवः ॥ २३ ॥ कस्मादसा विमान् विप्रान् ध्यासे प्रतिलोमजः ॥ ध
 र्मपालो सथैवास्मानुवधुमर्दति दुर्मतिः ॥ २४ ॥ ऋषेर्भगवतो भूत्वा शिष्यो धीत्यवदन्निव ॥
 सतिहासपुण्यनिधेर्महास्त्राणि सर्वशः ॥ २५ ॥ अहंतस्या विनीतस्य वृथापंडितमानिनः ॥ न
 कृणुमंजलिश्च येन तं ॥ अध्यासीनं चतानुतेभ्योऽप्युच्चैरासीनमित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ अजानन्नध्यास इति चेन्नैमि
 त्याह ॥ ऋषिरिति ॥ २५ ॥ ननु वदन्तः कथमेवं कुर्यात्तत्राह ॥ अहंतस्येति ॥ गुणययथोचितानुष्ठानाय ॥ २६ ॥

भा० ६३ प्रथमं तावदपेक्षितं कर्तव्यं कथयंति ॥ इत्यलस्येति द्वाभ्यां ॥ ३७ ॥ ३ च ॥ प्रायश्चित्तमाहुः ॥ ततश्चेति परित्यज्य प्रह
 १०८ क्षिणीकृत्य सुसमानादिगुणविशेषादेकादशमात्रमुक्तमिति विरोधः ॥ सुसमाहितः ॥ कामक्रोधादिरहि
 ऋषय ऊचुः ॥ इत्यलस्य सुतो घोरो वल्लोनामदानवः ॥ सदृषयतिनः सत्रमेत्यपर्वणि पर्व
 णि ॥ ३७ ॥ तं पापं जहि दाशार्हतन्नः शुश्रूषणं परं ॥ पूयशेणितं विष्णुसुरासांसाभिवर्षिणः ॥
 ३८ ॥ ततश्च भारत वर्षे परित्यज्य सुसमाहितः ॥ चरित्वा द्वादशमासां स्तीर्थस्नानी विमुच्यते ॥ ३८ ॥ इति
 श्रीमद्भागवतसंहिता पुराणे दशमस्कंधे अष्टमप्रतिमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ततः पर्व
 ण्यपारुते प्रचंडपाशुवर्षिणः ॥ भीमो वायुरभद्राज नृपयगंधस्तु सर्वशः ॥ १ ॥ ततो मेध्यमयं व
 र्षं वल्लेन विनिर्मितम् ॥ अभवद्यज्जगत्त्रायां सोऽन्वदृश्यतश्च लधुक ॥ २ ॥ तं विलोक्य च ह
 कायं भिन्नो जनच योपमं ॥ तप्तताम्रशिखाश्मश्रुदंष्ट्रोग्रभृकरीमुखम् ॥ ३ ॥
 ततः चरित्वा कच्छाणि ॥ ३९ ॥ इति दशमोऽष्टमप्रतिमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ उवाच श्रीतित मेरा मो वल्लं दिज्ज तु दृये ॥ निह
 त्य तीर्थस्नानाद्यैः सतहत्यामपानुदत्त ॥ उपारुते प्राप्ते ॥ १ ॥ भिन्नो विदीर्णः ॥ जनचये उपमायस्यत ॥ अतिक्रमे
 तरनित्यर्थः ॥ तप्तताम्रवत् शिखाश्मश्रुचि यस्य तदंष्ट्राभिरुग्रभृकरीतद्युतं मुखं यस्य तम् ॥ २ ॥ ३ ॥

वधस्य निर्वेशं प्रायश्चित्तं प्रथमे कल्पे मुख्य कल्पे विधीयतां उपदिशतां ॥ ३२ ॥ किंच वत हे मुनयः एतस्य दीर्घमा
युः सत्त्वं लं इन्द्रियतत्त्वात् ॥ अन्यच्च यद्भवति शसितं अपेक्षितं तत्सर्ववृत्तं ॥ ३३ ॥ अत्रादीनां सत्यता यथा भवेत्
अस्माकं च वचः सत्यं यथा भवेत् तथा विधीयतामित्यर्थः ॥ ३४ ॥ तत्संयादय नो ह आत्मा वा इति अंगदंगा संभव
सि हृदयादभिजायते आत्मा वै पुत्रनामासि संजीवशरदः शतमि त्या दिवेदानुशासनं वेदवचनं तस्माद
श्री भगवानुवाच ॥ करिष्ये वधनिर्वेशं लोकानुग्रहकाम्यया ॥ नियमः प्रथमे कल्पे यावान्म
तु विधीयतां ॥ ३५ ॥ दीर्घमायुर्वर्तते तस्य सत्त्वमिन्द्रियमेव च आशासितं यत्तद्भूतसाधये योग
मायया ॥ ३६ ॥ रुष्य ऊचुः ॥ अत्र सत्यं ववीर्यं मृत्युरस्माकमेव च यथा भवेद्द्वयः सत्यं त
था रामविधीयतां ॥ ३७ ॥ श्री भगवानुवाच ॥ आत्मा वै पुत्र उत्पन्न इति वेदानुशासनं तस्मादस्य
भवेद्दत्त आयुरिन्द्रियसत्त्वान् ॥ ३८ ॥ किंच कामो द्विजश्रेष्ठ वृताहं करवाण्यथ ॥ अजानतस्त्वं
स्यो महर्षणस्य पुत्र उग्रस्रवाः भवता पुराणवक्ता भवे पचिंति यथा मे चिंत्यतां बुधाः ॥ ३९ ॥
तत्तच्च आयुरादिमांश्च भवेत् अतः साक्षा जीवनादस्य मृत्योश्च सत्यता पुत्ररूपेण च पुराणदिसिद्धेर्यथा द्वचनस्य
पिसत्यता स्यादिति भावः ॥ ४० ॥ किंच प्रथमे तावदपेक्षितं कथयत तदहं करिष्यामीत्याह किंच काम इति किं विष
यो वः कामो वर्तते तद्भूतेति ॥ अथानंतरं ब्रह्मदंडगृहीत्वा अपचिंतितं निष्कृतिमजानतो मे हे बुधाः यथावधि

न्यतामपचिंतितं ॥ ४१ ॥

भा० द० उ० श्रीशैलश्रीपर्वतं ॥ १३ ॥ कांचीपुरी ॥ १४ ॥ मयुरांच ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ दक्षिणमर्गं ॥ फाल्गुनमनंतपुरं ॥ पंचासरसं स
 १०५
 स्कंददृष्टाय योगमः श्रीशैलगिरिशालयं ॥ द्रविडेषु महापुराणं दृष्टाद्विवंकटं प्रभुः ॥ १३ ॥ काम
 कांचीपुरी कांची कावेरी च सरिद्वरं ॥ श्रीरंगाख्यं महापुराणं यत्र सन्निहितो हरिः ॥ १४ ॥ स्रष्टुमाद्रि
 हरः क्षेत्रदक्षिणमयुरांतथा ॥ समुद्रसेतुमगमन्महापातकन्याशनं ॥ १५ ॥ तत्रायुतमहादे नृवा
 स्तगोभ्यो हलायुधः ॥ कृतमालाताम्रपर्णीमलयं वकुलाचलं ॥ १६ ॥ तत्रागस्त्यसमासीनं मस्क
 त्याभिवाद्य च ॥ योजितस्तेन चाशीभिर्नृजातो गतोऽर्गं ॥ १७ ॥ दक्षिणं तत्र कन्याख्यां दृष्ट्वा
 देवीददर्शसः ॥ ततः फाल्गुनमासाद्य पंचासरसमुत्तमं ॥ १८ ॥ विसुः सन्निहितो यत्र स्नात्वा स्पृ
 शंरुवां युतं ॥ ततो भिवज्यमगवान् केरलादींस्त्रिगर्तकान् ॥ १९ ॥ गोकर्णं ख्यं शिवक्षेत्रं सान्नि
 ध्यं यत्र धूर्जटिः ॥ श्राप्याद्विपायनीं दृष्ट्वा सूर्यारिकमगाद्वलः ॥ २० ॥ तापीपयोस्मीनिर्विध्या
 मुपसृश्यादंडकं ॥ प्रविश्य रेवामगमद्यत्र माहिष्मतीपुरी ॥ मनुर्धमुपसृश्या प्रभासं पुन
 रः ॥ २१ ॥ अस्य शतं ॥ अस्य शतं ॥ केरलादीन् देशान् ॥ २२ ॥ दीपमयनं यस्यास्तां ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

न ४

ती २

१०५

४॥५॥ अरुणो हृदिरेण दैत्यः शैलो यथा धातुभिः ॥ ६॥ ७॥ श्रियो धामानि पंकजानियस्यांतां ॥ ८॥ किंतु सरः य
 सस्मारमुसलं रामः पसेन्यविदारणं ॥ दलं च दैत्यदमनं ते तू र्णमुपतस्यतुः ॥ ९॥ तमाकृष्य हत्वा
 येण वल्लंगगने चरं ॥ मुसलेनाहनतं कुक्षे मूर्ध्नि ब्रह्मदुहं वलः ॥ ५॥ सोऽपतद्भुवि निर्भिन्नलता
 दौः सुकसमुत्सृजन् ॥ मुं च नार्त्तस्व शैलो यथा वज्रहतोऽरुणः ॥ ६॥ संस्तुत्य मुनयो रगसंप्रयुज्या वि
 तथा शिषः ॥ अभ्यषि च नमहा भागा वृत्रघ्नं विवुधा यथा ॥ ७॥ वैजयंती ददौ मालां श्रीधामा स्नानं पं
 कजां ॥ रामाय वाससी दिव्ये दिव्या न्याभरण निव ॥ ८॥ अथ तैरभ्यनुज्ञातः कौशिकी मेत्य ब्राह्म
 णैः ॥ स्नात्वा संगे वरमगा दत्त सरयू रस्रवत ॥ ९॥ अनुस्रोतेन सरयुं प्रयागमुपगम्य सः ॥ स्नात्वा
 संतप्य देवादी नजगाम पुलहाश्रमं ॥ १०॥ गोमती गंडकां स्नात्वा विपाशा शोण आसृतः ॥ ग
 यां गत्वा पितृ निष्ठां गंगा सागर संगमे ॥ ११॥ उपसृश्य महेंद्राद्रौ रामं दृष्ट्वा भिवाद्य च ॥ स प्र
 गोदा वरी वेणीं पपाभी मरथी ततः ॥ १२॥
 त इति आश्रवत् उदगात् ॥ १३॥ अनुस्रोतेन अनुलोमतः ॥ पुलहाश्रमं हरि क्षेत्रं ॥ १०॥ गोमत्यां गंडकां विपाशा

याच स्नात्वा ॥ शोणं च आसृतः ॥ इष्टा सरयु ॥ ११॥ १२॥

भा० द० उ०
११०

आत्मनि अधिष्ठाने विद्युगं सर्वानुसृतं येनैव विदः पश्यन्ति तद्विमुक्तं विज्ञानं च तत्र ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इ
ति दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ अथाशीतितमेकस्मिन् श्रीहामनंगहागतं संप्रज्याष्टदर्थं सुगुरुकुलक
तेभ्यो विमुक्तविज्ञानं भगवानुवाच ॥ ३१ ॥ येनैवात्मन्यदो विमुक्तमात्मानं विमुक्तं विदुः ॥ ३२ ॥
स्वपत्न्या वभृथ स्नातो जातिबंधुसुहृदृतः ॥ रेजे स्वजोत्स्रये वेदुः सुवासाः सुदृढं कृतः ॥ ३३ ॥
ईदृग्विधान्यसंख्यानिबलस्य वल्लशालिनः ॥ अनंतस्याप्रमेयस्य मायामतस्य संति हि ॥ ३४ ॥ इति
योनुस्मरेत गमस्य कर्माण्यद्भुतकर्मणः ॥ सायं प्रातरनंतस्य विष्णोः सदयितो भवेत् ॥ ३५ ॥ इति
श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कंधे लक्ष्मणविरचिते श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥
गजोवाच ॥ भगवन् यानि चान्यानि मुकुंदस्य महात्मनः ॥ वीर्याण्यनंतवीर्यास्य श्रोतुमिष्टाम
हे प्रभो ॥ १ ॥ को नु श्रुत्वा सकृद्रूपं नृत्तमश्लोकसत्कथाः ॥ विरमेत विशेषज्ञो विषयकाममार्गणैः ॥ २ ॥
व ॥
धामुदा ॥ सुरारिमारको हरेः पुराचकार सतां ॥ ततः परं विनैव तं निजोपकारमाचरेत् ॥ रामचरितानि श्रुत्वा
पुनर्मुकुंदवीर्याणि पृच्छति ॥ हे भगवन् श्रोतुमिष्टामेत्यन्वयः ॥ १ ॥ उत्तमश्लोकस्य सत्यो मनोहरः ॥ विषयवै
रसजनिकोऽकथाः विशेषज्ञः सारवित् विषयः ॥ विषादप्राप्तः ॥ २ ॥

२२॥ विनशनं कुरुते वं ॥ २३॥ विवक्षुर्वक्तुमिष्टुः किं वदिष्यतीति भियात्स्मीमासन्निति ॥ २४॥ २५॥ २६॥ अन्यः पराज
श्रुत्वा द्विजैः कथ्यमानं कुरुपांडवसंयुगे ॥ सर्वराजन्यनिधनं भारं मे नेह तं भुवः ॥ २७॥ सभीमदु
र्योधनयोगादाभ्यायुध्यतोर्मध्ये ॥ वारथिष्यन् विनशनं जगाम यदुनंदनः ॥ २८॥ युधिष्ठिरस्तु
तं दृष्ट्वा यमौ कस्माज्जुनावपि ॥ अभिवाद्या भवं स्तूयंस्मी किं विवक्षुरिहागतः ॥ २९॥ गदापासी
उभौ दृष्ट्वा संख्यौ विजिगीषिणौ ॥ मंडलानि विचित्राणि चरंता विदमववीत ॥ ३०॥ युवांस्तु त्व
वलोवीरो हे राजन हे वृकोदर ॥ एकं प्राणाधिकं मन्ये उतैकां शिद्योधिकं ॥ ३१॥ तस्मादेक
तरस्येदं युवयोः समवीर्ययोः ॥ न लक्ष्यते जयोऽन्यो वा विरमत्वफलैराणां ॥ ३२॥ न तद्वाक्यं
जगदुत्तुर्वधवेगेनृपार्थवत् ॥ अनुस्मरंतावन्योन्यंदुरुक्ते दुष्कृतानि च ॥ ३३॥ दृष्टं तदनुम
नानो रामो दारवतीययो ॥ उग्रसेनादिभिः प्रीतैर्जातिभिः समुपागतः ॥ ३४॥ तं पुनर्न मिषं प्रा
प्नोष्योऽप्याजयन्मुदा ॥ कर्त्तव्यं क्रतुभिः सर्वैर्निवृत्ताः खिलविग्रहम् ॥ ३५॥
यो वारणः संग्रामः ॥ ३६॥ अर्थवद्वाक्यं ॥ ३७॥ दिष्टं प्राचीनं कर्म समुपागतः ॥ ३८॥ कर्त्तव्यं यज्ञमूर्ति ॥ ३९॥ राम

१०॥ भोजवृत्त्यंधके श्वर इति ॥ तदंगीकारमात्रेण सर्वे वैदास्यंतीति भावः ॥ ११ ॥ नान्यभीष्टान् परिपाकविस्मृतं
 ११॥ अप्यसि किमस्तीति प्रश्नः ॥ १४ ॥ १५ ॥ मद्यं मम गुल्मानि रक्षार्थं सैन्यस्थानानि ॥ केदाः प्रतोलीः ॥ अति आय
 ननु वृत्तिर्भवतः परासाक्षाच्छिष्यः पतिः ॥ ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च भगवान्सात्वतर्षभः ॥ १६ ॥
 तमुपदिमहाभागसाधूनां च परायणं ॥ दास्यति द्विविधं भूरि सीदते नैकुटुं विने ॥ १७ ॥ आस्तं ध
 नाद्वारवत्यां भोजवृत्त्यंधके श्वरः ॥ स्मरतः पादकमलमात्मानमपियच्छति ॥ १८ ॥ किं त्वर्थको
 मानभजतानान्यभीष्टान् जगद्गुरुः ॥ स एव भार्यया विप्रो बहुशः प्रायिता मुकुः ॥ १९ ॥ अयं
 हि परमो लाभ उत मम शोकदशनं ॥ इति संचिंत्य मनसागमनाय मतिं दधे ॥ २० ॥ अप्यस्य पाय
 नं किंचिद्देहकल्याणि दीयतां ॥ याचित्वा चतुरामुष्टान् विप्रान् पृथुकतंडलान् ॥ २१ ॥ चैलखंडेन
 तान् च धाम त्रैप्राददुपायनं ॥ सतानादाय विप्राग्रः प्रययाद्द्वारकां किल ॥ २२ ॥ कस्मिं सदर्शनं
 मद्यं कथं स्यादिति चिंतयन् ॥ त्रीणि गुल्मान्यतीयाय तिस्रकक्षावसद्विजः ॥ २३ ॥ विप्रोगम्यां ध
 कं वृत्तीनां गृहेष्वुत्तमधर्मिणां ॥ गृहं द्वाष्टसहस्राणामहिषीणां हरौ द्विजः ॥ विवेश कृतमं श्रीमद्वत्सा
 नन्दगता यथा ॥ २४ ॥
 अतिक्रम्य जगाम सद्विजः द्विजैः सहितः ॥ २५ ॥ ततश्च अगम्यायेऽंधका वृत्त्यश्च तेषां गृहेषु ॥ तथा हरौ द्वाष्टसह

कथाश्रवणस्तुतुव न हृष्टा ततया अन्या र्थानाह सा वागिति तावेव करौ यौत कर्मकर्तारौ तदेव मनः यतस्थि
रजंगमेषु वसंतं संस्मरेत यस्य स्य पुण्या कथाः शृणोति स एव करः ॥ ३ ॥ उभयलिङ्गं स्थिरजंगमं च तस्यैव लिङ्ग
मिति मत्वा आनमेत देव शिरः तदेव तस्य लिङ्गमिति एवं यत्पश्यति तदेव चक्षुः तान्येवाङ्गानि पादौ दकं भजंति

सा वाग्यया तस्य गुणान् गृणीते करौ च तत्कर्म करौ मनश्च स्मरेद्वसंतं स्थिरजंगमेषु शृणोति त
त्पुण्या कथाः स करः ॥ ३ ॥ शिरस्तु तस्योभयलिङ्गमानमेत तदेव यत्पश्यति तद्विचक्षुः ॥ अङ्गानि वि
स्मरथ तज्जनानां पादौ दकं यानि भजंति नित्यं ॥ ४ ॥ स त उवाच ॥ विस्मरते न संष्टो भगवान्वा
दशपणिः वासुदेवे भगवति निमग्न हृदयो ब्रवीत् ॥ ५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ कस्मिन्सा सीता खलु कश्चि
द्राक्ष्यमाणं व्रतं विन्नमः विरक्त इन्द्रियार्थेषु प्रशान्ता जितेंद्रियः ॥ ६ ॥ यदृष्टयोपपन्नं न वत्तमानो
गृहो श्रीमी ॥ तस्य भाग्या कुचैस्तस्य हृत्तत्तामा च तथा विधा ॥ ७ ॥ पतिव्रता पतिं प्राह म्हायता वदने
न सो ॥ दरिद्रं सीदमाना वै वैपमानाधिगम्य च ॥ ८ ॥

किंचित्संपन्नं तस्मै परिवेश्य स्वयं हृत्तत्तामा यत् ॥ ९ ॥ तथा विधा कुचैस्ता किंच ॥ हृत्तत्तामा यत्
सीदती ॥ वैपमाना ॥ भयेन कपमाना ॥ ८ ॥ राम राम राम राम राम राम राम ॥ ११ ॥

भा० द० ३
११२

भाय्यो ऊहा परिणीता भवेति गृहस्थभोगादर्शनाच्च संशयादिनिवृत्तः ॥ २० ॥ अत्र प्रतिषेधादुक्ता ह मतु मतं मत्वा ह
प्रायश्चित्तं तर्हि ते चित्रं नूनमकामविहितं कामैर्विहतं न भवति इति वेदितं तथा हि धनेषु वस्त्रादिषु नैवातिप्रीयसे ॥
हे विद्वन्निति विदुषस्तु वैतद्युक्तमिति भावः ॥ २१ ॥ कामहतत्वाभावे किं गृहधर्मकेशेनेत्याशंकाह केचिदिति देवी
श्री गवाचुवाच ॥ अपि ब्रह्म न गुरुकुलाद्भवता लब्धदक्षिणात् समावृत्तेन धर्मसभाय्यो
हा सदृशी न वा ॥ २२ ॥ प्रायोगे हेषु ते चित्रमकामविहितं तथा नैवातिप्रीयसे विद्वन् धनेषु विदि
तं हि मे ॥ २३ ॥ केचित् कुर्वन्ति कर्माणि कामैरहतचेतसः ॥ त्यजंतः प्रकृतीर्देवीर्यथा हं लोकसंग्रहं
॥ २४ ॥ केचिद्गुरुकुलवासं व्रजन् स्मरन् स नो यतः ॥ द्विजो विज्ञाय विज्ञेयं तमसः पारमश्रुते ॥ २५ ॥ सर्व
सत्कर्मण्यसाक्षाद् द्विजो ते रिह संभवः ॥ आद्योगयत्राश्च मिणायथा ह ज्ञानदोगुरुः ॥ २६ ॥
इश्वरमाचारचिन्ताः प्रकृतीर्विषयवासनात्यजंतः कामैरनाकष्टचेतसामपि कर्मकरणे दृष्टांतः यथा ह मिति लोक
संग्रहं लोकस्य संग्रहणं यथा भवति तथा ॥ अहमस्मिणोपि कर्माणि यथा करोमि तद्वत् ॥ २७ ॥ नो आवयो र्यतो गुरोर्विज्ञे
य परमात्मनश्च तमसः संसारस्य ॥ २८ ॥ तत्रात्मज्ञानप्रदस्य गुरोरेत्यंतं पूज्यत्वं वक्तुं पुरुषस्य त्रीन गुरुनाह सर्वो ज्ञा
तुह संसारे यत्र प्रभवो जन्ममात्रं स पिता तव दातृः प्रथमं गुरुः पूज्यः कर्मविद्याप्रदं गुरुमाह द्विजो ते सतः पुंसः सत्कर्म
ण्यत्र संभवः उपनीयवराध्यापक इत्यर्थः ॥ स द्वितीयो गुरुः यथा ह मीश्वरस्तथा प्रथमादपि पूज्य इत्यर्थः ॥ ब्रह्मा

विज्ञाय विज्ञेयं तमसः पारमश्रुते ॥ २५ ॥ सर्व
सत्कर्मण्यसाक्षाद् द्विजो ते रिह संभवः ॥ आद्योगयत्राश्च मिणायथा ह ज्ञानदोगुरुः ॥ २६ ॥
इश्वरमाचारचिन्ताः प्रकृतीर्विषयवासनात्यजंतः कामैरनाकष्टचेतसामपि कर्मकरणे दृष्टांतः यथा ह मिति लोक
संग्रहं लोकस्य संग्रहणं यथा भवति तथा ॥ अहमस्मिणोपि कर्माणि यथा करोमि तद्वत् ॥ २७ ॥ नो आवयो र्यतो गुरोर्विज्ञे
य परमात्मनश्च तमसः संसारस्य ॥ २८ ॥ तत्रात्मज्ञानप्रदस्य गुरोरेत्यंतं पूज्यत्वं वक्तुं पुरुषस्य त्रीन गुरुनाह सर्वो ज्ञा
तुह संसारे यत्र प्रभवो जन्ममात्रं स पिता तव दातृः प्रथमं गुरुः पूज्यः कर्मविद्याप्रदं गुरुमाह द्विजो ते सतः पुंसः सत्कर्म
ण्यत्र संभवः उपनीयवराध्यापक इत्यर्थः ॥ स द्वितीयो गुरुः यथा ह मीश्वरस्तथा प्रथमादपि पूज्य इत्यर्थः ॥ ब्रह्मा
११२

पर्यग्रहीत॥ पर्यग्रभत॥ १८॥ अविंदून् आनंदश्रुणि॥ १९॥ समर्हणं उपायनं उपहत्य समर्प्य पादावनेज
 तं विलोकाच्युतोदरात्प्रियापर्यंकमास्थितः॥ सदसोऽस्यायचाभ्येत्यदोभ्यां पर्यग्रहीत्सुद
 १८॥ सख्युः प्रियस्य विप्रर्षेरंगसंगातिनिर्वृतः॥ प्रीतोऽयमुचदविंदून्नेत्राभ्यां पुष्करेक्षणः॥ १९॥
 अथोपवेश्य पर्यंकं स्वयं सख्युः समर्हणं॥ उपहृत्यावनिज्याप्यपोदोपादावनेजनीः॥ अग्रही
 त्छिरसाराजन्मगवांलोकभावनः॥ २०॥ व्यलिप्यदिव्यगंधेन चंदनागुरुकुंकुमैः॥ धूपैः सुरभि
 भिमित्रं प्रदीपावलिभिर्मुदा॥ २१॥ अर्चित्वावेद्यतां वृलंगां च सागतमब्रवीत्॥ कुर्वेत्तं मलिनं क्षा
 मं द्विजं धूमनिसततं॥ देवीपयश्चरत्साक्षाच्छामरवीजनेन वै॥ २२॥ अतः पूजनोदृष्टा क्लृप्तो न
 मलकीर्तिना॥ विस्मितोऽभूदतिप्रीत्या अवधूतं सभाजितं॥ २३॥ किमनेन कृतं पुण्यमवधूतेन
 भिक्षुणा॥ श्रियाहीनेन लोके स्मिन्गर्हितेनाधमेन च॥ २४॥ कथयां चक्रतुर्गाथाः पूर्वं गुरुकुले स
 तोः॥ आत्मनोऽल्लिता राजन्कौ गद्यपरस्परम्॥ २५॥
 नीरपः॥ २०॥ २१॥ धूमनिभिः शिराभिः सततं व्याप्तं॥ २२॥ अवधूतं मलिनं॥ २३॥ विस्मयमाह किमनेनेति द्वाभ्यां॥ २४॥ संभृतः
 २॥ म॥ यो सो विलोक गुरुणा श्रीनिवासेन संभृतः॥ पर्यंकस्थां श्रियं हित्वा परिषत्तोग्रजो यथा॥ २५॥

समाहितः॥ २५॥ सतोः वसतोः गद्यपरस्परम्॥ २६॥

भ० ६०३
११३

उवाच कृपया श्लोकत्रयीययावयं कृतार्था इत्याह अहो इति आत्मा देहः ॥ ३१ ॥ गुरोः निःकृतं प्रत्युपकारः सर्वे अर्थे
यस्मात्स आत्मा देहः न स्यात्पणं वियोगः ॥ ३० ॥ अयातयामा नि यातो यामो यस्य ॥ पक्षस्यानस्य तद्गतसारे भवति त
दद न्यदपि गतसारे भवेत् ॥ गाराया वत्त्याया तयाममित्युच्यते ॥ अगतसाराणि छेदांसि मत्तोऽधीयमानानि भवंत्वित्यर्थः ॥ ३१ ॥

एतद्विदित्वा उदिते रवौ सां दीपनिर्गुरुः ॥ अनेषमाणेनः शिष्यानाचार्योऽपश्यदातुरा न ॥ ३२ ॥ अहो
हे पुत्र काययमस्मदर्थः निदः खिताः ॥ आत्मा वै प्राणिनां प्रेष्टुस्तमना दत्यमत्युराः ॥ ३३ ॥ एतदेव हि सच्चि
ष्यैः कर्तव्यं गुरुनिष्कृतं ॥ यद्वै विशुद्धभावेन सवीर्यात्मा पणंगुरो ॥ ३४ ॥ तुष्टोऽहं बौद्धिज श्रेष्ठाः सत्याः
संतु मनोरथाः ॥ छेदां स्यात्तयामा नि भवंत्वित्परत्र च ॥ इत्थं विधान्यनेका निवसतां गुरुवेशमसु ॥
गुरोरनुग्रहेणैव पुमान् पूर्णं प्रशान्तये ॥ ३५ ॥ वाच ए उवाच ॥ किमस्माभिरनिर्वृत्तं देव देव जगद्गुरो ॥
भवता सत्यकामेन येषां वासो गुरावभूत् ॥ ३६ ॥ यस्य छंदो मयं ब्रह्म देह आवपन्नं विमो ॥ श्रेयसो तस्य गुरुषु वासो
इत्थं विधानि ॥ एवं प्रकाराणि ॥ अनेकानिर्वृत्तौ किं त्वया समर्थं त इति शेषः ॥ ३७ ॥ त्यत विडुवनम् ॥ ३८ ॥
कलितमुपसहरति गुरोरिति ॥ अस्माभिः किमनिर्वृत्तं ॥ असपन्नं येषां ॥ अस्माकं भवता सह वासो भूत् ॥ ३९ ॥ भ
वतस्तु सर्वं विडुवनमात्रमेतदित्याह ॥ यस्येति ॥ छंदो मयं वेदाख्यं ब्रह्म तथा श्रेयसामयनमुद्भवस्थानं देहो म

नि

तस्य सत्तव ॥ ३८ ॥

११३

यने ४

दि ३

अतो ज्ञानप्रदं गुरुरूपमस्मिन्त्येसंसांतरंति ते बुद्धिमेतदित्याह नन्विति हे प्रह्लाद नृते ननु वर्णाश्रमवतां मध्ये अर्थकोविदा इ
हमनुष्यजन्मनि तत्रापि वर्णाश्रमसतिये मया गुरुणा गुरुरूपेण वक्त्रा वा उपदेशमात्रेण ज्ञः सुखेनैव भवार्णवंतरंति ॥ ३२ ॥
ज्ञानप्रदो गुरुर्द्विकः सेवो नास्तीत्युक्तम् अतएव तदधिको धर्मश्चनास्तीत्याह नाहमिति इत्यागहस्य धर्मः प्रजातिः प्र
कष्टजन्म उपनतिन ब्रह्मचारि धर्मः उपलब्धते ताभ्यां तपसा वनस्थधर्मेण पशमेनेयति धर्मेण च श्रेष्ठपरमेश्वर मथान

न न्वर्थको विदा ब्रह्मन्तर्णाश्रमवतामिह ये मया गुरुणा वाचातरं त्यंजो भवार्णव ॥ ३२ ॥ नाहमिज्या
प्रजातिभ्यां तपसा पशमेन च तृष्येयं सर्वभूतात्मा गुरुशुश्रूषया यथा ॥ ३३ ॥ अपिनः स्मर्यते ब्रह्मन्त
ते निवसता गुरौ गुरुदारे श्रोताना मिधनानयने क्वचित् ॥ ३४ ॥ प्रविष्टानां महारण्यमपत्ता सुमह
द्विज वातवर्षमभूती व्रनिष्टरासनयित्ववः ॥ ३५ ॥ सूर्यश्चास्तगतस्तावत्तमसा चारुतादिशः निम्नं
कुलं जलमयं न प्राप्तायत किंचन ॥ ३६ ॥ वयं भूतत्रमहानिला वृभिर्निहन्यमाना मुदुरं वुसं प्रवेदिशो
विदंतोऽथ परस्परवने गृहीतहस्ताः परिवम्रिमातुराः ॥ ३७ ॥

तृष्येयं यथा सर्वभूतात्मापि गुरुशुश्रूषयेति ॥ ३३ ॥ किंच अस्माकं गुरुशुश्रूषणं किमपि देवादेव संयत्नेन किंच या स्मर्यते इति
गुरौ निवसतामस्माकं यत्किमपि वृत्ते क्वचित् क्वचित् ॥ ३४ ॥ अपत्ता अपगते श्रुतो अकाल इत्यर्थः वातश्रवणं च तयोः समा
हारः स्तन इत्येव गज्जितानि च भवत ॥ ३५ ॥ निम्नं कुलं न तमुन्नतं च स्थानं ॥ ३६ ॥ अं वुना सं प्रवः वामिश्रणं यस्मिन् वने इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

त३

भा० द० उ०
११४

अतिजीर्णत्वाद्दसनस्य पुनस्तन्मध्ये चीरेण वद्वान् ॥ ८ ॥ अंग हे सखे मां विश्वं विश्वात्मानं मां ॥ ९ ॥ इति वदने कां मुष्टिं
जगद्धातयेति ॥ १० ॥ अयं भावः एतावता पुंसस्य हाने च मत्कटाक्ष विलासभूतानां सर्वसंपदां समृद्धये अल ॥ अतः
रक्षितीयमुष्टिं अदनेन मामेव दधीनां कुर्विति ॥ तत्रोषकारणं ॥ तव तोषस्य कारणं यथा भवेत् ॥ तथा सर्वसंपत्समृद्धये
इत्थं विचिंत्य वसनान् चीरवद्वान् द्विजन्मनः ॥ स्वयं जहार किमिदमिति पृथुकतंडुलान् ॥ ८ ॥ नन्वे
तदुपनीतं मे परमप्रीणनं सखे ॥ तर्पयंत्यंगमां विश्वमेतै पृथुकतंडुलान् ॥ ९ ॥ इति सुष्टिं सकृज्जगद्धा
द्वितीयां जगद्धातये ॥ तावच्छ्रीजगद्देहस्तत्परापरमोष्ठिनः ॥ १० ॥ एतावतालं विश्वात्मनः सर्व
संपत्समृद्धये ॥ अस्मिन्लोकेऽथ वामुष्मिन् पुंसस्ततोषकारणं ॥ ११ ॥ ब्राह्मणसां तुरजनीमुषित्वा
च्युतमंदिरे ॥ भुक्त्वा पित्वा सुखं मे न श्रात्मानं स्वर्गतं यथा ॥ १२ ॥ श्रोभते विश्वभावेन स्वसुखेना
भिवंदितः ॥ जगाम स्वालयं तात पथ्यनुव्रज्य नंदितः ॥ १३ ॥ स चालब्धार्थं कृत्वा ननु याचित
वान् स्वयम् ॥ स्वगृहान् व्रीडितो गच्छन् महदृशेन निर्वृतः ॥ १४ ॥ या भक्तस्य समृद्धिं दृष्ट्वा त्वं त्वये इत्यर्थः
११ स्वर्गतं स्वर्गवासिनं ॥ १२ श्रोभते उदिते रवौ ॥ विश्वं भावयतीति विश्वभावनः ॥ तेनेति ॥ पुरतो भावनमिदं दुर्लभं
भविष्यं स्त्वयति ॥ स्वसुखेन स्वानंदपूर्णं नेति ॥ दाने दीनता दृश्यति ॥ नंदितो विनयोक्तिभिः ॥ १३ व्रीडितः स्व

कृत्वा सस्य दर्श
महंतः श्री कृष्णस्य दर्श
नेन निर्वृतः ॥ १४ ॥
११४

इति दशमेऽंशे शीति तमः ॥ ८० ॥ एकाशीतितमे सख्युर्जगद्धापयुकतंडुलान् ॥ श्रियं निर्मितवानिंद्रदुर्लभां तु तदप्र
मे ॥ संकथयन् ॥ सुखगोष्ठीं कुर्वन् सैजः ॥ सर्वभूतानां मनसोभिजः ॥ मर्त्ये पृथुकानां नीयदातुं लज्जेते इति जानन्नित्य
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशम स्कन्धे भगवद्वाल्मीकीयसंवादेशी तित मोक्षायः ॥ ८० ॥ श्रीशुक उवाच ॥
सद्व्यं हि जमुख्येन सह संकथयन् हरिः ॥ सर्वभूतमनोभिजः सममानमुवाच ह ॥ १ ॥ ब्रह्मण्यो ब्राह्मणं
कृत्स्नो भगवान्प्रहसन्प्रियम् ॥ प्रेम्णा निरीक्षणेनैव प्रेक्षन् बलुसतां गतिः ॥ २ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ किमु पाय
नमानीतं ब्रह्मणे भवता गृहात् ॥ अण्वप्युपाहतं भक्तैः प्रेम्णा भूर्य्येव मे भवेत् ॥ भूर्य्यप्यभक्तो पृष्टं न मे
तोषाय कल्पते ॥ ३ ॥ पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ॥ तदहं भक्त्युपहतमस्मि प्रयतात्मनः ॥
४ ॥ इत्युक्तेऽपि हि जसस्मे व्रीडितः पतये श्रियः ॥ पृथुकप्रसूतं राजन्ने प्रायच्छद्वाङ्मुखः ॥ ५ ॥ सर्वभूता
महकृसाक्षी तस्या गमनकारणं ॥ विज्ञाय चिंतयन् नायं श्रीकामो नाभजन्त्युरा ॥ ६ ॥ पत्न्याः पतिव्रता
यास्तु सखा प्रियचिकीर्षया ॥ प्राप्नोमामस्य दास्यामि संपदो मर्त्ये दुर्लभाः ॥ ७ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ॥
र्थः ॥ १ ॥ प्रहसन् ॥ त्वेलीं कुर्वन् ॥ २ ॥ लज्जया तु अकथयत स्तामुपानुदन्नाह ॥ अण्वीति द्वाभ्यां ॥ ३ ॥ ४ ॥ ध्रु ॥ सर्वभूतानां
मात्महृक् ॥ अंतःकरणसाक्षी ॥ ६ ॥ अमर्त्यानां देवानां मपि दुर्लभाः ॥ ७ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ॥ शरमरमरमे ॥ ॥ ५५ ॥

भा० द० ३० किंच जुष्टमिति हरिणीनामिवाक्षीणि यासां ताभिः तद्देश्यं दृष्ट्वा वितर्कितवान् तदा ह किमिदं प्रथमं तेजं पुंजं
११५ दृष्ट्वा किमिति पश्चाद्विमानानि दृष्ट्वा कस्य वेति स्थानं च स्वीयमिति ज्ञात्वा कथं तदिदं स्थानमिति एवं रूपमभूदिति २३
असरप्रभाः तत्तुल्यकांतयः प्रत्यगृह्णन् उपायनादिभिर्गृह्यतवंतः २४ उद्भूतो हर्षो यस्य सा अतिसंभ्रमः आ

जुष्टं स्वलंकृतैः पुंभिः स्त्रीभिश्च हरिणाक्षिभिः ॥ किमिदं कस्य वा स्थानं कथं तदिदमित्यभूत् ॥ २३ ॥
वंमीमांसमानतनुरागार्थाः सरप्रभाः ॥ प्रत्यगृह्णन्महाभागं गीतवाद्येन भूयसा ॥ २४ ॥ पतिमागत
साकर्ण्य पत्युषाति संभ्रमा ॥ निश्चक्राम गृहात्तरणं रूपिणी श्रीरिवा लयात् ॥ २५ ॥ पतिव्रता पति
दृष्ट्वा प्रेमांकेन श्रुलोचना ॥ मीलिताक्ष्यनमद्वयमनसा परिष्वजे ॥ २६ ॥ पत्नी वीक्ष्य विस्फुरन्ती
देवी वैमानिकीमिव ॥ दासीनां निष्ककंटीनां मध्ये भांतीं सविस्मितः ॥ २७ ॥ प्रीतः स्वयंतया युक्तः प्र
विष्टो निजमंदिरं ॥ मणिसंभशतोपेतं महेंद्रं भवनं यथा ॥ २८ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥

दशेयस्याः साञ्चालयात् ॥ कमलवनात् ॥ रूपधारिणी श्रीरिव ॥ स्वर्गस्य तत्र भगवता नीतत्वात् ॥ स्वर्गिणामि
वत योरूपं वभूवेति भावः ॥ २५ ॥ बुद्ध्या श्रयमेव वंद्य इति निश्चयेन ॥ मनसा सं कल्पेन ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

992

निर्वृत्तिमेवाह ॥ अहो इति चतुर्भिः यत्र यतः लक्ष्मी मुरसि विभ्रता आस्मिष्टः ॥ १५ ॥ पापीयानीचः ॥ १६ ॥ पूजितं श्रुद
 नलेपनादिभिः ॥ एवं संपूज्या पिधनस्यादाने कारणं ॥ तथापि कारुणिकत्वाद्भर्य्यपि धनं मद्यनाददात् ॥ १७ ॥ २० ॥ निजग
 अहो व्रसण्यदेवस्य दृष्टा व्रसण्यतामया ॥ यद्विदुः शतमोलक्ष्मीमास्मिष्टो विभ्रतो रसि ॥ १८ ॥ काहंदरिद्रं पापी
 यान् ककुत्सः श्रीलिकेतनः ॥ व्रसबंधुरिति स्माहं वाङ्म्यापरिरंभितः ॥ १९ ॥ निवासितः प्रियाजुष्टे प
 र्य्यकैः भ्रातरो यथा ॥ महिषावीजितः श्रातो वाल्म्योजनदस्तया ॥ २० ॥ स्वर्गोपवर्गयोः पुंसारसायां भुवि
 संपदा ॥ सर्वा सामपि सिद्धीनां मूलं तच्चरणं च ॥ २१ ॥ शुश्रूषया परमया पादसंवाहनादिभिः ॥ प
 जितो देवदेवेन विप्रदेवेन देववतः ॥ २२ ॥ अधनो यंधनं प्राप्य माद्यन्नुच्चैर्न मां स्मरेत् ॥ इति कारुणिक
 को नूनं धनं मे भूरिनाददात् ॥ २३ ॥ इति संचिंतयन्तः प्राप्नो निजगृहांतिकं ॥ सूर्यो न लेदुसंका
 शो विमानैः सर्वतो वृतं ॥ २४ ॥ विचित्रोपवनोद्यानैः कूजद्विजकुलाकुलैः ॥ प्रोत्फुल्लकुसुमांभोजकक्षा
 हस्यातिकं प्राप्नोत स्य विशेषणं ॥ सूर्येति ॥ २५ ॥ विचित्रोपवनादिभिश्च वृतं ॥ रोत्यलवारिभिः ॥ २६ ॥
 कथं भूतैः कूजद्विजकुलैः ॥ पक्षिसमुहैः ॥ आकुलैः व्यातैः ॥ तथा प्रोत्फुल्लानि कुसुमादीनि येषु तानि तथा

भा० २०३ नसचेदवलोकनमात्रेण महदैश्वर्यं दत्तवान् ॥ तद्दीदंतुभ्यंदत्रमिति किं नावोचदत आह न निति ॥ ननु मे सखास
 १९६ मत्तमवुवाण एव याचित्स्मवेयाचकाय भूरिवद्वपिदिशते ददाति ॥ अत्र हेतुः भूरिभोजः स्वयंतद्देयं पज्जन्यवदी
 क्षमाण इति ॥ अयमर्थः स्वयंतावद्भूरिभोजः वदुभोजः प्राप्तकामत्वात् ॥ लक्ष्मीपतित्वाच्च ॥ अतो यथा पाणवारपरि
 पूरकोऽतिवदान्यः कदाचिद्द्वपि वर्षमन्यमेव मन्यमानो लज्जयेव समक्षमवर्षन् ॥ रात्रौ निद्राण कर्षकेतरेक्षेत्रे
 माज्ञावयति ॥ एवं श्रीकृष्णोऽपि स्वभोगापेक्षया तद्देयमिन्द्रादिपदमति तुष्टमन्वानः तस्यैव भजनं वदु मन्यमानः समी
 नन्ववुवाणे दिशते समक्षं याचित्स्मवेभूर्यपि भूरिभोजः ॥ पज्जन्यवत्तत्स्वयमीक्षमाणो दाशार्हकारणामृष
 भः सखामे ॥ ३४ ॥ किंचित्करोत्युवेपियत्स्वदत्तं सुहृत्कृतं फलवपि भूरिकारी ॥ मयोपनीतं पृथुकैकमुष्टिप्रत्य
 ग्रहीत प्रीतियुतो महात्मा ॥ ३५ ॥ तस्यैव मे सोऽहं दत्तं सख मे त्रीदास्यं पुनर्ज्ज न निजन्म निस्पात ॥ महानुभा
 वेन गुणालयेन विषज्जतस्तत्पुरुषप्रसंगः ॥ ३६ ॥
 यत्किंचित्करोति ॥ अल्पमन्यते ॥ सुहृत्कृतं फलवपि तुष्टमपि भूरिकारी ॥ वदु मन्यते इत्यर्थः ॥ अत एव मया उपनीतं प्रीतियु
 तः स्वयमेव प्रतिग्रहीतवान् ॥ ३५ ॥ श्रीकृष्णस्य भक्तत्वात्सुल्यं हृष्टो तद्भक्तिप्रार्थयते ॥ तस्येति सोऽहं दत्तं प्रेमचतस्रस्य
 हितांशं सन् ॥ मे त्री उपकारत्वं चेदास्यं सेवकत्वं च तत्समाहारकवचं न स्यात् ॥ तदधि नो मे मम स्यात् ॥ नतु विभ्रतिः किंच
 महानुभावेन तेनैव विषज्जतो विशेषेण संगं प्राप्नुवतस्तद्भक्तेषु प्रकृतः संगः स्यादिति ॥ ३६ ॥

तत्रमंदिरेपयःफेननिभाःशय्याश्रयस्ररणातीत्यादिसंपदः॥तत्रसर्वसंपदांसमृद्धीर्विलोक्यतर्कयामासेतिचतुर्थेना
न्ययःयत्रदांताःगजदंतमयाः॥पय्यंकाः॥२९॥यत्रआसनानिचमृदूपस्ररणानितलादिमयानियेषुतानि॥यत्रमु

पयःफेननिभाशय्यादांतारुक्तापरिष्कृताः॥पय्यंकाहैमदंडानिचामरव्यजनानिच॥२९॥आस
नानिचहैमानिमृदूपस्ररणानिच॥मुक्तादामविलंबीनिवितानानिद्युमंतिच॥३०॥स्वच्छस्फटिक
कुशेषुमहामारकतैषुच॥रत्नदीपाभाजमानाललनारत्नसंयुताः॥३१॥विलोक्यब्राह्मणस्तत्रस
मृद्धीःसर्वसंपदांतर्कयामासनिर्व्यग्रःससमृद्धिमहेतुकीम्॥३२॥नूनंवतैतन्ममदुर्भग
स्यशश्वदरिद्रस्यसमृद्धिहेतुः॥महाविभूतेरवलोकतोऽन्यत्रैवोपपद्येतयदूतमस्य॥३३॥

क्तादामविलंबंतिद्युमंतिचवितानानि॥३०॥३१॥निर्व्यग्रःसुस्थिरःसन्॥अहैतुकीमाकसिक्तीस्वस्यसमृद्धिं
तर्कयामास॥३२॥कुतएषासमृद्धिमागतेतिनिश्चिनोति॥नूनमिति॥एतेनमेति एषचासावहंचतस्यतन्मम
महेतिविभूतियस्यतस्यावलोकनादन्यत्र॥३३॥ ॥ ५५ ॥

भा० ६०३
११७

दृशीति तमे आगत्य कुरु क्षेत्रं विग्रहे ॥ वृष्णी नदं दृष्ट्वा मुदा भूपाश्रुतः कलकथा मिथुः ॥ १ ॥ श्री दामस
दृष्टे कलः प्रकल्पे द्रुपदं भुवि ॥ नदादि सुहृदानं दी कुरु क्षेत्रं जगाम सः ॥ २ ॥ कल्यक्षे ये यथा सर्वग्रास इत्यर्थः
ज्योतिर्विद्भिः ॥ कथ्यमानमादावेव ज्ञात्वा स्य मंतपंचकं कुरु क्षेत्रं जग्मुः ॥ ३ ॥ अत्र ह्यस्य क्षत्रियवधस्यानवे

श्रीशुक उवाच ॥ अथैकदा हारवत्या वसतो रामकृष्णयोः ॥ सूर्योपरागः सुमहानासीत्कल्पत
ये यथा ॥ १ ॥ तं ज्ञात्वा मनुजा राजनपुरस्ता देवसर्वशः ॥ स्य मंतपंचकं क्षेत्रं ययुः श्रेयोविधिस
या ॥ २ ॥ निक्षत्रियां महीकुर्वन् रामः शस्त्रभृतावरः ॥ नृपाणां रुधिरौघेण यत्र चक्रे मुहाक
दानं ॥ ३ ॥ ईजैव भगवान् रामो यत्रास्यष्टौपिकर्मणः ॥ लोकस्य ग्राहयन्ती शोयथानोघाप
नुत्तये ॥ ४ ॥ महत्या तीर्थयात्रायां तत्रागन् भारतीः प्रजाः ॥ वृष्णयश्च तथा क्रूरवसुदेवाङ्गकादयः
पुण्यभारततत्रक्षेत्रं समधत्त पापिस्मवः ॥ गदप्रद्युम्नसावाद्याः सुचंद्रसुकसारणौ ॥ श्रीस्ते निरुद्धौ र
क्षायां कृतवर्मौ च यथोपः ॥ ६ ॥

नघरपुरा मस्याद्यापनुत्तिस्थानं च क्षेत्रं स पापनिरासकत्वं माह ॥ निक्षत्रियामिति ह्यभ्यां ॥ ३ ॥ अन्यो विद्वान्य
था ॥ ४ ॥ आगन् आजग्मुः भारतीः भारत्यः ॥ ५ ॥ सुचंद्रसुकसारणौ ॥ महानिरुद्धा द्वारकायाः रक्षार्थमास्ते तथा क

नवर्मायुष्यपतिः सेनानी ॥ ६ ॥

११७

ननुभक्तेःफलसंपदंप्राप्यपुनर्भक्तिं किमिति प्रार्थयसेत्यत आह भक्तायेति संपदः कोशादीनां राज्यमैश्वर्यं विभूतीः
कलत्रपुत्रादीनां न स्पृष्टयति न ददाति अपि तु दृढा भक्तिमेव कुतः अदीर्घबोधाय अविवेकिने समतुभक्त्यभावा
देवजातमतस्तद्भक्तिरेव स्यादिति भावः ॥ ३७ ॥ त्यक्तनशनेत्यागमभ्यसनं जायया सहबुभुजे ॥ ३८ ॥ श्रीकृष्णस्यैव

भक्ताय चित्रा भगवानहिसंपदो राज्यं विभूतीर्न समृद्धयत्यजः अदीर्घबोधाय विचक्षणः स्वयं
पश्यन्निपातं धनिनां मदोद्भव ॥ ३७ ॥ इत्थं व्यवसितो बुद्ध्या भक्ता तीव्रजनार्दने विषयान् जाययात्य
त्यन्बुभुजेनातिलेपतः ॥ ३८ ॥ तस्यैव देवदेवस्य हरेर्यज्ञपतेः प्रभोः ब्राह्मणाः प्रभवो देवं न तेभ्यो
विद्यते परं ॥ ३९ ॥ एवं सविप्रो भगवत्सुहृत्तदा दृष्ट्वा स्वभृत्यैरजितं पराजितं तद्धानवेगोद्गृथिता
त्मबंधनस्तद्वामलेभेऽचिरतः सतां गतिं ॥ ४० ॥ एतद्दृष्ट्वा देवस्य श्रुत्वा ब्रह्मण्यतानरः ॥ लब्धभा
वो भगवतिकर्मबंधादिमुच्यते ॥ ४१ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशम स्कन्धे ब्राह्मण संवा

देवकाशी तित मोधायः ॥ ८१ ॥

व्याख्यानातिचित्रमित्याह नस्येति ॥ ३९ ॥ अन्यैरजितमपि स्वभृत्यैः पराजितं दृष्ट्वा तस्य ध्यानं तस्य वेग
स्तनोद्गृथितमात्मबंधनमहंकारादयस्य सः गतिमित्याविष्टलिंगं धाम विशेषणं सत्तां ब्रह्मविदां प्राप्यमित्यर्थः

॥ ४० ॥ एतन्पुरुषोपाख्यानं श्रुत्वा तत्र ब्रह्मण्यतानरः ॥ ततः श्रुत्वा ॥ ४१ ॥ इति दशम स्कंधोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

भा० द० उ० प्रोक्तुं सैः हृदयसरोरुहैः श्रीः शोभायेषांते ॥ १५ ॥ अतिसौहृदेन यस्मिन्तेनामलापांगैः हृशो हृष्टयोया
११४ सातामिथः संवीक्ष्य दोभिरेभिरेभिरे ॥ अलिङ्गनं कृतवत्यः ॥ १६ ॥ १७ ॥ संकथयामिथः सप्रेमगोष्ठा ॥ १८ ॥ तामेव वक्ष्ये

अन्योन्यसंदर्शनदुर्षरं हृदयप्रोक्तुं सैः हृदयसरोरुहैः श्रियः ॥ आश्लिष्य गाहं नयनैः अवज्जला
हृष्यत्वचोरुहगिराययुर्मुदे ॥ १५ ॥ स्त्रियश्च संवीक्ष्यमियोति सौहृदं सितामलापांगदृशा
भिरेभिरे ॥ सनैः सनान्कुकुमपंककुरुषितान्निहृत्यदोभिः प्रणयोऽश्रुलोचनाः ॥ १६ ॥ ततोभि
वाद्यतेरुद्वानयविष्टैरभिवादिताः ॥ स्वागतं कुशलं पृष्ट्वा च कुंकुमकथामिथः ॥ १७ ॥ पृ
थाधातुन्सस्वीक्ष्यतत्पुत्रान्पितरावपि ॥ आतृपत्नीमुकंदंच जहौ संकथयामुचः ॥ १८ ॥
कुंतुवाच ॥ आर्यभ्रातरहं मन्ये आत्मानमकृताशिषं ॥ यद्वा आपत्सु मद्वा तानानुस्मरयस
त्तमाः ॥ १९ ॥ सुहृदो जातयः पुत्राभ्रातरः पितरावपि ॥ नानुस्मरंति स्वजनं यस्य देवमदक्षिणं ॥ २० ॥
देवपृथयोः संकथामाह ॥ आर्योत्पादिचतुर्भिः अकृताशिषमपूर्णमनोरथं ॥ १९ ॥ यस्य देवमदक्षिणं अन
कुलं तं स्वजनमपि सतं सुहृदादयो नानुस्मरंति ॥ ततो ममेव देवं प्रतीकूलं पुष्पाकं कोपराध इत्यर्थः ॥ २० ॥ ॥

देवधिस्माभैः विमानसंकाशैः तरलास्तरंगास्तद्वज्जवोगतिर्येषांतैः विद्याधरद्युतिभिः विद्याधराणामिव
द्युतिर्येषांतैः ॥ ७ ॥ महतेजाः महतेजसः दिव्या अत्युन्नताः स्रग्वस्त्रसन्नाहयेषांतैः ॥ ८ ॥ पुनरन्यद्युगप्युत्पयदा

तोर्यैर्देवधिस्माभैर्हयैश्चतरलप्रवैः गजैर्नदद्विरभ्राभैर्नृभिर्विद्याधरद्युभिः ॥ ९ ॥ चरोचंतमहा
तेजाः पथिकांवनमालिनः दिव्यस्रग्वस्त्रसन्नाहाः कलत्रैः खेचरादिव ॥ १० ॥ तत्र स्रग्वातामहाभा
गाउपोष्यसुसमाहिताः ब्राह्मणोभ्योददुर्ध्वैर्नृवीसः सगुक्तामालिनीः ॥ ११ ॥ रामद्रुदेषुविधिव
त्युनराप्युत्पयस्मयः रदुस्वन्नद्विजाग्रैभ्यः कस्मिन्नोभक्तिरस्त्विति ॥ १२ ॥ स्वयंचतदनुज्ञातावृ
त्तयः कस्मदेवताः भुक्तोपविविधुः कामंस्निग्धष्यायांघ्रिपांघ्रिषु ॥ १३ ॥ तत्रागतोत्तेददृशुः
सुहृत्संबन्धिनात्तपान् मत्स्योशीनरकौशल्यविदर्भकुरुसंजयान् ॥ १४ ॥ कांवीजकैकेयान्म
द्राकुंतीनानर्तकैरलान् ॥ अन्याश्चैवानात्मपत्नीयान्परांश्चशतशो नृप ॥ १५ ॥ नदादीन्सुह
दंगोपान्गोपीश्चोत्कंठिताश्चिरं ॥ १६ ॥

नस्मिन्नेवाहनिमुक्तिस्नानंकृत्वा ॥ १७ ॥ स्निग्धाशीतत्वाष्टायायेषामंडिपाणंतेषांघ्रिभूलेषु ॥ १८ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

भा० द० उ०
११५

किं च न केवलं तस्य दर्शने वत्तु तदुल्लेखं वदुनां युष्माकं स्वतः संपन्नमित्याहुः यद्विष्णुतिरिति ह्यभ्यां यदिति पृथ
कपदयस्येत्यर्थः विष्णुतिः कीर्तिः श्रुतिभिर्नुता सुता इदं विष्णुमलमत्यर्थं पुनाति यस्य पादवने जनपयोगं च यस्य
वचोवाकरूपं शास्त्रं च वेदाख्यं विष्णुपुनाति किं च कालेन भज्जितं दग्धं भगं माहात्म्यस्याः सात्तया विधापि
यस्याऽपि यस्य शोभ्याऽपि विभर्ता शक्तिर्यस्याः सानोऽस्माकं मखिलार्थानामितो वर्धते ॥ ३० ॥ दर्शनं च स्पर्शनं च च

यद्विष्णुतिः श्रुतिनुते दमलं पुनाति पादावने जनपयश्च वचश्च शास्त्रं भः कालभज्जितभगा
पिण्डाघ्रिपट्टस्य शोभ्य शक्तिरभिवर्धति नोऽखिलार्थान् ॥ ३० ॥ तद्दर्शनं स्पर्शनं नुपयप्रजल्प
शय्यासनाशयसयोनसपिण्डबंधः येषां गृहे निरयवर्त्मनि वर्ततां वः स्वर्गपवर्गविरमः स्वयमा
सविष्णुः ॥ ३१ ॥

नुपयः अनुगतिश्च प्रजल्पयोगोऽष्टौ च शय्याशयनं आसनं च योनबंधः देहिकसंबंधः तेन कल्पेन सह वर्तमानः द
र्शनाद्यपलक्षितः सयोनः सपिण्डसंबंधो येषां वोऽस्ति किं च येषां वो गृहे विष्णुः स्वयमासः प्राविरभूत् निरयवर्त्म
नि प्रवर्तमानो वर्तमानानां स्वर्गपवर्गाभ्यां विरमयति विरस्मान् करोतीति तथा सः ते ययं जनभोज इति यद्वा
तदितिसामान्यनिर्देशः सदित्यर्थः स्वयं येषां वो निरयवर्त्मनि संसारकारणं गृहे वर्तमानानामपि बध्यते सं
बध्यत इति संबंधः दर्शनादिभिः संबंधः सन् स्वर्गपवर्गविरमः स्वप्नप्रदो व भवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

ईशवशस्वमेवाह॥ कंसप्रतापिता इति॥ हेससः एतर्ह्येव संप्रत्येव॥ २१॥ २२॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥ युधिष्ठिरं ये अनुव्रताः तेन
 वसुदेव उवाच॥ अंबमास्मान् सूर्येथा दैव कीडनकानुरागन्॥ ईशस्य दिवसे लोकः कुरुते कार्यतेः
 यवा॥ २१॥ कंसप्रतापिताः सर्वे वयं याता दिशो दशः॥ एतर्ह्येव पुनः स्थानं देवेन सादिताः स्वसः॥ २२॥
 श्रीऋक उवाच॥ वसुदेवो ग्रसेनाद्यैर्यदुभिस्ते चितानृपाः॥ आसन्नच्युतसंदर्शपरमानंदनिर्वृताः
 २३॥ भीमो द्रोणोऽं विकापुत्रो गांधारीससुता तथा॥ सदारः पांडुवाः कुंतीसंजयो विदुरः कृपः
 कुंतमोजो विराटश्च भीष्मको नगजिन्महान्॥ पुरुजिद्वपदः शल्यो धृष्टकेतुः सकाशिराह॥ २४॥ द
 मघोषो विशालाक्षो मेथिलमद्रकैकयौ॥ युधामन्युः सुसर्मा च ससुता वाह्लिकादयः॥ २५॥ राजानो
 न्ये च राजेन्द्र युधिष्ठिरमनुव्रताः॥ श्रीनिकेतं वपुः शरैः सस्त्रीकं वीह्य विस्मिताः॥ २६॥ अथ ते राम
 कृष्णभ्यां सम्यक् प्राप्तसमर्हणः॥ प्रशशंसुर्मुदायुक्ता वृष्णीन् कृष्णपरिग्रहात्॥ २७॥ अहो भो
 जपते यं यं जन्मभोजो नृणामिह॥ यत्पश्यथा सकृत्कृत्स्नं दुर्दर्शमपियो गिनाम्॥ २८॥

जस्य ये जितवात्॥ २९॥ ३०॥ जन्मभाजः॥ नृणां मध्ये सफलजन्मानः॥ ३१॥ रामरामरामरामरामराम॥

920

एतावदपि तर्गै युवयोः स्मपित्रोः संप्रीणनाभ्युदययोषणपालनानि प्राप्तेषु तु भवति
पद्महयद्वंद्वे ह्येतावन्त्यस्तावकुत्र च भयोन सन्तोपरः सुः ॥ ४० ॥ श्री सु क उ वाच ॥ गाय श्रु क स
मुपलभ्य चिरदभीष्टयत्प्रेक्षणे दृशिषु पक्षकृतं शपति ॥ दग्निर्हृदिकृतमलं परिभ्य सर्वा
स्तद्भावमापुरपित्य युजांदुरा पं ॥ ४१ ॥ भगवांस्तं स्तथाभूता विविक्ते उपसंगतः ॥ आश्लिष्याना
मयं पृष्ट्वा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ४२ ॥ अपि स्मरथ नः सख्यः स्वानामर्थं चिकीर्षया ॥ गतांश्चिरायि
तां च उपलक्ष्य पणचेतसः ॥ ४३ ॥

अभीष्टतेलिंगंयस्यश्रीकृष्णस्यप्रेतलेहशिषुचवधायकंपदमकृतंविधातांशपति॥हग्निर्नेत्रद्वारैर्हृदिक्
नहृदयप्रवेशितपरिरभ्यतद्रावंतदात्मनांप्रापुः॥अपिनित्ययुजांदुराप॥४०॥४१॥चिरायितान् विलंबिता
न्॥अत्रहेतुः॥शत्रूणांपक्षस्त्वचेतोयेषांतान्॥४२॥॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ राम ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

१२०

३२ अनस्यार्थेति ॥ तत्रैव वा सचिकीर्षया ॥ शक्रेषु स्यापितैरर्थैः सह गत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ वसुदेवस्य परिष्वज्य प्रेम
विह्वल्य भवेति शेषः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तौ सुतौ परिरभ्य नंदो यशोदा च विरहशोकान् विजहतुः ॥ तत्पुत्रः ॥ यद्व ॥ सुच

श्री क ३ वाच ॥ नंदस्तत्र यदनुप्राप्तवान्ज्ञात्वा कस्मयुरोगमान् ॥ तत्रागमदृते गोपैरनस्य
येर्दिदृश्या ॥ ३२ ॥ तदृष्ट्वा वल्लभो हृष्टास्त्वनप्राणमिवोत्थिताः ॥ परिष्वजिरे गाढं चिरद
र्शनकातराः ॥ ३३ ॥ वसुदेवः परिष्वज्य संप्रीतः प्रेमविह्वलः ॥ स्मरन्कंसकृतान् क्लेशान्
पुत्रन्यासं च गोकुले ॥ ३४ ॥ कस्मरामौ परिष्वज्य पितरावभिवाद्य च ॥ न किंचनोचतुः प्रे
मणा साश्रुकंठौ कुरुद्वह ॥ ३५ ॥ तावात्तासनमारोप्य वाङ्मयां परिरभ्य च ॥ यशोदा च
महाभागो सुतौ विजहतुः शुचम् ॥ ३६ ॥ रोहिणी देवकी चाथ परिष्वज्य ब्रजे स्वरी ॥ ३७ ॥
अपि प्राप्यंद्रमैश्वर्यं यस्यानेह प्रतिक्रिया ॥ ३८ ॥

अश्रुणु विजहतुः ॥ मुमुचतु रित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ब्रजे
संश्रियशोदां ॥ ३७ ॥ अनिवृत्तानि वृत्तिकारणे स ॥ त्वपि अनुवर्तमानां ॥ इंद्रमैश्वर्यं प्राप्यापियस्याः प्रतिक्रि
स्मरंत्यौ तत्कृतां मैत्रीं वाच्यं कंठोऽसमूचतुः ॥ काविस्मरेतवां मैत्रीं निवृत्तां ब्रजे अरि ॥ १ ॥

श्री कर्तुं न शक्यते इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

भा० द० उ०
१२९

ननु चतुर्विधभूतग्राह्यं तद्भोक्तृत्वैवाद्यं तादिरूपः न सिंश्च सर्ववापके सर्वभूतानि आद्यं तत्तु पाणि एव मे
वैतानि चतुर्विधानि भूतानि भौतिकत्वा विशेषात् स्वकारणेषु भूतेष्वेव वर्तन्ते न तु भोक्तृत्वात्मनि आ
त्मा तु तेषु आत्मना भोक्तृरूपेण ततः व्याप्तः नकारणत्वेन अथ ते दुभयं भूतभौतिकरूपं भोग्यं च भोक्ता
रचात्मानमप्यपरिपूर्णं आभाते पश्यतेति ॥ ४७ ॥ अध्यात्मशिक्षया स्वरूपोपदेशेन शिक्षिता बोधिनाः तस्या
एवं ह्येतानि भूतानि भूतेष्वत्मात्मना ततः उभयं मय्यथ परे पश्यता भातमदरे ॥ ४८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
अध्यात्मशिक्षया गोप्य एव कस्मै न शिक्षिताः तदनुस्मरणे ध्वस्तजीवकोशास्तमथागन् ॥ ४९ ॥ श्री
शुक उवाच ॥ कुशलेन लिननाभ पदारविंदं योगेश्वरैर्हृदिविचित्रं मगाधबोधैः संसारकूपपतितो नृणां
वलंबं गेहं जुषामपि मनस्युदियात्सदानः ॥ ५० ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशम स्कंधे धर्मपरायण
धर्मीति तमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तथानुगृह्य भगवान्गोपीनां स गुरुर्गतिः पुधिष्ठिरमथा
एषत्सवांश्च सुहृदोऽप्ययः ॥ ५१ ॥
तुस्मरणेन ध्वस्तो जीवकोशो लिंगया सांता न मेवाध्यगन् प्रापुः ॥ ५२ ॥ एवं प्राप्नोपि कस्मः पुनर्गृह्या संगे न मायया
त्विति तस्मै स्मरणं प्रापयामासुरित्यादौ आदुःख्येति हेन लिननाभ ते पदारविंदं गेहं जुषां गृहसेविनीनामपि
मनसि सदा उदीयात् आविर्भवेत् ॥ ५३ ॥ इति दशमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ अशीतितम एवंच स्त्रीणां कस्मकथोत्सवे ॥ इति

पद्मे कस्ममायां भिरुक्ताः स्वस्मै स्मरन्तः ॥ अथ यकु
शालम् ॥ ९ ॥
ती ४
१२९

अपि सितः अस्मानवध्यायथ अवजानीथ अकृतज्ञा एत इत्यादि शंकया ॥ ईष चंकया नशं कामात्रं निश्चितमे
वेतत् परित्यज्य गतत्वादिति चेदत आह नूनमिति ॥ ४३ ॥ एतत्सहृष्टं तमाह वायुरिति आदिपति एथ करोती
त्यर्थः ॥ ४४ ॥ अपि च अतिभद्रमिदं यदुत भवतीनां मद्योगेन मत्प्रेमातिशयो जात इत्याह मयीति मयि भक्ति

अप्यवध्यायथास्मान्निदकृतज्ञा विशंकया ॥ नूनं भूतानि भगवान्पुनक्तिवियुनक्ति च ॥ ४३ ॥
वायुर्यथा घनानीकं तृणं तुलं रज्जुं स च संयोज्यादिपते भूयस्तथा भूतानि भूतकृत् ॥ ४४ ॥ म
यि भक्तिर्हि भूतानां ममृतत्वाय कल्पते ॥ दिष्ट्या यदासीन्मत्प्रेमो भवतीनां मदापनः ॥ ४५ ॥
अहं हि सर्वभूतानां मादिरंतोऽंतरं वहिः ॥ भौतिकानां यथा खं वा भूर्वायुज्योतिरंगनाः ॥ ४६ ॥

मात्रमेव तावदमृतत्वाय कल्पते ॥ यत्तु भवतीनां मत्प्रेम आसीदेव ॥ तद्दिष्ट्या भद्रम् ॥ कुतः मदापनः म
त्प्रापक इति ॥ ४५ ॥ कीदृशस्त्वं ॥ यं वयं स्नेहेन प्राप्याम इत्यपेक्षाया मात्मस्वरूपमाह अयं हीति हे अंग
नाः भौतिकानां सरावसंधवादीनां यथा कोशादिपंचभूतान्याद्यं तादिरूपाणि ॥ एवं सर्वभूतानां जगद्यु
जादीनां मद्मत्प्रेमा वापकं मां भवत्यः प्राप्ता एवेति ॥ ४६ ॥

भा० द० ३
१२२

हित्वेतिपदद्वयं॥त्वात्वादिभ्येवत्वामेवनतांसेत्यर्थः॥कथंभूतंआत्मधाम्नास्वरूपप्रकाशेनविधृताआत्मकताः
बुद्धिनिमित्तास्तिस्रोऽवस्थायस्मिन्॥अतएवातंदसंज्ञवसवीनदकंदवरूपं॥अखंडंअपरिच्छिन्नंयतःनकुं
ठितःबोधश्चिच्छक्तिर्यस्य॥नन्वेवंरूपताश्रीकसस्यकुतोऽस्मदादेवदेवप्रतीतेरतआहुः॥कालोपसृ
ष्टेति॥कालेनोपसृष्टाविधृताश्रयतयामवनैरक्षणाथ॥आज्ञाउद्योगमायेयाआकृतिर्नराकारमूर्तिर्येन
हित्वात्मधामविवुधात्मकतंत्रयवस्थमानंदसंज्ञवसखंडमकुंठबोधं॥कालोपसृष्टनिगमा
वनआत्रयोगमायाकृतिंपरमहंसगतिंनताः॥४॥~~रुद्र~~रुद्राच॥इत्युत्तमस्तोकशिवामणि
जनेष्वभिष्टुवत्स्वधककोरवस्त्रियः॥समेत्यगोविंदकथासिधोगरांस्त्रिलोकगीताःशृणुवर्ण
यामिते॥५॥~~द्वैपद्युवाच~~द्वैपद्युवाच॥हेवैदभ्यच्युतोभद्रेहेजाववतिकौशले॥हेसत्यभामेकालिदिशेवरो
हितिलेस्मरा॥६॥
तंपरमहंसातांगतिंतां॥अतस्तवैवरूपत्वादस्माकंचत्तन्माययादेतत्सर्वंवेपरीत्यात्वामेवनताः॥से
तिपद॥त्वामितिप्रकरणज्ज्ञातव्यत्वांनताः॥७॥किंकृत्वाहित्वा॥किंआत्माशरीरं॥धामगहनं॥तच्च॥तच्च॥दे
हदेहिकसंगंपरित्यजेत्यर्थः॥समानमन्यत॥८॥त्रिषुलोकेषुगीताः॥९॥हेकौशलेसत्येशोवोमित्रविदारोहि
रुकाचित्पदमहिषीनुत्पा॥६॥

व २

पात्ता ५

१२२

तत्प्रादेक्षयाहृतमं होयेषांते॥२॥ महतां मनस्तः सकाशात् सुखद्वारतो निरुतं क्वचित् कदाचिद्देहभृतां देहधारिणां दे-
हकृत्वासावस्मृतिश्च विद्यातां चिन्तनीति तथातं॥ देहकृदींश्च॥ तद्विषयाज्ञाने हि देवा॥ हे प्रभो॥ त्वच्चरणं
बुजासवं॥ कर्णे पुटैर्ये पिवन्ति॥ तेषां त्वत्तः दुर्जनशस्तुः कालरूपात् कुतोऽशिवं भवतीत्यन्वयः॥ कथं भूतं
महात्मनां व्यासादीनां मुखनिःसृतं॥ क्वचित् कदाचिदपि व्यासादिवाक्ये स्वामात्मत्वेन ज्ञानतो न दुःखं भ-

न एवं लोकनाथेन परिपृष्टाः सुसक्तताः॥ प्रत्यूचुर्दृष्टमनसस्तत्प्रादेक्षयाहृतं हसः॥
कुतोऽशिवं त्वच्चरणं बुजासवं महान् मनस्तो मुखनिःसृतं क्वचित्॥ पिवन्ति ये कर्णे पुटैरलं
प्रभो देहभृतां देहकृदस्मृतिश्चिदम्॥३॥

वतीत्यर्थः॥ इष्टरस्यात्मत्वमेव कथं तत्राह॥ देहभृतामिति॥ देहभृते जीवाः॥ त्वत्कृते त्वद्धेतुत्वेन उच्युसंति
जीवंति॥ को ह्येवान्यात्॥ कः प्राणात्॥ यदेव॥ आकाशः आनन्देन स्यादिति श्रुतेः॥ अथ वा त्वन्मुखनिःसृतं त्वच्च-
रणं बुजासवं ये पिवन्ति॥ तेषां महात्मनां कुतोऽशिवमित्यन्वयः॥ त्वत्कृते भगवन्मस्कारणायैति चित्सुकः॥३॥

भा० द० उ०
१२३

देहकृन्नेपिता॥ अमुं श्रीकृष्णं निजं तां यं सा मि नं देवमीश्वरं सीतापतिं प्राज्ञाय॥ अविज्ञाय त्रिनवहानि कृत्स्नः
छंदो नुरोधेन सप्तविंशदिनानि॥ अमुनाभ्ययुध्यत॥ परीक्षितः संजातापरीक्षायस्य सः परीक्षितः॥ तं सा चात
सीतापतिरिवासाविति ज्ञात्वा पादौ प्रगृह्य मणिना सह मा महं मुपाहरत्॥ अहं तथा समर्पितवान्॥ अहो तोहि

जाव वसुवाच॥ प्राज्ञाय देहकृदमुं निजनः॥ यदेवं सीतापतिं त्रिनवहान्यमुनाभ्ययुध्यत॥
ज्ञात्वा परीक्षितमुपाहरदहं मां पादौ प्रगृह्य मणिना सह मुष्पदासी॥ १०॥ श्रीकालिदास
वाच॥ तपश्चरंती माज्ञाय स पादस्य शीनाशया॥ सख्योपेत्या गृहीत्वा शिंयो हंत ऊमाज्ज
नी॥ ११॥ श्रीमद्रोवाच॥ यो मां स्वयं वरुणं पेत्य विजित्य भूपा निन्ये मयैव यगमिवात्मवलिं
दिपारिः॥ भ्रातृश्च मे पकुरुतः स्वपुरं श्रियो कस्तस्यास्तु मे नु भव मे क्यवनं जननत्वं॥ १२॥

त्वमतिश्रेष्ठासि नेत्याह॥ अमुष्पाहं दासीति॥ १०॥ सख्या अर्जुनेन तस्य गृहमार्जनी॥ गृहमार्जनं कर्त्तुं॥ ११॥
मुनाय यगंत॥ स्ववलिं दिपारिः सिंह इव ति॥ मे भ्रातृश्च आपकुरुतः॥ अपकारं कुर्वतो विजित्य श्रियो कस्तस्यास्तु मे नु भव मे क्यवनं जननत्वं॥ १२॥

१२३

५३

हेअन्याः श्रीकृष्णस्यपत्न्यः ॥ ७ ॥ मामां अर्पयितुं राजसुजरासंधादिउद्यत्कार्मुकेषु सत्सु ॥ अजेयायेभटास्तेषां मे
खरिताः ॥ मुकुटवक्त्रांघ्रिरेणवोयेषां मूर्ध्निपदंदधदित्यर्थः ॥ तस्य श्रीनिकेतस्य चरणौ ममाचनयासु ॥ च
सनाभेभ्रातृवधेन सिंहकृतेन तप्तहृदस्य तेन मेततेन तातेन लिप्तमभिशापं दुर्योधनः ॥ अपमांष्टुपरिहर्तुं

हेकृष्णपत्न्य एतन्नोव्रतवोभगवान्स्वयं ॥ उपयेमेयथा लोकमनुकुर्वन्स्वमायया ॥ ७ ॥ श्री
कृष्णाय च ॥ चेद्यायेनापयितुमुद्यतकार्मुकेषु राजसुजयेभटसेखरितांघ्रिरेणुः ॥ नि
नोमृगंद्वयभागमजावियथात्रच्छीनिकेतचरणौ ॥ सुममाचनया ॥ च ॥ श्रीसत्यभा
मोवाच ॥ योमसनाभिवधतप्तहृदाततेन लिप्ताभिशापमसमाष्टमुपाजहार ॥ जित्वा
क्षराजमथरत्नमदात्सतेन भीतः पितादिशतमां प्रभवेपिदत्ता ॥ ८ ॥ ११ ११ ११

अक्षराजं जित्वा रत्नं सप्तकमुपाजहार ॥ आनीतवांश्च यानंतरं मत्पित्रेरत्नमदात् ॥ तेन स्वापराधे
न भीतः स मे पिता प्रभवे श्रीकृष्णाय मामादिशत् ॥ ददौ दत्तांश्च कुरादिभ्यः प्रतिश्रुतामपीत्यर्थः ॥ ८ ॥

भा० द० ३
१२४

राज्ञि हे द्रौपदियथा मित्रविदायाः ॥ तथा समापि चित्तं मुकुंदविषयमासीत् ॥ सुसंमृश्य सुविचार्य ॥ पद्मस्तया
प्रियारुतः ॥ किल अतोऽपि मच्चित्तं श्रीमुकुंदे आसति ॥ १७ ॥ तत्र श्रीकृष्णप्रापवचीकरत् ॥ कारयामास ॥ १८ ॥ यथा राज्ञि
तव स्वयं वरे ॥ पार्थस्येयया आहुमिच्छयकृतः ॥ तथा मत्स्यं कारितवान् ॥ पावांतरे पार्थस्येयुणा पाकृतः ॥ तद्दीदमपि

ख्या ३

था २

श्रीलक्ष्मणे वाच ॥ ममापि राज्यं व्युत्तज्जन्मकर्मचश्रुत्वा मुकुन्दीरदगीतमासह ॥ चित्तं मुकुंदे कि
ल पद्मस्तया वृतः सुसंमृश्य विहाय लोकपान् ॥ १७ ॥ सात्वाममममंतं साध्विपिता दुहितृवत्सलः ॥
वदत्स्मिन् इति क्षातस्तत्रोपायमचीकरत् ॥ १८ ॥ यथा स्वयं वरे राज्ञि मत्स्यः पार्थस्य पाकृतः ॥ अयं
तु वदित्वा च नो दृश्यते सज्जने परं ॥ १९ ॥ श्रुत्वा तत्सर्वं तोभूपा श्रीययुर्मत्पितुः पुरं ॥ सर्वास्त्रास्त्रज्ञा
त्वेजाः सोपाध्यायाः सहस्रशः ॥ २० ॥ पित्रा संपूजिता सर्वे यवीर्ययथावयः ॥ आदुःससरचापवेदु
अर्जुन एव किं नाविध्यतत्राह ॥ अयं चित्ति ॥ समत्स्या वहिरेवाद्युनो नान्तः ॥ अतः सं पर्वदिमद्वियः ॥ २१ ॥
मसंलग्नयोर्दृष्ट्या संलक्ष्यते ॥ अयं तु न तथा ॥ किंतु तन्महले निहितकलशजले केवलं दृश्यते ॥ अतो दृष्टिरथ
स्तादुपरिलक्ष्यमिति श्रीकृष्णव्यतिरेकेण न कस्यापि भेद इति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ मत्स्यं वेदुं ॥ पर्वदिसं सदिमद्वियः ॥
मय्येव धीर्येषामिति ॥ अन्यचित्तं न वेदुं शक्नुते इति भावः ॥ २१ ॥

१२४

सप्त उद्गो रूपा न वलं च वीर्यं च प्रभावः तीक्ष्ण निशृङ्गाणि च अतिशयितानि येषां तान् मे पित्रा कृतवान् व
 लीयसे मां दत्तुं दिति पानां वलस्य परीक्षणाय तानि प्रसिद्धान् वीराणां दुर्मदं द्रुति ये तान्तरसो शीघ्रमेव निगृ
 ह्य दमयित्वा क्रीडन् ननायासेनैव ववन्ध अजतो कान् अजापत्यानि ॥ १३ ॥ वीर्यमेव च शुल्कं क्रैयं यस्यास्तां ह
 श्री सत्यो वाच ॥ सप्तोद्गो रूपातिवलवीर्यसुतीक्ष्णशृङ्गान् पित्रा कृतान् दिति पवीर्यपरीक्षणाय तान् वी
 रदुर्मदहनसरसानिगृह्य क्रीडन् ववन्ध हयथा शिशवो जतो कान् ॥ १३ ॥ य इत्यं वीर्यशुल्कं मां दसी
 भिश्चतुरंगिणां पथि निज्जित्य राजन्यानि न्येत दास्यमस्मै ॥ १४ ॥ श्री मित्रं विंदो वाच ॥ पिता मे मा
 तुलेयाय स्वयमाद्रूय दत्तवान् क्लृप्ते क्लृप्ताय तस्मात्तमद्वौ हि रण्यसखी जनैः ॥ १५ ॥ अस्य मे पादसं
 स्पर्शो भवेज्जन्म निजन्मनि कर्माभिर्भाम्यङ्गारण्यायेन तच्छ्रेयश्चात्मनः ॥ १६ ॥

साभिः सह चतुरंगिणां गजाश्वादिसेनायुक्तां पुरं निन्ये ॥ १४ ॥ हे क्लृप्ते द्वौ पदि तस्मिन्नेव वित्तं यस्यास्ताम् मा
 मेद्वौ हि रण्यासेनया सह सखी जनैश्च सह ॥ १५ ॥ येन पादसंस्पर्शेन आत्मनो मे तत्कैवल्यारब्धं श्रेयो भवेत् ॥
 ॥ यद्वा येन कारणेनात्मनो जीवस्य तच्छ्रेयः स एव पुरुषार्थ इति ॥ १६ ॥

न देवास्तु ॥ आदायेति ॥ अमुना चापेन ॥ २२ ॥ नाविदंस्तदवस्थितिं ॥ मागधादीनां क्रियाशक्तिरेव ॥ न तु लक्ष्याभिसाने
त्यर्थः यतो यत्नवान् ॥ अस्तु ॥ असृजत ॥ मुने च ॥ सवाणे मत्स्यनाशिनन् ॥ परं केवलं पश्य ॥ ज्ञातवान् ॥
अर्जुनो वलेना पूर्ण इत्यर्थः ॥ २३ ॥ अभिजिति सर्वार्थसाधके मुद्रते ॥ २४ ॥ भगवत्प्रतिहर्षनिर्भरेणात्मानमेवानुव

आदाय व्यसृजन् केचित्सज्जीकर्तुमनीश्वराः ॥ आकोष्ठं ज्ञापय मुक्तप्यपेतुरेके मुना हताः ॥ २२ ॥ सज्जं कृत्वा प
रवीरामागधां वष्टुचेदिपाः ॥ भीमोदयो धनः कर्णे नाविदंस्तदवस्थितिं ॥ पार्थो यत्रोऽसृजद्वाणमाश्रि
जत्पश्येत्परं ॥ २३ ॥ राजन्येषु निवृत्तेषु भगवन्मानेषु मानिषु ॥ भगवान्धनुरादाय सज्जं कृत्वा यत्नीतया ॥ २४ ॥ त
स्मिन्संधाय विशिखं मत्स्यं वीक्ष्य सकृज्जले ॥ छित्तेषु एवापातयत्तं सूर्यो चाभिजिति स्थिते ॥ दिवि दुन्दुभयो नेदु
जयशब्दयुतभुवि ॥ देवाश्च कुसुमासारान्मुचुर्हर्षविक्रलाः ॥ २५ ॥ तद्रंगमाविश महकलनपुराभ्यां प
द्मां प्रगृह्य कनकोज्ज्वलरत्नमालां ॥ नृत्ने निवीय परिधाय च कोशिकाग्रं स ब्रीडहासवदना कवरीधृतस

र्येत्याहृद्वाभ्यां ॥ तद्रंगमिति ॥ ततश्चाकलौकलस्वनौ नूपुरैर्ययोऽस्माभ्यां पद्मां रंगं प्राविश ॥ २६ ॥
कनकेनोज्ज्वलरत्नमालां निवीय प्रावृत्त्यपरिधाय च निवीय धेनकोशिकाग्रं उन्नमकोशे यवस्त्रे स ब्रीडो हासे
यस्मिन् ॥ तद्वदनयस्याः सा कवरी धृताः सजो ययासा ॥ २६ ॥ राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम

भा० ६०३०
१२६

नवयमिति साम्राज्यादिन कामयामहे॥ किंतु एतस्य श्रीमत्यादरजोमूर्ध्वोदंकामयामहमिति ननु तस्य
गृहीण्योपयं सर्वसंपदजः किमेव काम्येधेत आहुः॥ हेसाधिसाम्राज्यं सर्वभोसंपदं स्वाराज्यमैद्रपदं तदु
भयपदभाक्कविविधं विराजते इति विराट् तस्य भावो वैराज्यं अणिमादिसिद्धिभाक्कमित्यर्थः॥ पारमेष्ठ्यं वत्स
पदं आनंत्यं मोहदरः पदं तत्सालोकादिन तु कामयामह इति॥ यद्वा वकुचो वा हस्ते न केमेव प्रागा

नवयंसाधिसाम्राज्यं स्वाराज्यं भोज्यमप्युत॥ वैराज्यं पारमेष्ठ्यं च आनंत्यं वा हरेः पदं॥ ३२॥ का
मयामह एतस्य श्रीमत्यादरजः श्रियः॥ कुचकुंकुमगंधाद्युमूर्ध्वोदङ्गदामृतः॥ ४०॥ व्रजस्त्रि
योयद्वांतिपुलिंदस्तणवीरुधः॥ गावश्चारयतो गोपाः पादस्य प्रमितात्मनः॥ ४१॥ इति श्री
मद्भागवतमहापुराणे दशमस्कंधे श्रीपरीक्षितसंवादे श्रीश्रीतमोध्यायः॥ ८३॥

दिक्चतुर्थाधिपत्यानिसाम्राज्यभोज्यस्वाराज्यं वैराज्यानि व्याख्येयानि॥ ३२॥ यत्किंपादरज एव काम्य
ते अत आहुः॥ श्रियः कुचकुंकुमगंधाद्युमिति वत्सादिसेवया श्रियापि सेवितत्वादिति भावः॥ ४०॥ ननु
तदिदं अतिदुर्लभत्वात् किमद्वांष्ट्रयो आहुः॥ व्रजस्त्रिय इति यत्र यथा गावः गाः महात्मनो पिगाश्चारयतः पाद
स्य प्रमितात्मनो गोपायथा वांष्ट्रितद्वत्तत्पराणां सुलभमिति भावः॥ ४१॥ इति दशमोऽध्यायः॥ ८३॥ ॥ ५५॥

ते २

१२६

३३ रविं द्यादयतीतिरविष्ठाः ॥ ध्वजेषु पटायस्यां चित्राणि तोरणानि यस्यां सेवसाचतां कुशस्थली ॥ यदुपनिःस
माविशत् स्वकेतनं मंडलं ॥ अस्ताचलं वा ॥ ३४ ॥ महाहवासः प्रभृतिभिः सह द्वादीन पूजयामास ॥ ३५ ॥ दास्यादिभिः

तेशाङ्गच्युतवारणैर्घैः कृतवाक्कंघ्रिकंधराः ॥ निपेतुः प्रधने केचिदेके संत्यज्य दुद्रुवुः ॥ ३३ ॥ ततः पु
रीयदुपतिरत्यलंकृतारविष्ठाध्वजपटचित्रतोराणं ॥ कुशस्थलीदिविभुविवाभिसंस्तुतां स
माविशत्तरणिरिव स्वकेतनं ॥ ३४ ॥ पितामे पूजयामास सहस्रबंधिवांधवान् ॥ महाहवासोल
कारैः शय्यासनपरिषदैः ॥ ३५ ॥ दासीभिः सर्वसंपद्भिर्मटेभरयवाजिभिः ॥ आयुधानि महा
ह्रीणि ददौ पूराभ्यभक्तिः ॥ ३६ ॥ आत्मारामस्य तस्येमावयं वै गृहदासिकाः ॥ सर्वसंगनिवृत्त्याश्च
तपसा च वभ्रविम ॥ ३७ ॥ म ह्य ऊचुः ॥ भो मं निहृत्य सगराण्युधितेन रुद्राज्ञात्वायनः क्षितिजये जितरा
जकन्याः ॥ निर्मुच्य संसृतिविमोक्षं मनुस्मरंती पादां वुजं परिणिनायय आप्रकामः ॥ ३८ ॥

सह ॥ आयुधानि पूर्य मेपि ददौ ॥ ३६ ॥ इमाश्च वयं सर्वसंगनिवृत्त्या तपसा सधर्मेण च द्वासाक्षात् स गृहदासिकाव
भ्रविम ॥ ३७ ॥ क्षितिजये दिग्विजये जितानां राज्ञां कन्याः ॥ अस्मान् तेन रुद्राः ज्ञात्वा ततो निर्मुच्य संसृते विमोक्षो यस्मा

तया दावुजमनुस्मरंती नः परणिनाय उदावहत् ॥
आप्रकामोपियः ॥ ३८ ॥

चतुर्भिर्गणिकाशीतितमेमुनिसमागमे॥वसुदेवमखोत्साहं वंधुप्रस्थापनादिकम्॥१॥सुवलपुत्रीगंधारीमाधवी
सुभद्राद्विपानाराजापत्यःस्वगोप्यःविषिस्सुर्विस्मयचक्रः॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥अनर्चुः॥अर्चितवतः॥७॥ध

श्रीकृ३ वा॥श्रुत्वापृथासुवलपुत्राययाज्यसेनीमाधवायचित्तिपपत्यउतस्वगोप्यः॥कस्मेऽ
खिलात्मनिहरोप्रणयानुबंधं सर्वाविषिस्सुरतमश्रुकलाकुलादोः॥१॥इतिसंभाषमायासुस्त्रीषुस्त्रीभि
र्नभिर्नृषु॥आयपुर्मुन्यस्तत्रकृत्सरामदिहक्षया॥२॥द्वेपायनोनारदश्च्यवनोदेवलोऽसितः॥विष्णुमि
त्रःशतानंदेभारद्वाजायगोतमः॥३॥रामःशशिष्योभगवान्वशिष्ठो गालवोभृगुः॥पुलस्त्यःकश्यप
ऽत्रिः॥मार्कंडेयोवृहस्पतिः॥४॥द्वितस्त्रितश्चैकतश्चब्रह्मपुत्रस्तथागिराः॥अगस्त्योयाज्ञव
ल्क्यश्चवामदेवादयोऽपरे॥५॥तान्दृष्ट्वा सहसात्थाय प्रागगसीनानृपादयः॥पांडवाकृष्णरा
मौचप्रणोमुर्विभ्रवंदितान्॥द्वितानानर्चुर्यथासर्वेसहरामोऽर्चुनोऽर्चयन्॥स्वागतासनपाद्या
र्घ्यमाल्यधूपानुलेपनैः॥७॥उवाचसुखमासीनान्भगवान्धर्मगुप्तनुः॥सदसस्तस्यमहता
यतवाचोऽनुशृण्वतः॥८॥

धर्मगोप्रीतनुर्यस्यसधर्मगुप्तनुः॥यतानियतावाग्यस्यसदसः॥९॥रामरामरामरामगोविंददामोदर॥

भा ६६०३
१२८

जनसंग्रहमाहुः अथापीतिविभिः सत्त्वं शुद्धात्मकं रूपं विभर्षि स्वलीलया स्वाचारेण वेदपथं च विभर्षि ॥ १८ ॥
अतएव ब्राह्मणेषु वदुमानमपिकरोषि इति सहितुकमाहुः प्रमेति ब्रह्मवेदाख्यमुक्तं शुद्धते हृदयं अंतरंगरू
पं कृत इत्यत आहुः यत्रेति यत्र ब्रह्मण्यक्तं कार्यं अव्यक्तं कारणं ततः परं सत्सन्मात्रं ब्रह्म च तत्पञ्चादिभिरूप
अथापिकाले सजनाभिगुप्तये विभर्षि सत्त्वं खलनिग्रहाय च ॥ स्वलीलया वेदपथं सनातनं वर्ण
श्रमात्मा पुरुषपरो भवान् ॥ १८ ॥ ब्रह्मते हृदयं मुक्तं तपः साध्याय सयमेः यत्रोपलब्धं सद्यक्तं
मव्यक्तं च ततः परं ॥ १९ ॥ तस्माद्ब्रह्मकुलं ब्रह्म ज्योत्स्वयोने स्वमात्मनः सभाजयसि सद्धामत
द्वलण्यग्रणी भवान् ॥ २० ॥ अद्य नो जन्मसाफल्यं विद्यायास्तपसा दृशः त्वया संगम्य सद्धत्याय
देनः श्रेयसापरः ॥ २१ ॥ नमस्तस्मै भगवते कृष्णाय दुर्धमं धर्मं स्वयोगमायया कृत्स्नमहिम्ने परमा
द्यंत ब्रह्ममुक्तं ॥ २२ ॥ तस्माद्देहदृष्ट्या देहप्रवर्तकं ब्राह्मणकुलं शास्त्रयोने वेदप्र ॥ तमेने ॥ २३ ॥
माणकस्य तव भागवतः सद्धामश्रेष्ठमुपलब्धिस्थानं सभाजयसि संपूजयसि ॥ तत्र तस्मादेव कारणं जन्तुं ब्र
ह्मण्यनामग्रणी मुख्यः तत्र प्रवर्तकः सन् कर्मचरसीत्यर्थः ॥ २० ॥ तस्मादीश्वरस्य तवेदं जनसंग्रहमात्रं च
यत्तु तव संगत्या कृतार्था इत्याहुः अद्यतिषड्विः सतांगत्या त्वया संगम्य संगप्राप्य यत्तयस्मान् त्वं श्रेयसा

परमेश्वरवधिः ॥ २१ ॥ २२ ॥

१२८

तावुद्धयो न संति स एव गोष्ठे वरः दारुणः अत्यविवेकी यद्वा गवां तृणादिभारवाहकः खरोग ईभस्वेति ॥ १३ ॥ दुरन्त
यः अननुरूपं भ्रमंति अनवस्थिताधीः बुद्धियेषां ते ॥ १४ ॥ दीशितव्याताः अनीश्वराः के माधिकारिताः जनसंग्रहमात्र
मेतदित्युचुः समयंतः हसंतः ॥ १५ ॥ अनन्वयं विचुरावतः आकुर्वाभ्याः यन्माययेति तत्त्ववित्सु उन्नमा अपि वयं ॥
कासो माया यया विमोहिता इति तामाहुः ॥ १६ ॥ यद्यस्मादीह यानां चेष्टितेन गूढः सन् दीशितव्यायति अनीश्वर

श्रीशुक उवाच ॥ निशम्येत्यं भगवतः क्लमस्याकुंठमेधसः वचोदुरन्वयं विशास्तु मीमासन् भ्रमं वि
यः ॥ १७ ॥ चिरं विमृश्य मुनय ईश्वरस्य शितव्याताः जनसंग्रह इत्युचुः समयंतस्तं जगद्गुरुं ॥ १८ ॥ सुनय ऊचुः ॥
यन्मायाया तत्त्वविदुः तमावयं विमोहिता विमृशन्नामधीश्वराः ॥ १९ ॥ दीशितव्यायति गूढ ईह या अहेग वि
चित्रं भगवद्विचेष्टितं ॥ २० ॥ अनीह एतद्दुधैक आत्मना सृजत्यवत्यतिनवध्यते यथा ॥ भो मे हि भूमि
वदन्नामरूपिणी अहो विभूम्नश्चरितं विडम्बनं ॥ २१ ॥

वराचरति भवान् ॥ ननु ह मीश्वरश्चेत्किमित्येवमाचरेयं तत्राहुः ॥ अहो शति भगवतस्तव चेष्टितं विचित्रं मतं क्यं ॥ २२ ॥ भग
वतस्तव मेवाहुः ॥ अनीह ॥ अक्रिय एव आत्मना सृष्टेमात्रेण वदुधेति दृष्टातः ॥ यथा मोमे धर्मादिविकारैरुपलक्षि
तं वाचा भणविकारानामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतेः ॥ ननु कथं महं जगत्सृष्ट्यादिकर्तृवैपुत्रत्वादिति तत्रा
हुः ॥ अहो इति भूम्नः परिपूर्णं सततवद्दज्जनादिचरितं विडम्बनं मनुकरणमात्रं न तु तत्त्वमिति ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥

सुदेव

भा० द० उ०
१२२

उपसंगद्य चरणौ पाणिभ्यां धृत्वा वभाषेदमिति संधिरार्षः ॥ २८ ॥ सर्वे देवा येषु तेभ्यो यावती वै देवता
स्तास्सर्वा वेदविदिवा स एव संतीति ॥ येन कर्मणा यथा कृतेन वा कर्मणा निहरीति रासो भवति तदुच्य
तां ॥ २९ ॥ श्री कृष्णं हित्वा अस्मान् पृथ्वीति विस्मितान् प्रत्याह ॥ नातीति ॥ बुभुक्षयां वो दुमिषति ॥ ३० ॥ तत्र

श्रीशुक उवाच ॥ इत्यनुज्ञाप्य दाशाहं धृतं राष्ट्रं युधिष्ठिरं ॥ राजर्षे स्वाश्रमान् गंतुं मुनयो दधिरेम
नः ॥ तद्दीक्ष्य तानुपब्रूय वसुदेवो महासनाः ॥ प्रणम्य चोपसंगद्य वभाषेदसुयंत्रितः ॥ २८ ॥ व
सुदेव उवाच ॥ न मे व सर्वदेवेभ्यः श्रेष्ठ यः श्रीः उमहेश ॥ कर्मण कर्मनिहारी यथा स्यान्नस्तदुच्यतां
॥ २९ ॥ श्रीनारद उवाच ॥ नातिचित्रमिदं विप्राः वसुदेवो बुभुक्षया ॥ कृष्णं मत्वा भर्तृकं यत्रः पृथ्वीं यसा
त्मनः ॥ ३० ॥ सन्निकर्षेण मर्त्यानां मनादरण्यकारणं ॥ गांगहित्वा यथान्याभस्तत्र त्वा यतिशुद्धये
॥ ३१ ॥ यस्यानुभूतिः कालेन लयात्पत्यादिना स्थवे ॥ स्वतो न्यस्माच्च गुणतो न कुतश्च न रिष्यति ॥ ३२ ॥
त्योगांगतीरवासी ॥ ३१ ॥ श्रीकृष्णः भर्तृकं मन्यमानो गविद्या विजंभित इत्याह ॥ यस्येति द्वाभ्यां ॥ अनुभूतिर्ज्ञानं कु
तश्चिदपि न रिष्यति ॥ न नश्यति ॥ तदेवाह ॥ कालेन कर्कटिका फलवत् ॥ अस्य विश्वस्य लयात्पत्यादिना पितृत्वं
विद्युदादिवत् ॥ अन्यस्माच्च मुद्गरादिवत् घटादेः ॥ गुणतो न रूपयत्नोत्पत्त्या पूर्व रूपादिना देहोदिवत् ॥ ३२ ॥

स्मिन्ने १

एकं वस्थाने आश्रमो येषां तेऽपि कालं सृष्ट्यादिकारणं ईश्वरं नियंतारं ॥ २३ ॥ एतत्सदृष्टं तमाहुः ॥ यथेति शयानः स्वप्नान् पश्यन् ॥ गुणतत्त्वदृक् स्वप्नविषयेषु तत्त्वदृष्टिर्नाममात्रमिन्द्रियेण मनसा आभातं सिंहव्याघ्रादिरूपमात्मानं वेदत ईदृशितमपरं देवदेतादिरूपमात्मानं न वेद यथा ॥ २४ ॥ एवं त्वात्वां नाममात्रेषु स्वप्नादितुल्यविषयेषु इन्द्रियैर्वा ईहा प्रवृत्तिः ॥ सेवमाया तया विभ्रमश्चिन्नो न वेद ॥ स्मृतेर्विवेकस्योपप्लवात् न शक्यत् ॥ २५ ॥ अधो घनं यं विदं त्यमीभूया एकारमाश्रयः ॥ मायाजवनि काष्ठेन मात्मानं कालमीश्वरं ॥ २३ ॥ यथा शयानः पुरुष आत्मानं गुणतत्त्वदृक् ॥ नाममात्रेन्द्रियाभातं न वेद रहितं परं ॥ २४ ॥ एवं त्वा नाममात्रेषु विषयेष्विन्द्रिये हया ॥ मायया विभ्रमश्चिन्नो न वेद स्मृत्युपप्लवात् ॥ २५ ॥ तस्याद्यत दृशि माघिमघो घमर्षतीर्थी स्पन्दं हृदि कृतं सुविपक्वयोगैः ॥ उत्सिक्तं भक्त्युपहतं शयजीवकोशाश्रयुर्भवद्भूतिमर्थानुगृहाण भक्तान् ॥ २६ ॥ स्यमर्शनाशं करोति यद्गंगा ख्यं तीर्थं ॥ तस्याः पदमाश्रयतेऽधिषु विपक्वयोगैरपि हृदि कृतं केवलं न तु दृष्टं स्यतेऽधिदृशि म ॥ दृष्टवन्तो वयं वद्भूमिः पुरेणैः ॥ श्रुतोऽस्मान् भक्तान् अनुगृहाण भक्तान् कृत्वा अनुगृह्य कवीत्यर्थः ॥ ननु किं भक्त्या यथा पूर्वतप एव तप्यतामिति चेन्न तथाहुः ॥ उत्सिक्ता उद्रिक्ता यामक्तिस्तया उपहतं आश्रयन्ते ॥

भा० ६०३
१३०

स्वस्य मनसि त्वमाहुः ॥ विज्ञेयं विज्ञेयमिति ॥ विज्ञेयफलभूतैर्यज्ञेनैव विज्ञेयं विज्ञेयं विज्ञेयं विज्ञेयं ॥ गृहे गृहे विज्ञेयं भोगं
देवसुतेषां विज्ञेयं ॥ तदनुभवेनैव तदौ सुक्यनिवृत्तैः ॥ देहे मते आत्मनः स्वर्गादिलोकैषां च कालेन
व्याप्त्यनुसंधानेन विज्ञेयं ॥ देवदेवसुदेव ॥ यद्वा देवकालेन देवानामपि मृत्युहेतुभूतं नैव यथः ॥ अत्राचारप्रमा
णयति ग्राम इति ॥ ३८ ॥ किंच ॥ अणोरिति ॥ तथा च श्रुतिः ॥ जायमानो वास एव स्त्रिभिर्ऋणवान् जायते ॥ वसुचैव्येण
विज्ञेयं यज्ञदानैर्गृहे देवसुतेषां ॥ आत्मलोकैषां देवकालेन विज्ञेयं ॥ ग्रामेत्येतेषां ॥
सर्वे यद्वा गस्तपोवनं ॥ ३९ ॥ अणोरिति द्विजो जातो देवर्षिपितृणां प्रभो ॥ यज्ञाध्ययनपुत्रै
स्तान्यनिस्तीर्य त्यजन् पतेत् ॥ ४० ॥ त्वद्यसुतो दाभ्यां वै ऋषिर्गोमहामते ॥ यज्ञे देवर्णमुमु
च्य निऋणोऽशरणो भव ॥ ४१ ॥ वसुदेवभवान्नूनं भक्ता परमया हरिं ॥ जगतामीश्वरं प्रार्च्यः स यद्वा
ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः ॥ प्रजया पितृभ्य इत्यादीन्यनिस्तीर्य ॥ तेषां मृणा ॥ पुत्रतो गतः ॥ ४२ ॥
न्यनिस्तीर्य ॥ अनपाकृत्य ॥ तथा च मनुः ॥ अणो निऋणोऽप्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥ अनपाकृत्य
मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यध इति ॥ ४३ ॥ निऋणः निर्मुक्तः अणोऽशरणो भव ॥ ४४ ॥ किंच ॥
अविष्णुश्च विज्ञाना मयं क्रमः ॥ त्वत्कृतार्थ एवेत्याहुः ॥ वसुदेवेति प्रार्च्यः ॥ अर्चितवान् ॥ यद्यस्मादायुव

जे १

१३०

तमेवंकुतश्चिद्व्याहृतानां भवं श्रुत एवेष्टरं किंच ॥ अद्वितीयं कसं ॥ अन्यः प्राकृत उपारूढमाद्यन्मनुष्यं मन्ये
 त ॥ कैः ॥ लेशकर्मदिभिः ॥ तत्र लेशागगादयश्च तत्पूर्वकालि च तत्परिपाके सुखदुःखे सत्त्वादिगुणानां पुनः पु
 नः प्रभावश्च तेः प्राणादिभिश्च विभवेः स्वकार्यैः ॥ अत्र दृष्टान्तः मेघहिमोपरागैः ॥ अत्र लघुषारगदुभिः स्वविभ
 वेः सूर्यमिवेति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ चित्तस्योपशमः ॥ उपशमहेतुः योगो मोक्षोपायश्च शाने रात्मनो मुदमावहतीति तथा
 तं लेशकर्मपरिपाकगुणप्रवाहैरव्याहृतानुभवमीप्समद्वितीयं ॥ प्राणादिभिः स्वविभवेरुपगृहमन्यो
 मन्येत सूर्यमिव मेघहिमोपरागैः ॥ ३३ ॥ अथोचुर्मुनयो राजन्नाभाष्या न कदुंदुभिः सर्वेषां शृण्वतां राज्ञां तथैक
 च्युतामयोः ॥ ३४ ॥ कर्मणा कर्मनिर्हारेण साधुनिरूपितः ॥ यच्छ्रद्धया यज्जेद्विष्णुं सर्वयज्ञेश्वरं मखे ॥ ३५ ॥ चित्त
 स्योपशमोयवैकविभिः शास्त्रचक्षुषा ॥ दर्शितः सुगमो योगो धर्मश्चात्ममुदावहः ॥ ३६ ॥ अयं स स्वयनः पंथा
 द्विजातेर्गृहमेधिनः ॥ यच्छ्रद्धया प्रवित्तेन शुक्लेनेनोत्तपुरुषः ॥ ३७ ॥ सुगमः प्रवृत्त्या श्रयत्वात् ॥ धर्मश्च आवश्यकः
 अन्यथा विहिताकरणेन मालिन्यप्रसंगात् ॥ ३८ ॥ ननु न कर्मण न प्रजया न धने न त्यागेन केन मृतत्वं मानस्युरित्यादि
 नात्यागस्यैव विहितत्वात् कथं कर्म मोक्षोपाय इत्याशंक्य ॥ श्रीदावेव त्यागस्याशक्यत्वादित्याशयेनाहुः ॥ अयमिति सा
 ध्वचतुभिः स्वस्वयनः स्वस्तिहेतुः ॥ इत्येतेः नेनेति तथा ॥ अह्यानिष्कामतया शुक्लेन सुदेन शौचन विनेन पुरु

परं ज्ञानेन इति यत् ॥ अथः पंथाः ॥ ३९ ॥

भा० ६०३
१३९

अनुयज्ञप्रतियज्ञं। आभ्यातं सर्वो गाः प्राकृताः ज्योतिषो मदर्शपूर्णमासादयः। तेभ्यश्चोदनालिंगादिभिरिति दे
शप्राप्रागाः वैकुंताः सौर्यसत्रादयः। तेः सर्वैः द्रव्यपुराडाशादिर्जनं मंत्रः क्रिया कर्मतेषामीश्वरः॥ ५१॥ ५२॥
इनेनुयज्ञविधिना अग्निहोत्रादिलक्षणेः प्राकृतैर्वैकुंतेर्यज्ञैर्द्रव्यज्ञानक्रियेश्वरम्॥ ५१॥ अथ
लिंगभ्योदनाकाले यथाभ्यातं सदक्षिणाः स्वलंकृतभ्यालंकृत्यगाभूकन्यामहाधनाः॥ ५३॥ प
त्नीसंयाजावभृथेश्वरित्वाते महर्षयः सत्सुरामद्रदेविप्रायजमानपुरःसराः॥ ५३॥ स्नातोलं
कावासांसिवंदिभ्योदात्रयास्त्रियः। ततः स्वलंकृतो वर्णानाश्चभ्योन्नेना पूजयत्॥ ५४॥ वं
धन्यदारा सपुत्रानपारिवर्हेण भूयसा विदर्भकौशलकुरुकाशिकैकेयसंजयान्॥ ५५॥ स
दस्यत्विक्सुरगणान्भूतपितृचारणान्। श्रीनिकेतमनुज्ञाप्यशंसतः प्रययुः क्रतुः॥ ५६॥ धृत
रंष्ट्रोनुजोपार्थभीष्माद्राणः पृथायमौ नारदो भगवान् व्यासः सुहृत्सं वंधिवांधवाः॥ ५७॥
सुः स्नानं चक्रः॥ ५८॥ प्राश्वभ्यः सुनो भिव्याप्य अन्नेना पूजयत्॥ ५८॥ ५९॥ वंध्वां दीश्वारं तान् पारिवर्हेण प्री
तिदानेना पूजयत् ते च सर्वे प्रययुः॥ ५९॥ प्रयागे केषां चिद्विशेषमाह धृतराष्ट्र इति द्वाभ्यां अनुजो विदुरः पा

श्रीः युधिष्ठिरभीमान्जुमाः यमो नकुलसहदेवौ
॥ ५७॥

१३९

४२॥४३॥४४॥ आलिप्राःकुंकुमादिभिः॥वस्तुपाणयः॥गृहीताहं हस्ताः॥४५॥ ४६॥ अर्कं नेत्रयोरंजनेन
श्री कउ वाच॥ इति तद्वचनं श्रुत्वा वसुदेवो महामनाः॥ तानृषीन् नृत्विजो वव्रे मूर्ध्नी नम्य प्रसाद्य
च॥४७॥ त एनमृषयो राजन वृताधर्मैराधार्मिकं॥ तस्मिन् न पाजयन्ते त्रेमखेरुत्तमकल्पकेः॥४८॥
तद्दीक्षायां प्रवृत्तायां वृत्तयः पुष्करस्रजः॥ स्नाताः सुवाससो राजन राजानः सुदृढतं कृताः॥४९॥ तमे
हि षष्ठ्यमुदिता निष्ककंठः सुवाससः॥ दीक्षासालामुपाजग्मुर्गालिप्रावस्तुपाणयः॥५०॥ नेदु
र्मदंगापरहाः शंखभेयानिकादयः॥ न नृतुर्नेटनर्तक्यस्तुष्टुवुःस्तमागधाः॥ जगुः सुकंठोगं
धर्यः संगीतं सहभर्तृकाः॥५१॥ तमभ्यषिचन्विधिवदत्तमभ्यक्तमृत्विजः॥ पत्नीभिरष्टादश
भिः सोमराज इवोदुभिः॥५२॥ ताभिर्दुकूलवलये हारनूपुरकुंडलैः॥ स्वतं कृताभिर्विवर्भादीति
तोऽजितसंदृत॥५३॥ तस्य त्विजो महाराज रत्नकोशे यवाससः॥ सदसस्या विरेजुस्ते यथावत्त ह
णाः ध्वरे॥५४॥ तदारामश्च कस्मश्च स्वैः स्वैर्वंधुभिरन्वितो॥ रंजतुः स्वसुतेर्दीर्घजीवेशो स्वविभ्रतिभिः
अभ्यक्तसर्वो गेषु नवनीतेन॥५५॥ ताभिः सहितो दक्षितो विरेजे॥५६॥५७॥ जीवेशो सर्वजीवानामीशो॥५८॥ ५९॥ राम

भा० ६०३
१३२

६

राज्यश्रीमोभूतं **॥** दसोऽङ्गमः **॥** ६४ **॥** ६५ **॥** अथ श्रुतिप्रातर्निर्गमे **॥** अथैवापराङ्गे गम्यतामिति पुनः पुन
रेवमानितः **॥** ६६ **॥** ६७ **॥** यापितः **॥** महतासेन्येन प्रस्थापितः **॥** ६८ **॥** ६९ **॥** यदुदेवस्य वसुदेवस्य महोत्सवं **॥** यदा
माराज्यश्रीरभूत्सु सः श्रेयस्कामस्य मानदः **॥** स्वजनानुतबंधून्वानपश्यति यथा धटवु **॥** ६४ **॥** एवं सौ
हृदसैथिल्यचित्तश्चानकदंभिः **॥** रुरोदतकैतामैत्री स्मरन् नृश्रुविलोचनः **॥** ६५ **॥** नंदस्तु सख्युः प्रियक
त्सु मगागोविंदरामयोः **॥** अथ श्रुतिमासां स्त्रीनयदुभिर्मानितोऽवसन **॥** ६६ **॥** तः कामैः पूर्यमाणः
स व्रजः सह बांधवः **॥** पराङ्गाभिरणुत्तौ मनानानघो परिषदेः **॥** ६७ **॥** वसुदेवो ग्रसेनाभ्यां क्लृप्तो हवव
लादिभिः **॥** दत्तमादाय पारवर्हयापितो यदुभिर्ययौ **॥** ६८ **॥** नंदो गोपाश्र्वगोपश्र्वगोविंदचरणो वुजे
मनः सिप्तं पुनर्हर्तुमनीशमाथुरान् ययुः **॥** ६९ **॥** बंधुषु प्रतियाते पुरुषयः क्लृप्तदेवता **॥** वीक्ष्य प्रा
वृषमासन्नाययुर्द्वारवती पुनः **॥** ७० **॥** जनैभ्यः कथं वा वक्रुर्देवमहोत्सवं **॥** यदा सीतार्थयात्रायां सु
हृत्संदर्शनादिकं **॥** ७१ **॥** इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कंधे तीर्थयात्रावर्णनचतुरशीति
तमोऽध्यायः **॥** ८४ **॥**
दिलक्षणम् **॥** सुहृत्संदर्शनादिकंचेति **॥** ७१ **॥** इति श्रीदशमोत्तरशीतितमः **॥** ८४ **॥** श्रीहरये नमः **॥** श्री

॥ १३२ ॥

सौहृदेवाक्तिनानिचेतांसियेषांते ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ मनोरथोयज्ञविषयः तमेवमहार्णवं ॥ ६० ॥ शृणुणां वलेन योगिनां सा
नेनापीत्यर्थः ॥ ६१ ॥ तत्कृतः ॥ तत्राह ॥ अस्मास्वितिकृताज्ञेषु कृतमुपकारमजानत्सु सत्तमे भवेद्विरप्रतिकल्पा अनुप

बंधनपरिषन्त्ययदसौहृदात्तलिज्जचेतसः ॥ ययुर्विरहकृष्टेण स्वदेशांश्चापरेजनाः ॥ ५८ ॥ न
दस्तु सदगोपालैर्वदेत्यापेजया चितः ॥ कस्मरामोग्रसेनाद्यैर्न्यवात्सी दधुवत्सलः ॥ ५९ ॥ वसुदे
वाऽजसोतीर्य मनोरथमहार्णवं ॥ सुहृदुतः प्रीतमनानंदमाह करसृशान ॥ ६० ॥ वसुदेवस्य
चा ॥ भ्रातरीशकृतः प्राशो नृणां यः स्रेहसंज्ञितः ॥ तदुत्सृजमहं मन्यशृणुणां मुपियोगिना ॥ ६१ ॥
अस्मास्वप्रतिकल्पेयं यत्कृताज्ञेषु सत्तमेः ॥ मैत्र्यर्पिताफलाचापिनविवर्तेत कर्हिचित् ॥
६२ ॥ प्रागकल्याचकुशलं भ्रातर्वोनाचरामहि ॥ अधुना श्रीमदंधाक्षानपश्यामः सुरः सतः ॥ ६३ ॥

मामैत्र्यमर्पिता ॥ अफलापि प्रत्युपकारशून्या ॥ अयिकर्हिचिद्यस्मान्ननिवर्तेत ॥ तस्मादीश्वरकृतः पाशोयं
भवतामिति गम्यत इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ अफलत्वमेवाह प्रागिति ॥ हे भ्रातः ॥ अकल्यादसमर्थत्वात् ॥ वः कुशलं
प्रियं नहि ॥ आचरामनकृतं वेतो वयं ॥ श्रीमदेनांधान्यक्षीणिये ॥ ६३ ॥

भा० द० उ०
१३३

(३) मु० ३॥ ३॥ ३॥ ३॥ ३॥

एवं सर्वप्रपञ्चमन्यत कारणस्य भगवद्रूपतां विधत्ते इदं साक्षादिति प्रधानं भोग्यं पुरुषो भोक्ता तयोरीश्वरं
भगवांस्त्वमेव साक्षादिति तयोरेक्यमभिप्रेत्यैकवचनं ॥ ४ ॥ किंच धारणपोषणकर्ता पितृमेवेत्याह एत
दिति हे आत्मन प्राणः क्रियाशक्तिः जीवो ज्ञानशक्तिश्च सन् त्वमेव विभर्षि ॥ ५ ॥ ननु प्राणादीनां विचित्रश
क्तीनां कारणत्वावगमात् कथं परमेश्वरस्यैव कारणत्वेन सर्वोत्पत्तिकत्वमुच्यत इत्याशंक्य प्राणदिशक्तयोदित
स्येवेत्याह प्राणादीनामिति प्राणः सूत्रं तदादीनां विम्बसृजां विश्वकारणानां याशक्तयस्ताः परस्परमकारणस्य
एतन्नानाविधं विश्वमात्मसृष्टमधोक्षजं आत्मनानुप्रविश्यात्मन्याणो जीवो विभर्षजः ॥ ५ ॥ प्रा
णादीनां विम्बसृजां शक्तयो याः परस्य ताः पारतंत्र्याद्वैसादृश्याद्वयोश्चेष्टैव चेष्टतां ॥ ६ ॥ ॥ ५
स्वस्यैव कुतः पारतंत्र्यात् यथावेधशक्तिर्नवाणस्य अपितु पुरुषस्य तद्वदित्यर्थः ननु भगवतः प्राणादिव
र्गस्य च स्वातंत्र्यमेव किं न स्यात् अत आह वैसादृश्यात् द्वयोरिति चेतनाचेतनत्वेन विमदृशत्वात् द्वयोरचेतनप्रा
णादिवर्गस्य चेतना पारतंत्र्यमेवेत्युक्तमित्यर्थः यद्वा प्राणादिषु द्वयोरवतावद्विसदृशत्वं विरुद्धक्रियाकारित्वा
त् किंपुनर्वक्तुना तस्मादेकेन सर्वज्ञेन सर्वशक्तिनाधिष्ठितानामेव विशिष्टकार्यारंभकत्वं युक्तं न स्वतंत्राणामि
ति तथा चोक्तं यदैते संहताभावाभूतं द्रियमनोगुणाः यदा यतननिर्माणेन शकुर्वन्मवित्तम तदा संहृत्यवान्यो
न्यं भगवच्छक्तिचोदिताः सदसत्त्वमुपादाय चोभयं ससृजुर्हृदइति तथा त्यात्वात्स्वक्रियानीशः प्रोचुः प्रांजल

मि० याविभर्षि ननु प्राणादीनां क्रियाकारित्वं त्वमावर्कं
तः स्यादत आह चेष्टैव चेष्टमानानामेषां चेष्टैव न शक्तिः
प्रभावायाः शक्त्या तदादीनां चोत्पत्तिः यथा स पुरुषस्य श

पंचाशीतितमेरामहसोसंप्रार्थितौसुतौ॥पित्रेज्ञानमथोमात्रेमृतानपुत्रानयच्छतां॥नंदयित्वाकुरुक्षेत्रेयात्रा
यासुहृदोवदन्॥तदज्ञानंततःपित्रोरदिशन्तसुतौभिः॥१॥धामप्रभावमतत्सूचक॥जातविस्रंभः॥उत्पन्नवि
श्वासः॥परिभाषासंबोध्य॥२॥अस्यविश्वस्ययत्साक्षात्स्वरूपंभूतंकारणंप्रधानपुरुषोनामपरौतयोरविकारणत्वे
नेश्वरौसाक्षाद्वायुवामितिजाने॥३॥नन्विदंविश्वमनेककारकेजीयमानं॥कुतःप्रधानपुरुषात्मकं॥कुतस्तस्मावयो
श्रीशुकउवाच॥अथैकदात्मजौप्राप्तौकृतपादाभिवंदनौ॥वसुदेवोभिनंघादप्रीत्यासंकर्षणाद्युतौ॥
मुनीनांसर्वचः॥सुत्वाएवयोर्धामसूचकं॥तद्वीर्येज्जातविस्रंभः॥परिभाषाध्यभाषत॥२॥रुक्मकल्मस
योगिसंकर्षणसनातन॥जानेवामस्ययत्साक्षात्प्रधानपुरुषोपरौ॥३॥यत्रयेनयतोयस्ययस्मैयद्यद्य
थायदा॥स्यादिदंभगवान्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः॥४॥
नकर्त्रीकरणेनच॥यतोपादानात्॥यस्यसंबंधेनषष्ठ्यर्थस्याकारकत्वेपिनिमित्तेनोक्ता॥यस्मैसंप्रदानाय॥यद्यदिति
प्रयोज्यकर्तृकर्मकारकेदर्शिते॥ननुतयोर्नास्तिभेदः॥यथोक्तं॥करोतिक्रियमाणेननकश्चित्कर्मणाविना॥भवत्यर्थस्यक
र्तृचकरोतेःकर्मजायते॥तथाकरोत्यर्थस्ययःकर्त्रीभवितुःसंप्रयोजकः॥भवितातमपेक्षाप्रयोज्यत्वंप्रपद्यतइतिचस
त्यं॥तथाप्यवस्थाभेदेनभेदोविवक्षितः॥दृश्यतेचावस्थाभेदः॥तंडुलानोदनंपचति॥मृदंघटंकरोति॥तदेवंसप्तविभ

नान्येषांचावयवनामायाःस्यादितिक्रियापदार्थोपलक्षणं॥
नान्येषांचावयवनामायाःस्यादितिक्रियापदार्थोपलक्षणं॥

भा० द० ३०
१३४

इन्द्रियाणां मिन्द्रियं विषयप्रकाशनशक्तिः देवाश्चेन्द्रियाधिष्ठातारः तदुग्रहस्तेषां अधिष्ठानशक्तिश्च त्वं अवबोधय
वशायां क्रिः अनुस्मृतिः प्रतिसंदधानशक्तिः ॥ १० ॥ भूतानां कारणं भूतादिस्तामसाहंकारस्तमसि इन्द्रियाणां का
रणं तेजसोऽहंकारस्तु द्विविधः अधिदेवाध्यात्मभेदेन कल्प्यत इति विकल्पादेवास्तेषां कारणं वैकारिकः सात्वि
कोहंकारश्च त्वं अनुशायिनां जीवानां संसारकारणं प्रधानत्वं ॥ ११ ॥ अपि च मनसरेषु नाशशक्तिषु इह एतेषु भावेषु
इन्द्रियं त्विन्द्रियाणां त्वं देवाश्च तदनुग्रहः अवबोधो भवान्बुद्धेर्जीवस्यानुस्मृतिः सती ॥ १० ॥ भूतानामसि
भूतादिरिन्द्रियाणां च तेजसः वैकारिको विकल्पानां प्रधानमनुशायिनां ॥ ११ ॥ मनसरेषु ह भावे
षु तदसित्वमनसरे यथाद्रव्यविकारेषु द्रव्यमात्रं निरूपितं ॥ १२ ॥ सत्त्वं रजस्तम इति गुणास्तद्व
त्तयश्च याः त्वय्यद्वावेन लिपिरे कल्पिता यागमायया ॥ १३ ॥ तस्मान्न संत्यमीभावा यद्विचयि विकल्पि
ताः त्वंचामीषु विकारेषु ह्यन्यदा व्यवहारिकः ॥ १४ ॥
यदनसरे मवशिष्यामाणं रूपं तत्त्वमसि द्रव्यविकारेषु भूतस्त्ववर्णदिकार्येषु घटकुंडलादिषु मनसरेषु द्रव्यमात्रं
भूतस्त्ववर्णदिमात्रमनसरे यथा तद्वत् ॥ १२ ॥ ननु त्रिगुणात्मककार्यरूपोऽपि त्वमित्युक्तत्वात् कथमनसरे तत्तत्रा
ह सत्त्वमिति तद्वत्तयस्तत्परिणामाश्च महदादयः अहंसादात्वादिपरिवर्तनकल्पिताः ॥ १३ ॥ तस्मान्न संति न
न्वसतां कथं प्रतीतिरत आह यहीति यदा विकल्पितास्तदेव प्रतीतिमात्रेण त्वयि संति त्वंचामीषु तदवकारणत

कारणविकल्पित
अन्यदा त्विन्द्रियाणां त्वं देवाश्च तदनुग्रहः
मवावशिष्यात इत्यर्थः ॥ १४ ॥
१३४

पारतंत्र्यमेव प्रपंचयति कांतिरिति पंचभिः ॥ चंद्रस्य कांतिः ॥ अने स्तेजः ॥ अर्कस्य प्रभा ॥ अक्षविद्युतां सत्रास्फुरण
मात्रेण सत्त्वं अर्थतो वस्तुतो भवान् ॥ तथा च श्रुतिः ॥ न तत्र सूर्यो भाति ॥ न चंद्रतारकं ॥ नेमा विद्युतो भांति कुतोऽयमग्निः
तमेव भातमनुभाति सर्वं ॥ तस्य भोसा सर्वमिदं विभातीति ॥ स्मृतिश्च ॥ यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयते खिलं ॥
यच्चंद्रमसि यद्वाग्नेत तेजो विद्धि मासकमिति ॥ भस्मे र्वृत्तिः ॥ प्राणिनामाधारत्वेन वर्तनं गंधश्च भवांस्तैव शक्तिरित्यर्थः ॥
कांतिस्तेजः प्रभा सत्रा चंद्राग्न्यर्कश्च विद्युतां ॥ यं स्थेय्यं भूभृतां भस्मे र्वृत्तिगंधं र्थतो भवान् ॥ ७ ॥ त
र्थात् प्राणानमपां देवत्वताश्च तद्रसः ॥ अजः सहो बलं चेषा गतिर्वायोस्तवे श्वर ॥ च ॥ दिशो त्व
सर्वकाशो सिदिशः खं स्फोट आश्रयः ॥ नादो वर्णखमोंकार आकृतीनां पृथक्कृतिः ॥ ८ ॥ ॥ ५५ ॥

किंच हे देव ॥ अपांतर्ण एतं प्रिजनकत्वं ॥ प्राणनं जीवनहेतुत्वं ॥ ताश्च आपश्च तासां रसश्च त्वमेव ॥ किंच वायो रोजः
सहादितवैव शक्तिः ॥ च ॥ दिशामुपाधि कृताकाशप्रदेशानामवकाशो दिशश्च त्वं ॥ खंच सामान्याकाशः ॥ त
तदाश्रयः स्फोटश्च ॥ शब्दतन्मात्रम् ॥ परावस्थावामित्यर्थः ॥ नादः पश्यंती ॥ ओंकारः मध्यमावर्णश्च ॥ आकृती
नां पदार्थानां ॥ पृथक्कृतिः ॥ पृथक्करणमभिधानं यस्मात्तत्पदं ॥ वर्णपदार्थानि कावे खरी च त्वमित्यर्थः ॥ ८ ॥

भा० द० ३
१३५

ननु कृतं तत्प्रहं परमेश्वर इति तत्राह सती गृह इति अनुयुगं प्रतियुगं नौ आवयोर्यदा सुतपाः पृथि
रितियुगं यदा च कश्यपोऽदिति श्वेतियुगं अधुना च वसुदेवदेवकी तियुगं एवं हि प्रतियुगं संज
एवाहं संजज्ञे अवतीर्ण इति भवाननुजगाद ननु सो चतुर्भुजो देव इति तत्राह नाना तनू रिति गगनव
सती गृहे ननु जगाद भवानजो नौ संजज्ञे इत्यनुयुगं निजधर्मगुणौ नाना तनू र्गगन
वृद्धिदधे जज्ञासि कैवेदभूम्न उरुगाय विभूतिमायां २० श्रीशुक उवाच आकर्ण्य त्यं पितु
वाक्यं भगवान्सात्वतर्षभः प्रत्याह प्रश्रयानममः प्रहसनं हृदयागिरा २१ श्रीभगवानुवाच वैचो
वः समवेतार्थतातेतदुपमन्महे यन्नः पुत्रांसमुद्दिश्य तत्त्वग्राम उदाहृतः २२ अहं ययमसावा
र्य इमे च द्वारकी कसः सर्वे ये वै यदुष्टेष्ट विमृश्याः सचराचरा २३ आत्मा लोकः स्वयं ज्योतिर्नित्यो
ऽन्यो निर्गुणो गुणैः आत्मसृष्टेस्तत्कृतेषु भूतेषु बहु धेयते २४
दसंग एव त्वं भूम्नः सर्वगतस्य विभूतिरूपां मायां २० २१ उपमन्महे उपमन्यामहे समुद्दिश्य विषयीकृ
त्य तत्त्वग्रामः तत्त्वसमूहः उदाहृतः सम्यग्द्रिः रूपितः २२ इमामेव दृष्टिं सर्वत्र विलेपित्याह अहमिति एवं
विमृश्याः प्रहसन्नेनैवान्वेषणीयाः किंच सचराचरं जगदपि २३ ननु नाना विकारवतां कुतो ब्रह्मत्वं ब्रह्मण्ये

ननु कृतं तत्प्रहं परमेश्वर इति तत्राह सती गृह इति अनुयुगं प्रतियुगं नौ आवयोर्यदा सुतपाः पृथि
रितियुगं यदा च कश्यपोऽदिति श्वेतियुगं अधुना च वसुदेवदेवकी तियुगं एवं हि प्रतियुगं संज
एवाहं संजज्ञे अवतीर्ण इति भवाननुजगाद ननु सो चतुर्भुजो देव इति तत्राह नाना तनू रिति गगनव
सती गृहे ननु जगाद भवानजो नौ संजज्ञे इत्यनुयुगं निजधर्मगुणौ नाना तनू र्गगन
वृद्धिदधे जज्ञासि कैवेदभूम्न उरुगाय विभूतिमायां २० श्रीशुक उवाच आकर्ण्य त्यं पितु
वाक्यं भगवान्सात्वतर्षभः प्रत्याह प्रश्रयानममः प्रहसनं हृदयागिरा २१ श्रीभगवानुवाच वैचो
वः समवेतार्थतातेतदुपमन्महे यन्नः पुत्रांसमुद्दिश्य तत्त्वग्राम उदाहृतः २२ अहं ययमसावा
र्य इमे च द्वारकी कसः सर्वे ये वै यदुष्टेष्ट विमृश्याः सचराचरा २३ आत्मा लोकः स्वयं ज्योतिर्नित्यो
ऽन्यो निर्गुणो गुणैः आत्मसृष्टेस्तत्कृतेषु भूतेषु बहु धेयते २४
दसंग एव त्वं भूम्नः सर्वगतस्य विभूतिरूपां मायां २० २१ उपमन्महे उपमन्यामहे समुद्दिश्य विषयीकृ
त्य तत्त्वग्रामः तत्त्वसमूहः उदाहृतः सम्यग्द्रिः रूपितः २२ इमामेव दृष्टिं सर्वत्र विलेपित्याह अहमिति एवं
विमृश्याः प्रहसन्नेनैवान्वेषणीयाः किंच सचराचरं जगदपि २३ ननु नाना विकारवतां कुतो ब्रह्मत्वं ब्रह्मण्ये
॥ १३५ ॥

एवं रूपत्वमज्ञाननिबंधनश्च संसार इत्याह गुणप्रवाह इति सूक्ष्मा निष्प्रपंचा गतिमवुधाः अविदांसः अकुर्वे
तिवासावः अतः बोधेन देहभिमानेन कृते कर्मभिः संसरंतीति ॥ १५ ॥ एवं तयोस्तत्त्वं निरूप्य तदप्राप्य श्रेष्ठ
ति यदृष्टयेति नृतां मनुष्यां सुकल्याणदुतरंन्द्रियां अहो किमिति प्रमत्तोऽसि त्वया वक्तुमिच्छां शैर्निवृत्तत्वादि
त्याह असावहमिति देहे अस्य देहस्यान्वयादिषु पुत्रादिषु च ममैवैत इति ॥ १७ ॥ अहो त्वत्पुत्रयोरावयोः किमिति

गुणप्रवाह एतस्मिन्नुवधास्त्वरिवलात्मनः गतिस्सूक्ष्मा मबोधेन संसरंतीह कर्मभिः ॥ १५ ॥ यदृष्टया
नृतां प्राप्य सुकल्याणि दुर्लभां स्वार्थे प्रमत्तस्य वयोगतं त्वन्मायये श्वर ॥ १६ ॥ असावहममैवै
ते देहे चास्यान्वयादिषु स्वरूपा शैर्निवृत्तातिभवान्सर्वमिदं जगत् ॥ १७ ॥ युवाननः सुतो साक्षात्प्रधा
नपुरुषेश्वरो भूभारक्षत्रक्षपणश्रवतीर्णो तथा स्यह ॥ १८ ॥ तत्रे गतोऽस्य रणमद्यपदारविदमापन्नसं
तिभया षडमात्रबंधो एतावता लमलमिन्द्रियलालसेन मत्प्राप्तमहकृत्त्वयि परे यदपत्यबुद्धिः ॥ १९ ॥

हमारोप्यते अत आह युवामिति भूभारक्षत्रक्षपणार्थं श्रवतीर्णो तथाह निश्चितं आत्यकथयसि ॥ १८ ॥ तत्र स्माद
रणमापन्नानां संसृतिभयमपहरतीति तथा तत् ननु त्वमिति सुखी वृथा किं निर्विद्यसे अत आह एतावतेति इति
यलालसेन इन्द्रियार्थतृप्तया यत्र येन इन्द्रियलालसेन मत्प्राप्तं शरीरे आत्महक् आत्मबुद्धिरहं त्वयि च परमेश्वर

रे अपत्यबुद्धिरस्मिन् नालमलं पयो प्रमिति ॥ १९ ॥

भा० ६० उ०
१३६

यस्यांशः पुरुषस्तस्यांशोमाया तस्यांशं प्रागुणाः तेषां भागेन परमाणुमात्रलेशेन विष्णोः सत्त्वाद्यो भवन्ति
तत्त्वात्वांगतिं शरणं गतासि ॥ ३१ ॥ आनिन्यथुः आनीतवन्तोऽपि तस्यानात् यमसदनात् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ देत्यरादव

यस्यांशः शंशभागेन विष्णोः सत्त्वाद्यो दयाः भवन्ति किल विष्णोः सत्त्वाद्यो हंगतिं गता ॥ ३१ ॥ चिरान्त
तसुतादाने गुरुणा किल बोधितो आनिन्यथुः पितृस्थानाद्गुरुवै गुरुदक्षिणा ॥ ३२ ॥ तथामेकैरुतक
मयुवांयोगेऽप्येवैभोजनं हतान् पुत्रान् कामयेद्रष्टुमाह्वयान् ॥ ३३ ॥ अरिहवाच ॥ एवं संचो
दितो मात्रागमः कलमभारत सुततंसं विविशतु यो गमायामुपाश्रितो ॥ ३४ ॥ तस्मिन् प्रविष्टावु
पलभ्य देत्यराद विष्णोः सत्त्वात्तदेव सुतरां तथात्मनः ॥ तद्दर्शनाद्वा दपरिप्लुता शयः सद्यः समुत्थाय
ननामसान्वयः ॥ ३५ ॥ तयोः समानीय वरासनं मुदो निविष्टयोस्तत्र महात्मनोस्तयोः ॥ दधारण
दाववनिज्यतज्जलसर्वदश्राव्रह्मपुनद्यद्वैह ॥ ३६ ॥ समहया माससतो विभूतिभिर्महाहव
स्त्राभरणानुलेपनैः ॥ तावूलदीपा मृतमक्षणादिभिः संगोत्रविज्ञात्मसमर्पणेन च ॥ ३७ ॥

लिः ॥ कथं भूतो विश्वस्यात्मभूतं देवं सान्वयः स परिवारः ॥ ३५ ॥ सर्वदः सपरिजनः ॥ कथं भूतो पादाववनिज्य
पदं वृषयोरवनेनोदकं ॥ आब्रह्मव्रह्मणमभिवाप्य जगत्पवित्रयते ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥

१३६

यथाखादिभूतानि न कृतेषु घटादिषु विस्तिरोभावादिकेयांति एवमसावात्मापि आत्मसृष्टेर्गुणैः कृत्वा तत्कृ
तेषु देहेषु वधार्यते पुनश्च यथाशयं यशोपाधि आविर्भावतिरोभावादि रूपेण प्रतीयते न वस्तुतः कुतः एको वक्तु
धास्वयं ज्योतिर्दृश्यते न नित्योऽनित्यत्वेन अन्योन्यत्वेन निर्गुणः गुणत्वेनेत्यादिव द्रुधात्वं प्रपञ्चनीयं ॥ २५ ॥ २६

खं वा युज्योतिरापो भूस्तत्कृतेषु यथाशयं आविस्तिरोऽल्पभूये को नानात्वं यात्य सावपि ॥ २५ ॥

श्रीमुक्त्वा च ॥ एवं भगवता राजन् वसुदेव उदाहृत ॥ श्रुत्वा विनष्ट नानाधीस्तूष्णीं प्रीतमना अन्त

र्त्त ॥ २६ ॥ अथ तत्र कुरुश्रेष्ठ देवकी सर्वदे ॥ श्रुत्वा नीतो गुरोः पुत्रमात्मजाभ्यां सुविस्मिता ॥ २७ ॥ कस्म

रामो ममाश्रयपुत्रानकं संविहिंसितान् स्मरन्ती कृपणं प्रादुर्वेत्तव्यादश्रुलोचना ॥ २८ ॥ देवक्यु

वाच ॥ राम रामा प्रमेयात्मन कस्मयोगे श्वरेश्वर ॥ वेदाहं वा विश्वसृजामीश्वरावादिपुरुषौ ॥ २९ ॥

कालविध्वंससत्त्वानां राजा मुक्तास्त्रवर्तिना भूमेर्भारगयमाणानां मवती लो किलाद्यमे ॥ ३० ॥

सुविस्मिता सती ॥ २७ ॥ समाश्रय संवोध्य ॥ २८ ॥ २९ ॥ भूमेर्भारगयमाणानां राजा मर्थेनेषां नि

धनार्थः ॥ मे मयि किलावती लो हे आद्य ॥ ३० ॥ राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम

भा० द० ३०
१३७

ननु सात्विकेभ्योऽपि राजसादयः सन्निकृष्टा इति चिन्तनाह ॥ इदमित्यमिति ॥ इदमित्यस्य रूपतः ॥ इत्यमिति विशेष
तश्च ॥ ४४ ॥ तदेवमपि वैरभावेनापि कृपाप्राप्तिर्भवेत् ॥ तथापि मांसात्त्विकं कुर्विति प्रार्थयते ॥ तन्न इति तन्नयानेः प्र
सीद ॥ यथानिरपेक्षेण प्रकाशेऽपि विमृग्य ॥ यस्मात्पादार्थं विदंत देवधिषण्माश्रयः ॥ तस्मादन्यद्देव ॥ तदेवाध
कूपस्तस्मान्निष्क्रम्य निर्गत्य विश्वस्य शरणं रक्षितारो वृक्षास्तेषां मधिमूलेषु स्वत एव गलितेः फला

इदमित्य ॥ मिति प्रायस्तव योगेश्वरे श्वर ॥ न विदंत्यपि योगेशा योगमायां कुतो वयं ॥ ४४ ॥
तन्नः प्रसीदनिरपेक्ष विमृग्य यस्मात्पादार्थं विदधिषणान्यगृहं धकपात ॥ निष्क्रम्य वि
श्वशरणा घ्रापलब्धवृत्तिः शान्तयथैकउत्तमर्व सखेश्वरमि ॥ ४५ ॥ सोध्यस्मान्निशितव्ये
निष्पापान् कुर्वन् प्रभो ॥ पुष्पान्यच्छ्रद्धया तिष्ठन् चोदनाया विमुच्यते ॥ ४६ ॥

दिभिर्मुपलब्धा प्राप्ता रतिर्जीविकायेन सोऽहं शान्तः सन् एक एव चरामि ॥ उत्तमं यथा सर्वेषां सुखायोये महो
तस्तेः सह यथा चरामीति ॥ ४५ ॥ कथमल्पपुण्यानामेवंभावः ॥ संभवतीति चेत्तर्हितयेव तद्भवत्तथास्मान्नु
शिद्येत्याह ॥ साधीति ॥ हे प्रभो ॥ इति तव्याः सर्वे जीवास्तेषां मीशाय तवानुशासनं ॥ आश्रयन् चोदनाया
विधिलक्षणायाः सकाशादिमुच्यते ॥ न खलु त्वद्भक्तो विधिकिंकरः स्मादिति भावः ॥ ४६ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ १३७

सरंदसेनोवलिः प्रेमविभिन्नया प्रेममार्द्रया धिया विभ्रकारयत् ॥ ३८ ॥ अनंताय शेषाय बहते फलैकदेशे विस्मया
रणात् बहत् ॥ नमो कृष्णाय वेधसे जगद्धिया त्रैसांख्ययोगवितानायेत्यादि ॥ पदत्रयमेकविवक्षया ॥ ३९ ॥ योगे
शरणामपि दुर्देशे युवामस्माभिर्दृष्टवित्येतन्नातिचित्रमित्याह दर्शनमिति ॥ दुःप्रापमपि युष्मत्कृपया केषां

सरंदसेनो भगवत्पदांबुजं विभ्रन्मुहुः प्रेमविभिन्नया धिया ॥ उवाच ह नंद जलाकुलेक्षणः प्रहृष्ट
रोमात्पगङ्गाक्षरः ॥ ३८ ॥ वलिहवाच ॥ नमो नंताय बहते नमः कृष्णाय वेधसे सांख्ययोगवि
ताना यवत्तरे परमात्मने ॥ ३९ ॥ दर्शनं वा हि भूतानां दुष्प्रापं चाप्यदुर्लभं ॥ रजस्तमः स्वभावानां य
नः प्राप्ते यदृच्छया ॥ ४० ॥ दैत्यदानवगंधर्वाः सिद्धविद्याध्वजारणाः ॥ यत्तरत्तपिशाचाश्च भूतप्रमथ
नायकाः ॥ ४१ ॥ विभुस्तत्त्वधाम्न्यहा त्वयि शास्त्रशरीरिणि ॥ नित्यं निवृद्धवैराग्ये वयं चान्ये च तादृ
शः ॥ ४२ ॥ केचनोद्धवैरेण भक्त्या केचन कामतः ॥ न तथा सत्त्वसंख्याः सन्निकृष्टाः सुरादयः ॥ ४३ ॥

चिददुर्लभमपि भवति तदा हरजस्तमस्वभावानामिति नो दर्शनं प्राप्नो ॥ ४० ॥ अहो विद्विषो वयं सत्त्विकभक्तै
भ्योपि सभाग्या इत्याह दैत्ययादिभिः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ उद्धवैरेण भक्त्या केचनेति वैद्यादयः कामतो भक्त्या
गाण्यादयो यथा सन्निकृष्टाः तदोत्तमा प्राप्ताः तथा संख्याः सत्त्वाविष्टाः अपि तु सुरादयो न निकृष्टा इति ॥ ४३ ॥

भा० द० ३
॥१३८॥

५३॥ ५४॥ अमृततेहेतुः पीतशेषमिति नारायणंगसंस्पर्शेन प्रतिलब्धं देवावयमित्यात्मदर्शनं येन ॥ ५४॥
धामदेवलोकं ॥ ५५॥ मृतानामागमनं निर्गमं च श्रीकृष्णमायामेने तेनैवापत्यादिरूपेण रचितं ॥ ५७॥ ५८॥
अमृतं कीर्तयिष्यत स्य व्यासपुत्रैरिति वदुवचनं पूजार्थं जगतः अथ भिनत्नीतितथातत् अलेनिशेषेयथाभव
तानहृष्टावालकान् देवीपुत्रस्नेहस्तुतस्तनी ॥ परिष्रज्यां कमारोपमूर्द्धाजिघ्रदभीक्ष्णशः ॥ ५३॥
अणययस्तनं प्रीता सुतस्पर्शपरिप्लुता मोहिता मायया विस्मर्यया सृष्टिः प्रवर्तते ॥ ५४॥ यी
तामृतं पयस्तस्याः पीतशेषगदाभृतः ॥ नारायणंगसंस्पर्शप्रतिलब्ध्यात्मदर्शनाः ॥ ५५॥ तेनम
स्तुत्यगोविंदं देवकीपितरं वलं ॥ निषतां सर्वभूतानां ययुर्ध्वमदिवौकसां ॥ ५६॥ तहृष्टा देवकीदे
वी मृतागमनं निर्गमं ॥ मेने सुविस्मिता मायां कृष्णस्पर्शितानृप ॥ ५७॥ एवंविधान्यदुतानि कृष्ण
स्य परमात्मनः ॥ वीर्याण्यनंतवीर्यास्य संत्यनता निभारत ॥ ५८॥ सत उवाच ॥ यद्दमनुश्रुणोति
श्रावयद्वा मुग्धश्चरितममृतं कीर्तयिष्यति व्यासपुत्रैः ॥ जगदयमिदं लंतद्रुक्तं सकलं पूरं भगवति कृ
तचित्तोपासितं तदेव मधाम ॥ ५९॥
तितथा नहृष्टादिवदिति तदेव मोक्षहेतुत्वं चोक्तं तद्रुक्तानां तु सत्कारणं पूरं परमसुखावहं ॥ कर्णभरणमिति स्वयं सु
खरूपतामाह ॥ केच ॥ भगवति कृतमावैशित्यं चित्तयेन स तथा भूत्वा तस्यैव मधामकालादिभयरहितम् लोकं य
॥ १३८॥

॥ १३८॥

तदुक्तं सर्वमनुमाद्य स्वागमनकारणं संप्रपंचं कथयति ॥ आसन्निति पंचभिः ऊर्णायां प्रथमेऽंतरे स्वायंभु
विमन्तरे देवाः सुतावाच यमितुं यद्युं मे धुनेन रमयितुं उद्युक्तं कं प्रजापतिं जहसुः उपहसितवन्तः ॥ ४७ ॥
तेनावद्य कर्मणा पापेनासुरीयोनिमगन् ॥ अगमन् ॥ अधुना तत्तत्क्षणमेव हिरण्यकशिपोर्जाता इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ते

श्रीभगवानुवाच ॥ आसन्नरीचेः षट्पुत्रा ऊर्णायां प्रथमेऽंतरे ॥ देवाः कं जहसुर्वीक्ष्य सुतां यमितुं
सुघतं ॥ ४७ ॥ तेनासुरीमगन् योनिमधुनावद्य कर्मणा ॥ हिरण्यकशिपोर्जाता नीतोस्तयोगमाय
या ॥ ४८ ॥ देवक्या उदरे जातारजन्कं सविहिंसिताः ॥ सातान् शोचन्त्यात्मजान् स्वास्तदमेऽध्यासतेऽति
के ॥ ४९ ॥ इतरतात्पर्येणामा मातृशोकापदुत्तये ॥ ततः शोपादिनिर्मुक्ता लोकां स्यति विचराः ॥ ५० ॥
स्मरोद्गीथः परिष्वगः पतंगः क्षुद्रभुग्घृणी ॥ षडिममत्प्रसादेन पुनर्यो स्यति तद्भति ॥ ५१ ॥ इत्यु
क्ता तां समानीय रं द्रसेनेन पूजितौ ॥ पुनर्दीरवती मेत्यमातुः पुत्रानयच्छताम् ॥ ५२ ॥

च योगमायाया ततो नीताः संतः देवक्या उदरे जाताः हेराजन्वले ॥ ते च कंसेन विहिंसिताः सा च तानात्मजान्
मत्वा शोचति ते च द्रमेतवातिकेऽध्यासते ॥ ४९ ॥ लोकं जनलोकं ॥ ५० ॥ स्मरोद्गीथः स्मरसहित उद्गीथः सद्भतिमे
हं स्मरस्यैव पूर्वकीर्तिमानिति नाम ॥ अतः हेतुः कीर्तिमंतं प्रथमजं कं सायानकदुदुभिर्णयामासेत्युक्तं ॥ ५१ ॥

अथ यथा मासतुः ॥ ५२ ॥

भा. द. ३
१३८

भावेनरत्यभिप्रायेण ह्यभितं मनोदधे ॥ ६ ॥ व्रीडितापांगी स व्रीडकटाक्षा तस्मिन्नेव न्यस्तं हृदयमीक्ष्य च
यथासा ॥ ७ ॥ अंतरं हर्तुं मवसरं प्रेष्टुः प्राप्नुमिच्छुः कामेन भ्रमं चित्तं यस्य सः शरमादिसमाननिमित्तं सुखं च
सोः पश्यतत्र महती कन्या वीरमनोहरां प्रीत्युत्पुल्लेखणा सस्याभावहृदयं मनोदधे ॥ ८ ॥ सापितं
चकमेवीक्ष्य नारीणां हृदयंगमं हसन्ती व्रीडितापांगी तन्यस्तहृदये क्षणा ॥ ९ ॥ तां परं समनुध्याय
नंतरं प्रेष्टुं रज्जुनः न लेभे शंभ्रमचित्रः कामेनातिवलीयसा ॥ १० ॥ महत्या देवयारथस्या दुर्गतां ज
हारात्तु मत्तः पित्रोः कृष्णस्य च महारथः ॥ ११ ॥ रथस्यो धनुरादाय शूरं श्राहं धतो भटान् विद्राव्य क्रो
शतां स्वानां स्वभागं मृगराडिव ॥ १२ ॥ तच्छ्रुत्वा ह्यभितो रामः पर्वणीव महारणिवः गृहीतपादः कृष्णेन
सुहृदि श्रान्तसाम्यातः ॥ १३ ॥ प्राहिणोत्या रिबहीलिवरवध्वोर्मुदावलः महाधनोपस्करे भरथाश्च नरयो
षितः ॥ १४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ कृष्णस्यासीद्विजयप्रैष्ठः श्रुतदेव इति श्रुतः कृष्णैकभक्त्या एरण्यैः शा
तः कविरलपटः ॥ १५ ॥ स उवाच विदेहेषु मिथिलतायां गृहश्रमी ॥ अनीहया गताहार्य निर्वर्तते तजिजि
॥ आसमंताद्रुंधतः आचरणं कुर्वतः १० ॥ ११ ॥ पारिवर्हीणि वरवध्वोः प्रतिदेयानि ॥ १२ ॥ १३ ॥ अनीहया च नुद्यमे
नैवागतं यदाहार्यं भोज्यं तेन निर्वर्तितं निजाक्रियायेन सः ॥ १४ ॥

यात्रा ३

१३८

इति दशमे पंचाशीतितमः ॥ ८५ ॥ षडशीतितमे दंभात्सुभद्रामर्जुनो हारत ॥ गत्वा च मिथिलां कस्मै न पविप्राव नं
दयत् ॥ १ ॥ पित्रोः स्वज्ञानमादिश्य सुभद्रां फाल्गुनाथ च ॥ जगाम मिथिलां कस्मः स्वभक्तप्रियकृत्तमः ॥ २ ॥ देवक्या
मृतपुत्रलाभवत् ॥ अर्जुनस्य सुभद्रालाभोऽपि रामप्रातिकुल्यादुर्घट इति मन्यमानः प्रसंगात्पृच्छति ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कंधे देवक्याः षट्पुत्रानयनं पंचाशीतितमोऽध्यायः ॥
८५ ॥ राजोवाच ॥ ब्रह्मन्वेदितुमिष्टमः स्वसारं रामकृष्णयोः ॥ यथोपये मे विजयो याममासीत्
पितामही ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अर्जुनस्तीर्थयात्रायां पर्यटन्तवनीप्रभुः ॥ गतः प्रभासमश्रुणोन्मातु
लेयी स आत्मनः ॥ २ ॥ दुर्योधनाय रामस्तांदास्यतीति न चापरे ॥ तस्मिन्सुः सयतिर्भूत्वा त्रिदंडी द्वार
कामगात् ॥ ३ ॥ तत्र वैवायिका नामान्यवात्सीत्स्वार्थसाधकः ॥ पोरैः सभाजितैः भीक्षुणामेण जानता च सः ॥ ४ ॥
एकदा गृहमानीय आतिथ्येन निमंत्रितः ॥ अदयोपहतं भैक्ष्यं वलेन बुभुजे किल ॥ ५ ॥
सन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ कथमश्रुणोत् दुर्योधनायेति ॥ अपरे वसुदेवाद्योन दास्यतीति तस्मिन्सुः सयतिर्भूत्वा त्रिदंडी द्वार
कामं वंयितुं पूज्यतमं त्रिदंडिवेषं विधाय गत इत्याह ॥ सयतिरिति ॥ ३ ॥ स्वार्थसाधकः ॥ कन्या त्रयः ॥ ४ ॥ तमाति
थ्येन निमंत्र्य गृहमानीय वलेन यच्छुद्धयोपहतं ॥ परिविष्टं तद्भैक्ष्यं किलाज्जुनो बुभुजे इत्यन्वयः ॥ ५ ॥ ॥

भा० द० ३
१४०

अभीयुः प्रत्युजगमुः ॥ २२ ॥ प्रीत्या उत्फुल्लानि आननानि आशया अंतःकरणानि च ये धांते कैः शिरोभिः ॥ २३ ॥
२४ ॥ २५ ॥ तदभिप्रेत्य अंगीकृत्य तत्र दत्तं भाभ्यामपि ताभ्यां ॥ मद्गृहादप्यस्य गेहं यातीत्यलक्षितः ॥ यद्वा उभे
तेः च्युतं प्राप्ता कर्णपौरजातपदानप ॥ अभीयुर्मुदिताससौ गृहीता हर्षणपाणयः ॥ २४ ॥ दृष्ट्वा
दृष्ट्वा तत्तमं शोकं प्रीत्युत्फुल्लानि आशयाः ॥ कैर्धृतां जलिभिर्नेमः श्रुतपूर्वान्यथा मुनीन्
२३ ॥ स्नानुग्रहाय संप्राप्तं मन्वानो तं जगद्गुरुं ॥ मैथिलः श्रुतदेवश्च पादयोः पततुः प्रभोः ॥ २४ ॥ न्य
मंत्रयेतां दाशाहं मातिथ्येन सह द्विजैः ॥ मैथिलः श्रुतदेवश्च युगपत्संहतां जली ॥ २५ ॥ भगवा
स्तदभिप्रेत्य हृदयोः प्रियचिकीर्षया ॥ उभयोराविशद्देहमुभाभ्यां तदलक्षितः ॥ २६ ॥ श्रावमप्य
सतादराज्जनकः स गृहागतान् ॥ आनीतेष्वासनाग्रेषु सुखासीनान् महामनाः ॥ २७ ॥ प्रवृद्धभक्ता
उद्धर्षहेदया श्राविलेक्षणाः ॥ नत्वा तदंघ्रीन् प्रख्याल्य तदणालोकपावनीः ॥ २८ ॥ सकुटुंबो वहन्
द्वा एजया चक्रद्भ्रमरान् ॥ गंधमाल्यावरकल्यधपदीपाद्यगोवृषैः ॥ २९ ॥
भाभ्यामपि तदलक्षितः ॥ भाभ्यामुपलक्षित इति ॥ २६ ॥ २७ ॥ उद्धर्ष उद्धत हर्षे हृदयं यस्य ॥ अस्त्रैराविलेक्षि नेर्हृदये

यस्य सः सरवसच ॥ २८ ॥ इष्टगान् इष्टरत्नानि त्रयः ॥ २९ ॥
१४०

यात्रामात्रं शरीरादिनिर्वाहमात्रं भोज्यं उपनमति तं प्रत्यागच्छति ॥ १४ ॥ मिथिलस्य जनकस्य वंशे मैथिलः ॥ १६ ॥
प्रभुरेव स्वयं विदेहान् देशान् प्रययौ ॥ १७ ॥ कृष्णो व्यासो रामो भार्गवः ॥ अहंशुकः ॥ एवमादिभिः सह ॥ १८ ॥ १९ ॥
यात्रामात्रं त्वहरहर्देवा दुपनमत्युत ॥ नाधिकं तावता तुष्टः क्रियाश्च क्रेयशोचिताः ॥ १५ ॥ तथा तद्वाष्ट्र
पालो गवकुलाश्चरति श्रुतः ॥ मैथिलो निरहं मान उभावप्यच्युत प्रियौ ॥ १६ ॥ तयोः प्रसन्नो भग
वान्दारुकेनाह तं रथं ॥ आरुह्य साकं मुनिभिर्विदेहान् प्रययौ प्रभुः ॥ १७ ॥ नारदो वामदेवोऽत्रिः
कृष्णो रामोऽसितोरुणिः ॥ अहं वृहस्पतिः कण्वो मैत्रेयश्च वनादयः ॥ १८ ॥ तत्र तत्र तं मायां तं पौरज
नपदान् ॥ उपनम्युः सार्धं हस्ताग्रहैः सूर्यं रवौ दितं ॥ १९ ॥ आनर्तधन्वकुरुजांगलकंकमत्यपां
चालकुंतिमधुकैकयकोशात्तारुणः ॥ अन्ये च तन्मुखसरोजमुदारहासस्त्रिगुह्यं क्षणं नृपपुद्गलं
भिर्नृनार्यैः ॥ २० ॥ तेभ्यः स्ववीक्षणविनष्टमिच्छद्गन्धः ॥ तैर्मंत्रिलोकगुरुरर्थदृशं च यच्छन् ॥ अथैव
हगंतधवलं स्वयं शोः शुभं प्रगीतं सुरैर्नृभिर्गाच्छन् कौर्विदेहान् ॥ २१ ॥
नर्तार्याणां तास्तद्देशवर्तिनो नृनार्यैः ॥ उदारहासं स्त्रिगुह्यमीक्ष्य यस्मिन् ॥ तद्गन्धिः ॥ नित्रैः स्ववीक्षणे नैव विनष्टा ॥ तमि

॥ २० ॥
आह गन्धे यो नृनार्यैः तैर्मंत्रिलोकगुरुरर्थदृशं च यच्छन् ॥ अथैव

भा० २०३
१४१

४०॥ फलैरामलकादिभिः प्रहरेणोशीरैस्तृणविशेषमूलैः सुवासितैः शिवैर्मृतवत्स्वादभिरंबुभिः सुरभ्या
मृदाकस्तुरीप्रमुख्यासपय्ययापूजयायथापपन्नया अनायासं न सपन्नया भूतानुपद्रवलक्ष्यत्वात् सत्त्वविव
र्द्धनेयदं धः अन्नं तेन च ॥ ४१ ॥ अस्य श्रीकृष्णस्यात्मा मूर्तिस्तस्या निकेतनैः भूसुरैश्च सर्वतीर्थोत्पदरेणुभिः कृष्ण

तदंभसामद्राभाग आत्मानं सरदा न्वयं स्नापयामि चक्र उद्धर्षितं च सर्वमनोरथः ॥ ४० ॥ फलार्ह
णोशीरशिवाभूतां बुभुक्षुः सदा सुरभ्या तुलसीकुशांबुजैः आराधयामास यथापपन्नया स
र्वाया सत्त्वविवर्द्धनां धसा ॥ ४१ ॥ सत्कृत्यामास कृतो ममान्वभूद्गुहां धकृपे पतितस्य संगमः ॥
यः सर्वतीर्थोत्पदपादरेणुभिः कृष्णं च स्नात्मानं निकेतनभूसुरैः ॥ ४२ ॥ स पविष्टा कृतातिथ्या नशु
तदेव उपस्थितः सभायै स्वजनापत्य उवाचां ध्यामि मर्शनः ॥ ४३ ॥ अतदेव उवाच ॥ नाद्यनो दर्शनं
प्राप्तः परं परमपुरुषः ॥ यद्दीदं शक्तिभिः स्रष्टुं प्रविष्टो न्वात्मसंतया ॥ ४४ ॥

दिभिर्यैः संगमः सममकृतो भूदिति अन्विति विस्मये ॥ यद्दीदं शक्तिभिः स्रष्टुं प्रविष्टो न्वात्मसंतया ॥ ४२ ॥ उपस्थितः समीपे उपवि
ष्टः सभायै भर्तव्या स्वजनापत्यानि च तैः श्रीकृष्णस्याधि मभि मर्शेति संमर्श्यतीत्यधि मर्शनः ॥ ४३ ॥ तद्दीदं विस्मय
विष्टः तदेव दर्शनं प्राप्तः इति स एव सन्मात्रोऽद्यतनी भूतस्त्वमित्यर्थः ॥ यद्दीदं शक्तिभिः स्रष्टुं प्रविष्टो न्वात्मसंतया ॥ ४४ ॥

सत्त्वविवर्द्धनां धसा ॥ ४१ ॥ सत्कृत्यामास कृतो ममान्वभूद्गुहां धकृपे पतितस्य संगमः ॥ ४२ ॥ स पविष्टा कृतातिथ्या नशु
तदेव उपस्थितः सभायै स्वजनापत्यानि च तैः श्रीकृष्णस्याधि मभि मर्शेति संमर्श्यतीत्यधि मर्शनः ॥ ४३ ॥ तद्दीदं विस्मय
विष्टः तदेव दर्शनं प्राप्तः इति स एव सन्मात्रोऽद्यतनी भूतस्त्वमित्यर्थः ॥ यद्दीदं शक्तिभिः स्रष्टुं प्रविष्टो न्वात्मसंतया ॥ ४४ ॥

१४१

प्रीणन् प्रीणयन् संमर्दयन् ॥ ३० ॥ आत्माचेतयितामाही प्रकाशकं स्वहृदकं स्वप्रकाशः ॥ अथ चतुःकारणम् ॥ ३१ ॥
नतो वंधुरपि श्रीभार्यापि अजः पुत्रोपि ॥ ३२ ॥ तच्छांत्ये संसारी परमाय ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ गृहान् गृहेष्वित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

वाचामधुरयाप्रीणान्निदमाहन्वतर्पितान्॥ पादवंकगतौविष्माःसंस्पृशन्नशनकैर्मुदा॥३०॥
राजोवाच॥ भवान्हिसर्वभूतानामात्मासाक्षीस्वहृद्बभूवुः॥ अथनस्त्यदाभोजंस्मरतांदर्शनंगतः॥३१॥
स्ववचस्तदतंकर्तुमस्मद्गोचरोभवान्॥ यदास्यैकातभक्तान्मेनानंतःश्रीरजःप्रियः॥३२॥ कीमुत्तुच्च
रणभोजमेवंविद्विद्वज्जेषुमान्॥ निक्किंचनानांशांतानांमुनीनांयस्त्विनात्मदः॥३३॥ यावतीर्ययदोव
शान्तरांससरतामिह॥ यशोवितेनेयच्छात्यैत्रैलोक्यवृजिनापहं॥३४॥ नमस्तुभ्यंभगवतेक्षमायाकुंर
मेधसे॥ नारायणायजुषयेसुशान्ततर्पयिष्ये॥३५॥ दिनानिकतिचिद्भ्रमन्गृहान्निर्वेदिजैःसमेतः
पादरजसापुनीर्हदंनिमेकुं॥३६॥ इत्युपामंघ्रितोरजाभगवांस्त्रोकभावनः॥ उवाचकुर्वन्कल्याणमिधि
लानरयोषितां॥३७॥ श्रुतदेवाश्च्युतंशान्स्मरहानजनकोपया॥ नत्वामुनींश्चसदृष्टोद्युन्वन्वासेननर्त
ह॥३८॥ तृणपीठवृषीघेतानानीतेहपवश्यसः॥ स्वागतेनाभिनंद्यांधीसभाय्योविनिजेमुदा॥३९॥

धुन्वन्॥परिभ्रमन्॥३८॥अवनिते प्रक्षालितवान्॥३९॥रामरामरामरामरामरामरामरामरामराम

三

मङ्गल

भा० ६०३
१४२

एतदेव प्रपंचयन्नमस्यति॥ तैत्तिरीयं नमोऽस्तु॥ अध्यात्मविदं निवृत्तदेहाद्यहंकाराणां॥ परमात्मने परमात्म
त्वेन प्रकाशमानाय॥ मोक्षप्रदायैत्यर्थः॥ अनात्मने देहाद्यभिमानिने॥ जीवाय॥ परत्वेन प्रकाशमानत्वात् स्वा
त्मनः सकाशात् विभक्तः॥ समर्पितमृत्युः संसारे येन तस्मै॥ कुत एतत्तत्राह॥ सकारणं महदादिकायां॥ अ
कारणं प्रकृतिः॥ तदुभयलिङ्गोपाधिः॥ नियन्ताया ईयुषे॥ प्राप्नोति॥ अतएव उभयनियंतुः॥ स्वमात्मका

नमोऽस्तुतेऽध्यात्मविदं वरात्मने द्यतात्मने स्वात्मविभक्तमृत्यवे॥ सकार
णकारणलिङ्गमीयुषे स्वमायया संवृत्तं रुद्धदृष्टये॥ ४८॥ सत्वं शाधि स्वभृत्या
नः किं देव करवामते॥ एतदंतो नृणां क्लेशो यद्भवान्नसंगोचरः॥ ४९॥ ॥ ५५॥

तु २

एतत् तदुभयवश्याय जीवाय विभुक्तमृत्यव इत्यर्थः॥ नियंतुर्नियम्यत्वे कारणं वदन्नाह॥ हे स्वमायया संवृतेति
अतोऽस्तु तैस्वर्यात्वात्॥ तन्नियंत्रेभ्य नमः किंच रुद्धदृष्टये॥ मायावित्वादेव॥ अन्येषां रुद्धावृत्तादृष्टिर्येन तस्मै
यहा स्वमायया स्वस्या संवृत्ता॥ अन्येषां च रुद्धादृष्टिर्येन तस्मै इत्येकपदं॥ ४८॥ स एव भूतः परमेश्वरस्त्वं
नोऽस्मान् स्वभृत्यान् शाधि॥ अनुशिक्षय॥ ४९॥

१४२

मायासृष्टिप्रविष्टयोर्विद्यासृष्टिदृष्टान्ततयाह॥ यथेति॥ आत्मायथास्वाविद्ययेत्यर्थः॥ यद्वा॥ आत्मनस्तद्वमा
येति॥ ४५॥ किंच॥ शृण्वतामिति॥ नित्यं श्रवणकीर्तनादिपराणाममलात्मनां हृद्येव त्वभासि॥ मम तुलोचनगोच
रस्त्व॥ अहोभाष्यमिति भावः॥ ४६॥ ननु सर्वेषां हृदि स्थितः॥ कथं केषां चिदेव हृदि भाति॥ मेघैः सूर्यवत्॥ जीवेषां

यथाशयानः पुरुषो मनसैवात्ममायया॥ सृष्टालोकं परं स्वाप्नमनुविश्या
वभाषते॥ ४५॥ शृण्वतां गदतां शश्वद्वृतां त्वामिवंदतां॥ नृणां संवदतां मं
तर्हृदि भाष्यमलात्मना॥ ४६॥ हृदि स्थोऽप्यतिदूरस्थः कर्मविद्धिप्रचेतसाम्॥
आत्मशक्तिभिरग्राह्योऽप्येत्युपेतगुणात्मनोम्॥ ४७॥ ॥ ५५ ॥

धिभिरंतरितत्वादित्यद्युच्यते॥ तर्हि न कस्यापि मार्गदित्यनन्नाह॥ हृदि स्थोऽपीति॥ कर्मभिर्विद्धिप्रो
चेतोऽप्येत्युच्यते॥ तेषां आत्मशक्तिभिरहंकारादिभिरग्राह्यः॥ व्यवहितोऽप्युपेतगुणः॥ प्राप्ताश्रवणकीर्तनादि
संस्कारः॥ आत्मा अतः करण्येषां मतिः समीपेऽव्यवहितस्त्वमित्यर्थः॥ ४७॥

भा० ८० ३०
१४३

किंच ॥ ब्राह्मणा गधनमेवममप्रेष्टमित्याह ॥ नेतिहेतुमाह ॥ सर्ववेदमयोविप्र इति प्रमाणधीमत्वा
न ॥ प्रमेयस्य वेदमयोविप्रो वेदमया दस्मान्द्रूपात्प्रेष्ट इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ असुर्यवो दोषदृष्टयः ॥ पूज्यवु

न ब्राह्मणानेदयितं रूपमेतच्चतुर्भुजं ॥ सर्ववेदमयोविप्रः सर्ववेदमयोयहं ॥ ५४ ॥ दुः
प्रज्ञा अविदित्वैवमवजानंत्यसूयवः ॥ गुरुमां विप्रमात्मानमर्चादाविज्यदृष्टयः ॥ ५५ ॥
चराचरमिदं विश्वं भावायेचास्यहेतवः ॥ मद्रूपाणां तिस्र्यधत्ते विप्रो मदीक्षया ॥ ५६ ॥ तस्मा
दस्य ऋषीनेतान्ब्रह्मन् ॥ श्रुद्धया च य ॥ एवं वेदं चित्तोऽस्य दानान्यथाभूरिभूतिभिः ॥ ५७ ॥ श्री
शुक उवाच ॥ स इत्यप्रभुणा दिष्टः सह कस्मान्निजोत्तमान ॥ आराधयेकात्मभावेन मेधिलश्चा
पतङ्गति ॥ ५८ ॥ एवं स्वभक्त्यो राजभगवान्भक्तभक्तिमान् ॥ उपित्वा दिश्य सन्मार्गं पुनर्द्वारवतीम
गात् ॥ ५९ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कंधे षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

चेत ३

इयः ॥ अस्य विश्वस्य हेतवो महदादयः ॥ मदीक्षया ॥ ममेव सर्वत्रेक्षया ॥ ५६ ॥ सन्मार्गं सतां वेदानां त्रिकांडवि
षयाणां प्रकृतिप्रकारमादिश्य ॥ ५९ ॥ इति दशमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

१४३

५०॥ स्वस्मिन्नादरमयधिकं ब्राह्मणेषु च मंदमिवालक्ष्यलोकसंग्रहपरो भगवान् मन्त्रोपि ब्रह्मणेषु प्रवृत्ता
तिरेकं कुर्वति ॥ एवं तमनुशास्ति ब्रह्मनितिसंप्रभिः ॥ मया हृदि स्थेन ॥ ५१ ॥ देवादिभ्योऽपि ब्राह्मणं श्रेष्ठं

श्री ५० क ३ वाच ॥ तदुक्तमित्युपाकर्ण्य भगवान् प्रणतार्तिदा ॥ गृहीत्वा प्राणिना
प्राणिप्रहसंस्तमुवाच ह ॥ ५० ॥ श्री भगवानुवाच ॥ ब्रह्मं से नु ग्रहार्थाय संप्राप्तान् चि
द्वमनुनीन ॥ संचरन्ति मया लोकान् पुनंतः पादरेणुभिः ॥ ५१ ॥ देवाः क्षेत्राणि तीर्थानि
तिदर्शनार्थं शान्तार्चनैः ॥ शनैः पुनंतिकालेन तदप्यहंत मे क्षया ॥ ५२ ॥ ब्राह्मणेन नना
श्रेयान् सर्वेषां प्राणिनामिह ॥ तपसा विधया तु श्रुत्वा किमु मत्कलया युतः ॥ ५३ ॥

इत्याह ॥ देवा इति ॥ तेशनैः पुनन्ति ॥ एते तु सद्यः ॥ किंच ॥ देवादीनियत्युनन्ति ॥ तदपि अहं सत्तमा
नामीक्ष्या ॥ ५२ ॥ मम कलापरिकलनमुपास्ति ॥ सयायुतः ॥ ५३ ॥ राम राम राम राम राम राम राम

भा० द० उ०
१४४

उत्तरमाह बुद्धीद्वयेति बुद्ध्यादीनुपाधीन जनानामनुशायिनां जीवानां मात्रार्थं प्रभुरीश्वरोऽसृजत मीयंत इति मात्राविषया
स्तदर्थं भवार्थं भवो जन्म न क्षणं कर्म तत्प्रभृतिकर्मकरणार्थमित्यर्थः आत्मने लोकांतरागमिने आत्मनस्तत्त्वोक्तमोहादे
त्यर्थः अकल्पनाय कल्पना निवृत्तये मुक्तये इत्यर्थः अर्थधर्मकाममोहा मितिक्रमेण पदवत्तुष्टयस्यार्थः जनानामिति वद
सजीवाय मीश्वरस्य यथादिषु प्रवृत्तिरिति दर्शयति प्रवृत्तिरिति ईश्वरस्योपाधिवश्यताभावेन नित्यमुक्ततां दर्शयति अयम
भिप्रायः सगुणमेव गुणैरनाभिभूतं सर्वशक्तिसर्वेश्वरं सर्वनियंतारं सर्वोपास्यं सर्वकर्मफलदातारं समस्तकल्याण
गुणानिलयं सच्चिदानंदं भगवन्मनुजैः प्रतिपादयति यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः
यः पृथिव्यातिष्ठन् पृथिव्याश्चरः सोऽकामयतवद्वत्स्यास्येह तत्तत्तेजोऽसृजत सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्याद्यास्तथाभूते
श्रीमद्वक्त्रवाच ॥ बुद्धीद्वयमनः प्राणान् जनानामसृजत प्रभुः मात्रार्थं च भवार्थं च आत्मने कल्पनाय च ॥ २ ॥
अत्र तावत्संसारिणो जीवस्य तन्निवृत्तये तत्त्वमसीत्यादिवाक्यानि बोधयंति तत्र तत्त्वपदयोः सामानाधिकार्यं प्रतीयते
तच्च प्रकारांतरेण घटसान्प्रक्षालिष्यति विसानगमयति तथा हि न तावद्वैश्वदेव्यामिहैति तदुभयोरेकार्थताभिधाने
न सामान्याधिकार्यं यथा केन आमिहा देवतायुक्तावदत्येवैष तद्विदः आमिहा पदसो निधातुं स्येव विषयाप्येणमिति
कृतः भिन्नार्थत्वात् न च जहत्सार्थयानिरुद्धलक्षणया विशेषणविशेष्यभावेन नीलमुत्पलमिति वत् यथा केन स्वव
हारज्यते येन विशेष्यं तद्विशेषणमित्यादि कृतः वरुणाद्येन तदयोगात् न च जहत्सार्थत्वेन संबधिलक्षणाया कुडमित
इमांगगतिवत् कृत एकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात् अतो जहदजहत्सार्थलक्षणाया सोमदेवदत्तवद्विरुद्धाशत्वात् नातुग

मिहैति सप्तम्यादिवाक्यानां तावत्सामानाधिकार्येन निरुद्धमित्यर्थः
१४४

१८१

स प्राणीति तमेनागय एनादवादनः वेदैः स्तुतिः गुणसंवा निगुणवधि वर्णने ॥ १ ॥ वागीशायस्य वदनेन कीर्यस्य च वदसि यस्या
 स्तद्वदये संविते वृसिंहमहभजे ॥ २ ॥ संप्रदायविशुद्धयर्थी यनिबंधयंत्रितः ॥ स्तुतिस्तुतिमित्रचाख्या करिष्यामि यथा मति ॥ ३ ॥ श्रीमद्भाग
 वते पूर्वः सारतः सनिषेवित ॥ मया ततदुपसृष्टमुष्टिष्टमुपचीयते ॥ ४ ॥ पूर्वो ध्यायते ॥ एवं स्वभक्त्यो राजभगवान् नक्तमक्ति
 मान ॥ उषितादिश्यसन्नागपुनर्हो वती मगादित्यत्र सन्नागः ॥ सतां स्वतः प्रमाणभक्तानाम प्रमाणेयकारण हिता नावेदनामार्ग
 ब्रह्मपरत्वमुपदिश्य भगवानगादित्युक्तं ॥ तत्र वेदानां ब्रह्मपरत्वमधरमानं मन्वानः पृच्छति ॥ ब्रह्मनि ॥ तत्रोक्तं ब्रह्मपरत्वमाल
 द्वागामुणभेदेन विधाया वृष्टिः ॥ सुखापि ह्येव भेदेन विधा ॥ रुदिरश्च स रूपेण जात्या गुणेनवानि हे शं हे वस्तु निसंज्ञा मे

परादिदुवाच ॥ ब्रह्मत्रयारोपनिर्देशे निर्गुणे गुणवृत्तयः कथंचरंति श्रुतयः साक्षात्सदमतः परे ॥ १ ॥

ज्ञिसंकेतेन प्रवर्तते ॥ यथादित्यः गोः शुक्ल इति ॥ लक्षणवतेनैव संकेतेनाभिहितार्थसंबंधिनि ॥ यथा गंगायां घोष इति
 गोणीचाभिहितार्थलक्षणगुणमुक्तेतत्सादृश्यं ॥ यथा सिंहो देवदत्त इति ॥ यथा दुः ॥ अभिधेया किना भूतप्रवृत्तिर्लक्षणेषते
 लक्ष्यमाणा गुणैर्योगादुत्तरिष्ठा तु गोलतेति ॥ योगवृत्तिस्तु न विविधवृत्तिप्रतिपादितपदार्थयोः प्रकृतिपदार्थयोर्गोनेन य
 थापकज्ञं ॥ अपरावृत्तौ च कदापि ॥ तत्र तावद्वल्लिरुदिरुत्तिर्न संभवतीत्याह ॥ साक्षात्कथंचरंतीति ॥ तत्र हेतुः ॥ अनिर्देश्य
 इति ॥ अनिर्देश्यत्वेपि हेतुवदन ॥ गुणवृत्तिर्निराकरोति ॥ निर्गुणगुणवृत्तय इति ॥ गुणैर्वर्तमाना अपि निर्गुणे कथंचरंतीत्यर्थः
 निर्गुणे च हेतुवदन ॥ लक्षणयोगवृत्तिर्निराकरोति ॥ सदमतः पर इति ॥ कार्यकारणभ्यां परस्मिन्तसंगे केनचिदपि संबंधाभावा

नैव तेषां योरावृत्तीसंभवत इत्यर्थः ॥ एवं पदार्थसिद्धिः ॥
 दपदार्थस्य च वाक्यार्थत्वाः योरावृत्तिर्निराकरोति ॥
 एतदपि प्रायः ॥ १ ॥

भा० द० ३०
१४५

ब्रह्मसत्रमिति यथा यजमाना नृत्विगादि रूपेण यत्र कर्म कुर्वतीति तत्कर्तृसत्रं प्रसिद्धं तथा यत्र समाना एव वक्तुं शीत
भावेन ब्रह्ममीमांसते तद्ब्रह्मसत्रमिति १९ अहो तदिमया कथं तन्न ज्ञातमित्यत्र आह श्वेत द्वीपमिति तदीश्वर
सत्रसंयमो मेवातिरुद्धमिति १० ननु सर्वज्ञास्ते कस्तत्र वक्ता प्रष्टा वा तत्राह तुल्यश्रुतेति श्रुतादिभिरविशे

श्रीभगवानुवाच ॥ स्वायं भुव ब्रह्मसत्रं जनलोके भवत्युरा तत्र स्थानां मानसानां मनीनां मूर्ध
रेतसां ॥ १॥ श्वेत द्वीपं गतवतित्वयि द्रष्टुं तदीश्वरं ब्रह्मवादः सुसंवृतः श्रुतया यत्र शेरते ॥ तत्र
ह्ययमभूत्प्रमत्तस्त्वमायमनुष्टुप् ॥ १० ॥ तुल्यश्रुततपःशीलास्तुल्यसीयारिमध्यमाः
अपि चक्रः प्रवचनमेकं शुश्रूषवो परे ॥ ११ ॥ **श्रीसनंदन उवाच ॥** स्वसृष्टमिदमापीय शयानं
सहस्राक्षिभिः ॥ तदंते बोधया चक्रस्तस्मिन्निगैः श्रुतयः परं ॥ १२ ॥ यथा शयानं साम्राजं वन्दिन
स्तत्परं क्रमेः ॥ प्रत्युषं भूत्यसुप्तो कैवर्धयत्यनुजीविनः ॥ १३ ॥

षा ॥ अग्निसिन्धोदासीनदी नत्वेन निस्यमकरुणाः ॥ अतः सर्वं प्रवचनयोग्या अपि केनापि कोतु केनैकं प्रवक्तारं क
त्वा ॥ अत्रोपप्रष्टु रित्यर्थः ॥ ११ ॥ स्वसृष्टमिति स्वयं निर्मितमिदं विश्वं प्रलयसमये आपीयसहस्रं शयानयोग
निद्राणमिव वर्तमानं तदंते प्रलयति तस्मिन्निगैस्तत्प्रतिपादकैर्वोक्तेः परं ईश्वरं सृष्टिसमये प्रथममनिस्र

संज्ञाकं ॥ १२ ॥ सुप्ताकं ॥ १३ ॥
सप्रसन्नाः श्रुतयः प्रवाश्यामासुः ॥ १२ ॥ सुप्ताकं ॥ १३ ॥
श्रीभगवाः प्रसन्नाः कीर्तयामुतः पराक्रमः ॥ १३ ॥
१४५

यथाचात्रैषोपक्रमे ॥ त्वष्टृमिदमापीयेत्यादिनाविशिष्टमालंबनं वक्ष्यति ॥ अतएव श्रुतं यत्स्वयिद्विफलं तत्तन्निरसने न भवति
 धनादित्युपसंहरिष्यति ॥ उपसनादिकव्यानात्क्रियार्थप्रवृत्तस्य द्याद्यवलंबने न ज्ञानसाधनविधाने न तत्परत्वमित्ये
 वादिक् ॥ २ ॥ अत्रेवानादिशिष्टपरंपरागतत्वान्नसंदेहोयुक्तइत्याह ॥ सेवेति ॥ सेषायथोक्तालंबनाब्राह्मीब्रह्मपरामृद्वया
 सेषाद्युपनिषद्ब्राह्मीपूर्वेषां पूर्वजैर्धृता ॥ अद्वयाधारयद्यस्तोत्रे मंगलं दकिंचनः ॥ ३ ॥ अत्रतेव
 लोपिष्यामिगाथां नारायणान्वितां ॥ नारदस्य च संवाटमृषे नारायणस्य च ॥ ४ ॥ एकदा नारदो लो
 कान्पर्याट्मभगवत्प्रियः ॥ सनातनमृषिं द्रष्टुं ययौ नारायणश्रमं ॥ ५ ॥ यो वै भारतवर्षस्मिन्ने
 मायस्वस्तये नृणां ॥ धर्मज्ञानसमोपेतमाकल्पादास्थितस्तयः ॥ ६ ॥ तत्रोपविष्टमृषिभिः कलोप
 ग्रामवासिभिः ॥ परीतप्रणताः पुष्टदिदमेव कुरुदह ॥ ७ ॥ तस्मै ह्यवोचद्भगवानृषीणां शृणु
 तामिदं ॥ यो ब्रह्मवादः सर्वेषां जनलोकनिवासिनां ॥ ८ ॥

आदरेण वैतंडिकतर्काद्यभिनिवेशेतयः श्रवणादिना च धारयेत् ॥ सः अकिंचनः निरस्तदेहाद्युपाधिः स न
 परंपदप्राप्त्यादिति ॥ ३ ॥ एतदेव सर्वश्रुत्यर्थनिरूपणेन प्रपंचयितुमिति हासमवतारयति ॥ अत्रतइति ॥
 नारायणान्विताम् ॥ नारायणप्रवक्तृत्वे तान्वितायस्यां तां गाथामिति हासं ॥ ४ ॥ १ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ११ ॥ ११ ॥

४९
 ११०६०३

भा० ८०३
१४६

ननु कथं मां मेव प्रतिपादयंति यत इदं ज्ञातो जंगमस्य अवसितस्य राजेत्यादिभिर्इदं ज्ञातो जंगमस्य अवसितस्य स्याव
रस्य च राजेति प्रतिपाद्यते तथा अग्निमूर्छादिवत्यादिभिश्चैव न तत्वेनाग्न्यादयः प्रतिपाद्यन्ते तत्राहुः ॥ १४ ॥
दुपलब्धमेतदिति अयमर्थः एतदुपलब्धं दृष्टमिन्द्रादि सर्वं दत्तं ब्रह्मत्वमित्येवावयन्ति ज्ञानेति कथं दत्तं
वाव शेषतया अवशिष्टमाणात्वेन कुतः यतो दत्तः सर्वस्योदयास्तमयो ॥ उत्पत्तिलयो ॥ सर्वपादानत्वात् तर्हि किं वि
कारित्वं दत्तं न अविक्तात् विवर्त्ताधिष्ठानत्वेनाविकारादित्यर्थः यथा घटादेर्विकृतेर्भृदि उदयास्तमयोतद्वत् वा

दत्तदुपलब्धमेतदवयंति त्वं शेषतया यत उदयास्तमयो विकृतेर्भृदि वा विक्तात् ॥ अतः
षयो दधुस्त्वयि मनो वचनाचरितं कथमयथा भवन्ति भुवि दत्तपदानि नृणां ॥ १५ ॥

घटादेः

चरं भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं ॥ सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिभिस्तथा प्रतिपादनादित्यर्थः अतः कारणात्
रूपयोर्मन्त्रास्तद्व्याख्यातव्यमनो वचनाचरितं दधुः मनसा आचरितं तत्पर्यं वचनाचरितं मभिधानं च धृतं वतः
नष्टमिविकारेणित्यर्थः अत्र निदर्शनं कथमयथेति नृणां भूचराणां यत्र कुत्रापि दत्तानि निक्षिप्तानि पदानि भुवि
कथमयथानि भवन्ति ॥ अदत्तपदानि न भवन्ति ॥ अतो यथा मृत्पाषाणैश्च कोदिषु दत्तानि पदानि भुवं न व्यभिचरं
ति तथा यत्किमपि विकारजातं दत्तं वेदास्त्वामेव सर्वकारणपरमार्थभूतं प्रतिपादयन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥
हिरण्यवक्रावीन्द्रमुखामराजगदिदं न भवेत्तथ गत्युत्थितं ॥ वेङ्कमुखैरपि मन्त्रगणैरजस्वमुद्भूतैरित्येव निग

१४६

卷之五

तत्प्रभवत्यमीनिर्गङ्गीतटुणार्णवतानव ॥१॥
म१

四

यथादिगुणः जीवानां कर्मज्ञानादिशक्त्यवबोधनेनाविद्याहतेत्यत्र किं प्रमाणमिति चेदहमेव प्रमाणमित्याह निग-
 मः वेदः नन्वेवं भूते मयिकथं श्रुतीनां प्रवृत्तिस्तत्राह कचिदिति कदाचित् सृष्ट्यादिसमये अजयामाययाचरतः
 कीदृशः नित्यचालुत्तमगतया संत्यजानान्तान्मदैकरसेनात्मना च चरतो वर्तमानस्य निगमो नुवरेदिति प्रतिपादय-
 त् कर्मणि षष्ठ्या यतो वा इमानि भूतानि जायते येषां कारणं विदधाति एवं यो वेदेनांश्च प्रहीणोति तस्मै तं ह देवमात्मव-
 द्दिप्रकाशं मुमुक्षु वैशरण्यं महप्रपद्ये य आत्मनिति एनं संत्यजानमन्तं ब्रह्मयः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिनिगमकं द-
 वत्त्वामेवं भूतं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ १ ॥ १४ जयजयाजितजय गजगं माभूति मेजा मुपनीत महागुणा ॥ नहि भवंतम्

भा० द० ३०
१४७

आसुर्यानां मते लोकांश्चैतानां ममावृताः तांसे प्रेत्याभिगच्छन्ति ये केवात्महो जनाः तथामचेदवेदीर्मह
तीविनाष्टिरित्याद्याः श्रुतयः पूर्वश्लोकोक्तोभयविधभजनहीनानिदतीति हतयइवेति असुभृतो नराः यदि
ते अनुविदधातीत्यनुवर्तिनो भक्ताः इति यावत्तर्हि सन्ति जीवन्ति सफलजीवना भवन्ति इतरथा हतयइव
भस्त्रा इव दयास्मादित्यर्थः नन्वभक्तानामपि कामादिष्वलमस्येव न कार्यकारणानुग्राहकत्वेन जीव

हतयइवश्च संत्यसुभृतो यदि तेनुविधा महदहमादयोः उमसृजनयदतु ग्रहतः ॥ ५ ॥

नहेतोस्तवाभजने कृतघ्नानां तदपि न सिद्ध्येदित्याशयेनाह महदहमादय इति महानहंकारश्च आदित्ये
षां तयइव ग्रहतः यस्यानुप्रवेशेन लब्धसामर्थ्याः संतः अहं देहं समष्टिव्यष्टिरूपं सृष्टवन्तः तत्र च पं
चपंचापिकोशानन्तमयादीन् प्रविश्य तत्र द्वाकारः सन् यश्चेतयते सत्त्वं तदाह पुरुषविध इति पुरुष
स्यान्तमयादेर्विधेव विधाकारो यस्य स तथा ननु विदेकरसस्य कथं तत्र द्वाकारता अत आह ॥ ५ ॥

त्वमेव सर्वनिगमगोचरोति सतां प्रवृत्त्या द्रव्यति ॥ इति तवेति ॥ त्वमेव सर्वकारणत्वेन परमार्थ इति कृत्वा भो अवि
पते ॥ त्रिगुणमायामृगीनत्रैक ॥ सरयो विवेकिनः ॥ तवाखिललोकमलक्षणा कथामृताधिः सकलजनरुजिननि
रसनहेतुकीर्तिसुधासिंधुमवगाद्यनिषेव्यतपांसिपापानिदुःखावाजङ्गः त्यक्तवतः ॥ तदीयकथामोत्रणयदा
पापत्यागस्तदा किं वक्तव्यः ॥ ये पुनः स्वधामविधुताशयकालगुणाः ॥ स्वधामास्वरूपसुकरणेन विधुतास्तथा आश

इति तव सरयस्त्रधिपते खिललोकमलक्षणा कथामृताधिः मवगाद्यतपांसिजङ्गः ॥ कि
मुत पुनः स्वधामविधुताशयकालगुणाः परमभजंति ये पदमजससुखानुभवं ॥ ३ ॥ १६ ॥

यगुणाः ॥ अंतःकरणधर्मा रागादयः ॥ कालगुणा जरादयश्च ये स ते तथा ॥ हे परम ॥ तवाजससुखानुभवं ॥ अखंश
नंदानुभवं पदं स्वरूपं भजंति सेवते ॥ तथा भूतादुःखानित्यजंतीति ॥ तद्यथा पुष्करपलाशे आपानं स्निष्यते
एवमेव विदिपापं कर्म न स्निष्यते ॥ न कर्मणा लिप्यते पापकेन ॥ ततः सकृत्तदुःकृते विधुनुते ॥ एवं ह
वाचनतपसि किमहंसाधुमकरं ॥ किमहं पापमकरवमित्यादि श्रुतेरित्यर्थः ॥ ३ ॥ १६ ॥ सकलवेदगणे
रितसंज्ञास्त्वमितिसर्वमनीजनारजाः ॥ त्वयि सुभद्रगुणप्रवणादिभिः सवपदस्मरणेन गतक्लमाः ॥ ३ ॥

भा० द० उ०
१४८

एवंतावत्सर्वीतकेपरमेष्ठेसर्वश्रुतिसमत्वयेनसद्भजनीयत्वमुक्त्वा॥ अभक्तनिंदयाचतदेवदृढीकृत्येदानीमनुव
गाद्यमहिमनिप्रथमंतावदुपाध्यालंबनमुदरं प्रमेतिशर्कराखाउपासने॥ हृदयं वक्ष्येत्यारुण्यो॥ वक्ष्याहेवताइतज्जुह्व
कोदसर्पेततच्छिरोश्रयतेत्याद्याः श्रुतयोविदधतीत्याह॥ उदरमुपासतइति॥ अखिवर्त्मसुस्रवीणां संप्रदायमार्गेषु ये क
पेदशस्तेउदरालंबनंमणिपुरकस्थं वक्ष्येपासने॥ ध्यायति शर्कराक्षाइतिश्रुतिपदस्यप्रतिपदं॥ कूपेदशइति कूपशर्करा
जाविद्यतेवक्ष्येपातेतथासुःपिहितदृष्टयः स्थूलदृष्टयइतियावत॥ उदरस्यहृदयापेक्षयास्थूलत्वात्॥ यद्वा॥ कूपेस्तत्त
दशइत्यर्थः॥ तदाहृदयस्थसूक्ष्ममेवालक्ष्यततत्प्रवेशायप्रथमंउपासतइतिभावः॥ आरुण्यस्तसाक्षात्तहृदयस्थं दहरंस्तत्त
उदरमुपासतेयश्चखिवर्त्मसुकूपेदशःपरिसरपद्धतिहृदयमारुण्योदहरं॥ ततउदगादनंततवधामणि
रःपरमपुनरिहयत्समत्यनपततिकृतांतसुखे॥ ५॥ १८॥
मेवोपासते॥ हृदयविशेषणंपरिसरपद्धतिमिति॥ परितःसरतिप्रसर्पन्तिपरिसरानाहुः॥ तासांपद्धतिमार्गंप्रसारणस्थानमि
त्यर्थः॥ विशेषणस्यफलमाह॥ ततइति॥ ततोहृदयात्भोश्रुतंततवधामउपलब्धिस्थानम्॥ सुषुम्णाख्यं परमं श्रेष्ठं चोतिर्मयं शि
रमूर्धनं प्रत्युदगात्॥ उदसर्पत्तमूलाधारोद्यहृदयमध्याद्वह्निरधंप्रत्युद्गतमित्यर्थः॥ कथंभूतंधामयत्समेत्यप्राप्यपु
नरिहकृतांतसुखेसंसारेनपतंति॥ तथाचश्रुतिः॥ शतंवेकाहृदयस्यनाहुः॥ तासांमूर्धनमभिनिःसृतैकातयोर्धमापन्न
मृतत्वमेति॥ विश्रुत्याउक्तामणेभवतीति॥ ५॥ १८॥ उदरादिषुयःपुंसांचितितोमुनिवर्त्मभिः॥ हंतिमृत्युभयं देवोहृद

ततमुपासते॥ ५॥

भा० ६०३
१४५

अपि च कुतो न्वियमाशंका स्यात् ॥ भगवतो देहाद्युपाधिकृत दोषप्रसंग इति ॥ यतोऽविद्या काम कर्मेभिः संसृतो जीवस्य
पि भगवद्भावस्तथा बोधयंत्यस्तदोषं निषेधयंति ॥ स यश्चायं पुरुषो यश्चासावादित्ये स एकः ॥ तत्त्वमसीत्याद्याः श्रुत
यो ननु कस्यार्थस्योक्तमनस्तुतिरियमीश्वरत्वेन क्रियते ॥ ननु तस्यैश्वरत्वं बोध्यते नैतद्यज्यते यतस्तत्र ॥ यस्य देवे परा भक्ति
र्यथा देवे तथ्यागुरो ॥ तस्यैतद्विज्ञाद्यथाः प्रकाशते महात्मन इत्याद्याः श्रुतयः कृतो वतारस्य भगवत्तत्त्वात् भजन
मुपायं वदतीत्याह ॥ स्वकृतपुरेष्ठिति ॥ स्वकर्माणि जितेषु पुरेष्ठमीषु नरादिषु भोक्तृत्वेन वर्तमानं पुरुषं ॥ अखिलशक्ति
स्वकृतपुरेष्ठमीषवहिरंतरसंवरणं तव पुरुषं वदंत्यखिलशक्तिधृतोऽंशकृतं ॥ इति नृगतिं विवि
चकव यो निगमावपनं भवत उपासते ॥ इति मभवं भुवि विम्वसिताः ॥ १७ ॥ २० ॥
धृजः सर्वशक्त्या प्रयस्य पूर्णस्य तवांशकृतं वदंति ॥ अंश इवांशः कृत इव कृतः त्वद्रूपं वदंतीत्यर्थः ॥ मनुकार्यकारणसं
वृत्तस्य कृत एव भूतत्वं तत्राह ॥ अहिरंतरसंवरणमिति ॥ बहिः कार्यमंतरं कारणं वस्तुतस्तदावरणशून्यं तयो रसर्व
दित्यर्थः ॥ इति एव नृगतिं ॥ नृजीवस्य गतिं तत्त्वविचित्रा विशोध्य कवयः ॥ अन्यथेदं न प्राप्य इति जानते ॥ निगमावपनं
समंतादुपासते ॥ मित्रित्यावपनं ह्येनं सर्वकर्मापेक्षविषयमित्यर्थः ॥ यत्राप्रितानि कर्माणि मुक्तिफलं फलंति ते भव
ते ॥ इति मभवं भवनिवर्तकविम्वसिताः ॥ कृतविश्वासाः उपासते ॥ अर्चनं वंदनादिभिः सेवते ॥ भुवीति मर्त्यलोके
इदमेवोचितमिति दर्शयति ॥ १७ ॥ २० ॥ त्वदंशस्य ममेशसत्त्वमायाकृतबंधनं ॥ त्वदंशसेवामादिश्य परं नंदनिव

१४५

नन्वीश्वरस्यापि तर्हि जीववदुदरहृदयसंबंधेतदनुप्रविष्टस्य च तारतम्यसत्तिकेन विशेषेणोपास्यत्वसि तीमासां
 कापरिहरंत्यः **॥** एको देवः सर्वभूतेशु गृहः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेताकेवलो नि
 शुल्लंभेत्याद्याः श्रुतयः सुवर्तीत्याह **॥** स्वकृतविचित्रयोनिस्थितिः **॥** संयुक्तता सुउच्चैश्च नीचमध्यमासु योनिषु अभि
 तिस्थानेषु कार्येषु देहादिषु हेतुतया उपादानतया प्रागेव विद्यमानत्वेन मुख्यप्रवेशासंभवात् **॥** विशन्निवर्तमानस्तारत
 मतो न्यूनाधिक्यभावेन च कास्मिन् शोभसे **॥** अवभाससे **॥** स्वकृता योनी रनुकरोतीति स्वकृतानुकृतिः **॥** अनलवत् **॥** अभिनयेया

स्वकृतविचित्रयोनिषु विशन्निवहेतुतया तारतम्यतश्च कास्य नलवत् स्वकृतानुकृतिः **॥** अथ वितथा
 समृद्धवितथं तव धाम समं विरजधियोऽनुयंत्य भिविपण्यव एका सं **॥** १५ **॥**

स्वतस्तारतम्यशीनोपिकाष्ठानुसारेण तथा तथा प्रकाशते **॥** तद्वत् **॥** अथ अतो वितथा सुमिथ्याभूता स्वसृष्टयोनिषु **॥** अविताथं
 सत्यं यतः समं विशेष **॥** अतः सत्यं तव धाम स्वरूपं विरजधियो निर्मलमतयः **॥** अनुयंति जानंति **॥** नुरति एथ कृपदवा **॥** अत्र हेतुः
 अभिविपण्यवदति **॥** अभितो विगतव्यवहाराः **॥** पण्यव्यवहार इत्यस्य रूपं **॥** पण्यरिति **॥** ऐहिकामुष्मिककर्मफलरहिता इत्यर्थः
 अवशेषत्वादेवैकरसं सन्मात्रं **॥** अतस्तवोपाधिकृततारतम्याभावात् **॥** अप्रच्युते सूर्यस्योपास्यत्वमिति भावः **॥** १६ **॥** स्व
 निमित्तेषु कार्येषु तारतम्यविवर्जितम् **॥** सर्वानुत्तमं सन्मात्रं भगवंतं भजामहे **॥** ६ **॥** ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥

भक्तिरन्यसाधनमिति वचनमनुचितमिव मन्वानो भक्तिं गुरुं करोति ॥ दुरवगमेति ॥ भोर्देश्वर ॥ दुर्वोधं
यदात्मतत्त्वं तस्य निगमायत्तापनायत्तवात्ततनोराविः कृन्मूर्त्तेश्वरितमहामृताधिपरिवर्त्तपरिश्रमणाः
चरितएवामहान्मृताधिस्तस्मिन्परिवर्त्तोवगाहस्तेनपरिश्रमणाः ॥ परिवर्त्तनाथः ॥ श्रमणश्रमः ॥ ग
तश्रमाइत्यर्थः ॥ अपवर्गमपिकेचिन्नपरिलषति ॥ नेच्छति ॥ कुतोऽन्यत इदं पदार्थकैचिदिति ॥ एवंभूताभक्तिरसि
काविरलाइति दर्शयति न केवलमन्यनेच्छति ॥ किंतु तेनैव पूर्णाः संतः ॥ सर्वसिद्धगृहादिसुखमपि उपेक्षन्त इ

दुरवगमात्मतत्त्वं निगमायत्तवात्ततनोश्चरितमहामृताधिपरिवर्त्तपरिश्रमणाः ॥ न प
रिलसन्ति केचिदपवर्गमपीश्वरते चरणसरोजहंसकुलसंगविसृष्टगृहाः ॥ २१ ॥

त्याह ॥ ते चरणसरोजहंसकुलसंगविसृष्टगृहाइति तव चरणसरोजे हंसा इव ममाणा ये भक्ताः सेषां कुलं तेन सं
गतेन विसृष्टगृहाये संतथा ॥ अनेन श्रवणकोर्तेने दर्शिते ॥ श्रुतिश्च मुक्तेरप्याधिकं भक्तिर्देशयति ॥ यथाह यं
सर्वदेवानमंति ॥ समुत्तमो ब्रह्मवादिनश्चेति व्याख्यातं च सर्वज्ञे भोष्यकृद्भिः ॥ मुक्ता अपि लीलया विगृह्यं कृत्वा भ
जन्त इति ॥ २१ ॥ त्वत्कथामृतपाथो विहरन्तो महामुदः ॥ कुर्वन्ति कृतिनः केचिच्चतुर्वर्गं तदण्यमम् ॥ २२ ॥

भा० ६०३
१५१

यतोऽप्येव निवर्तते अप्राप्य मनसा सह को भूवेद क इह प्रावोचं कुत आयाता कुत इयं विसृष्टिः अर्वाग्देवा अस्य विसर्जने
नाथा को वेद यत आबन्धे अनेन देवं मनसो जयीयानैतद्देवा प्राप्नुवन् सर्वमशतं तच्छावतोऽन्यत एतस्मिन् नो मातस्मिन्
दधातीत्याद्योऽभुतयो भगवन् त्वंदुर्ज्ञेयं वदंत्यो भक्तिमेवोरीकृत्य कुर्वतीत्याह क इह तु वेदेति वत अहो भगवन् इह जगति
अग्रसरं पूर्वसिद्धत्वं अवरजमलयः अर्वाचिनो त्यतिविनाशवान् को नु पुमान् वेद जानाति ईश्वरस्य पूर्वसिद्धावन्यस्य चार्वाचीन
त्वं प्रमाणं वेद न ज्ञानकारणभावमाह यत उदगादिति यतः त्वत्कुरुष्विदं ह्युत्पन्नं यं ब्रह्माणमनुभूय आध्यात्मिकाधिदैविक
देवगण उत्पन्नाः ततोऽप्यर्वाचीनाः सर्वे यदा तु भवा सर्वमवकृष्य उपसंहृत्य शयीत तर्हि तदा अश्रुणयिनां जीवानां ज्ञानसाध
क इह तु वेदवता वरजमलयोऽग्रसरं यत उदगादपि र्यमनु देवगण उत्पद्ये तर्हि न सन्न चासदु
भयं न च कालजवः किमपि न तत्र शास्त्रमवकृष्य शयीत यदा ॥ ११ ॥ २४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥
न नास्ति यतस्तदानसतः स्थलं आकाशादि न चासत्त्वं महदादि न च उभयं सदसद्भावा व्यंशरीरं न च कालजव
तन्निमित्तं न तत्कालवेषमय एव सति तत्र तदान किमपि इन्द्रियप्राणद्यपि न च ज्ञापकं शास्त्रमपि अयमभिप्रायः अर्वाकृत
सिगतानां देहाद्युपाधिकेता तराणां कालवशेन च मलिनसत्त्वानां न तावद्भगवज्ज्ञानसामर्थ्यं तथा च श्रुतिः
न तं विदथय इमां जाना प्रत्येयुषा कमन्तरं भवेत्याद्याः यदा तु प्रलयसमये न वदन्तरमस्ति तदा पिसा
धनाभावान्न भगवज्ज्ञानं अतस्त्वेकशरणतया श्रवणकीर्तनादिभक्तिरेव सुकरेति ॥ ११ ॥ २४ ॥ काहं बुद्ध्यादि

१५१

इदानीमात्मावाच्येद्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्याद्याः श्रुतयो ध्यानमंगत्वेनोपदिशन्तीत्याह ॥
निभृतमरुन्मनो हृदयोगयुज इति मरुत्प्राणः मनश्च श्रद्धा लोदिपाणि च निभृतानिये स्तेवत हृदयोगं यं
जंतीति हृदयोगयुजस्ते तथा भूतामुनयो हृदियत्तत्तमुपासते तदेवारयोपितवस्मरणाय युः प्रापुः स्त्रियोपिकाम
तः उरगेंद्रभोगभुजदंडविषक्तधियः ॥ अहो हृदं हृदशयोर्भुजदंडयोर्विषक्ताधीर्यासांताः परिच्छिन्नहृदयः स

निभृतमरुन्मनो हृदयोगयुजो हृदियन्मुनय उपासते तदरयोपिययुः स्मरणात् ॥
स्त्रिय उरगेंद्रभोगभुजदंडविषक्तधियो वयमपिते समाः समदृशोऽङ्गि सरोजसुधाः ॥ १० ॥ २३ ॥

मदृशः सममपरिच्छिन्नं त्वं पश्यंत्यो वयं श्रुत्य भिमानिन्यो देवताश्रयिते समा एव रूपा विषयतया ॥ अङ्घ्रि
सरोजसुधाः ॥ अङ्घ्रि सरोजं सुषुधारयंत्यः ॥ अयं भावः इत्थं भूतस्तव स्मरणानुभावः ॥ ये योगिनस्त्वा हृदया
त्तव न उपासते ॥ याश्च वयं त्वां समं पश्यामः ॥ याश्च स्त्रियः कामतः परिच्छिन्नं ध्यायंति ॥ ये च द्वेषेण सर्वानपिता
नृत्वा मेव प्रापयंतीति ॥ १० ॥ २३ ॥ वरुणस्मरणं प्रेम्णा तव देवसु दुर्लभं ॥ यथा कथं चिन्महरे मम भूयादहर्नि
शम् ॥ १० ॥

भा० ६० उ०
१५२

ननु यद्यसन्नोत्पद्यते यदि च त्रिगुणमयपुरुषो न भवति तर्हि त्रिप्रपञ्चं ज्ञातं पुरुषश्च पृथक् न स्तीत्युक्तं स्यात् कथं तर्हि ज्ञेयं
सत्त्वं न प्रतीतिरत आह स दिव मन इति मनः मनोमात्रविलसितमिदं त्रिवृत् त्रिगुणात्मकं प्रपञ्चं ज्ञातं मनस देवस दिव विभा
ति कथमिति चेन्न आह त्वयीति त्वया धिष्ठान सन्नया सह प्रतीयत इत्यर्थः न केवलमिदं कारणस्य किं त्वामनुजान्मनुजः पुरु
षः अभिविधाकरः पुरुषमभिव्याप्येति पुरुषस्यापि पृथक् सत्त्वं प्रतीति मनोमात्रविलसितेत्यर्थः तथा च श्रुतिः असन्नो धि
मनोऽसृजत मनः प्रजापतिमसृजत तदा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं यदिदं किंचेति नन्वात्मविदामपि विष्णुसदेवस्य

स दिव मनसि रत्नविभात्यसदा मनुजास्तदभि मृशं त्यशेषमिदमात्मतया तमविदः ॥ न हि वि
कृतित्यजंति कनकस्य तदात्मतया स्वकृतमनु प्रविष्टमिदमात्मतया वसितं ॥ १३ ॥ २६ ॥ ॥ ५५

एति अतः कथमसत्त्वादत आहुः सदाभि मृशंतीति आत्मविदस्त्वशेषमिदं भोक्तृभोग्यात्मकं विश्वमात्मतयैव स
दभि मृशंति सदितीजानंति आत्मकार्यत्वात् न पृथगित्यर्थः तथा हि यदुपादानकं यत्कार्यं भवति तत्रे नैव रूपेण प्रती
यते उपादीयते चेत्तिलोकाचारेण दर्शयति न हि विकृतिमिति कनकस्य विकृतिं कुंडलादिकं कनकार्थिनो न हि
त्यजंति अत्र हेतुः तदात्मतया कनकरूपत्वेनेत्यर्थः अतः स्वकृतमिदं विश्वमनु प्रविष्टं च पुरुषरूपमात्मतयैव
वसितं निश्चितं ॥ १३ ॥ २६ ॥ यत्सत्त्वं सदाभाति जगदेतदसत्त्वं सदाभासमसत्यस्मिन् भगवंतं भजामितं ॥ १३ ॥

१५२

इतोपिनज्ञानं सकरं उपविशतामपि भ्रमवाङ्मत्यादित्याह अनिमसत इति असतो जगते अनिमस्यति येषैरेषिकादयो वदं
ति असत एव ब्रह्म तस्याप्यति ये च पातं जलादयः सत एव एकविंशतिप्रकारस्य दुःखस्य नाशमोक्षं वदन्ति ये नैयायिका
उत अपि ये च साख्यादयः आत्मनिभिदां भेदं ये च मीमांसका विपण्यं कर्मफलं च ब्रह्म मृतं स्मरन्ति ते सर्वे श्रोतृपितैः क
र्मफलं बोधयन्ति नतत्त्वदृष्ट्या सदेवसौम्येदमग्र आसीत् ब्रह्मैव सन्नब्रह्माप्येति अनीशयाशेषातिमुद्यमानाः
अविद्यायामन्तरवर्त्तमानाः स्वयंधीराः पंडितमन्यमानाः जघन्यमानाः परियन्तिमूढाः अथैव नीयमाना यथाधाः एक

अत्रैव उप
दिशति ३

जनिमसतः सतो मृतिमुत्तात्मनिये च भिदां विपण्यं मृतं स्मरन्त्युपदिशन्ति तत्रारूपितैः त्रिगुण
मयः पुमानिति भिदायदबोधकता त्वयिनततः परत्र स भवेदबोधरसे ॥ १२ ॥ २५ ॥

मेवादितीयं ब्रह्म एक एव हि भूतात्मा भूते भूतेष्ववस्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत् इत्यादिश्रुतिवि
रोधात् किंच वस्तुतः पुरुषस्य त्रिगुणमयत्वे सर्वमिदं संगच्छेत न तु तदस्तीत्याह त्रिगुणमयः पुमानिति भिदाय
दबोधकता त्वयीति त्रिगुणमयं पुमानित्यनेन हेतुनायाभिदा उपलक्षणमेतद्विदादिसा यस्मात्त्वयि विषये
अबोधकता तद्विषयाज्ञानविजृम्भिता तर्हि किमज्ञानमस्ति वस्तुतः पुंसि नैवेत्याह ततोऽबोधात् परत्र परेऽसंगे
अबोधरसे ज्ञानघने सोऽबोधो न भवेत् न संभवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ २५ ॥ मिथ्यातर्कसुकर्कशेति महावादांधका
रंतरे भ्राम्यन्मंदमतेरमंदमहिमं स्वज्ञानवर्त्मकं श्रीमन्माधववामनत्रिनयनश्रीशंकरश्रीपते गोविन्देति मुदाव

१२
स्यामहं १२
मं मुमुक्षुते मुमुक्षु

भा० ६०३०

१५३

ननु यद्यखिलशक्तिनिकेतत्वेन भगवत्सेवा त्वमुच्यते तर्हि तत्र कारणसंबंधात् त्वमोक्तत्वे प्रसज्येया तां न वस्तुतस्तथा त्व
मिति चेन्न हि जीवानामपि त्वत्त्वमिति केन विशेषेण पुनः सद्यसेवत्वमिति मामाशंका परे हरत्यः अपाणि पादो जव
नो गृहीता पश्यंत्यवस्तुः शृणोत्यकर्णः सवेत्ति विश्वं न च तस्य वेत्ता तमादुरग्यं पुरुषं पुराणमित्याद्याः श्रुतयः स्तुवंतीत्याह त्व
मकरण इति कारणसंबंधरहित एवाखिलकारकशक्तिधरः अखिलानां प्राणिनां यानि कारकाणि द्रियाणि तेषां शक्तिद्वार
यति प्रवर्तयतीत्युक्तं कुतः स्वादयतः स्वेनैव राजसेदीप्यसे न हि स्वतः सिद्धज्ञानशक्तैरेन्द्रियापेक्षेत्यर्थः अतस्तव वलि
मुद्धंति स्त्रां कुर्वन्ति अजया अविद्या सहितास्तया वृता इत्यर्थः अनिमिषा देवा देवा दयः तत्पूज्या विश्वसृजो ब्रह्मादयो
त्वमकरणः स्वराट् खिलकारकशक्तिधरस्तव वलिमुद्धंति समदंत्यं जयानिमिषाः वर्षभुजोऽ
खिलसितियं तारव विश्वसृजो विदधति यत्र ये त्वधिकृता भवन्तश्चकिताः १५ २४
पियथा सखीका एव किंकराः स्वामिनं सेवन्ते तथा अविद्या युक्ता देवा दयः त्वमितिलोकोक्तिः समदंति वमनुष्येर्दंतं हयकथा
दिलक्षणां वलिं भक्षयेति अदृष्टातः वर्षभुजः खंडमंडलपतयोः खिलखिलियं तेर्महा मंडले चरस्य स्वप्रजादंतं वलिभु
जो वलिमुद्धंति तद्वदिति कथं वलिमुद्धंति तदाह विदधति यत्र ये त्वधिकृता भवन्तश्चकिता इति त्वतो भीताः संतो यस्मि
न्कर्मणि ये नियुक्तास्तैस्तत्र कुर्वन्तीति त्वदाज्ञापालनमेव वलिवहनमित्यर्थः तथा च श्रुतिः भीषा स्माह तः पवते भीषो देति
सूर्याः भीषा स्माहन्ति श्वेद्रश्च मृत्युर्धो वज्रिपंचम इति १५ २८ अतिन्द्रियोपियो देवः सर्वकारकशक्तिधरः सर्वज्ञः सर्व

कृत्स्नसर्वसंबन्धनसामिति १३

१५३

भा० २७०
१५३

ननु सत्यं ज्ञानमनेतं ब्रह्म नेह नास्ति किंचन मृत्योः समृत्युमाप्नोति यद्दहना नेव पश्यतीत्यादि श्रुतिभिरेवं भूतस्य भगवतः प्रतिपा
दनात् ज्ञानं सुकरमेवेति कृतं भक्त्या श्रुतं आह तव परियेचरतीति तवेति कर्म लिपिषु त्वेति परिचरन्ति चंदसिच्यवहितो
श्रुतियच्छेदेन व्यवधानमदोषः केन रूपेणाखिलसत्त्वं निकेततया अखिलानि निकेतो यस्य स तत्तथा तस्य भावस्तत्ता तया सर्व
भूता वासन्त्येत्यर्थः ॥ ३ ॥ त एवाविगल्यतिरक्त्य तव निःस्ते मृत्योः शिरः सूक्ष्मं पदापादेनाक्रमेति मृत्योर्मुहूर्तपद
दधति तत्तरेति मुच्यते इत्यर्थः य पुनर्विमुखा भक्तास्तान् गिरावाचा पशूनि विविधान् विदुषां पिपरिवयसेव ध्यासि
कृतस्त्वयि कृतसो हृदयः खलु पुनंति नये विमुखाः ॥ १४ ॥ २७ ॥

तव परियेचरं त्यखिलसत्त्वं निकेततया तत्तपदाक्रमं त्यविगल्यति शिरोनिर्ऋतेः ॥ परिव
यसे पशूनि विगिरा विबुधान् पितां स्वयि कृतसो हृदयः खलु पुनंति नये विमुखाः ॥ १४ ॥ २७ ॥

नितरे तथा च श्रुतिः तस्य वाक्यं तं विनीमानि दामानि तस्येदं वाचा तं व्यानामभिर्दामभिः सर्वं सितमिति अयमभि
प्रायः सत्यमेवं भूतमात्मानं श्रुतयः प्रतिपादयति तत्र च यद्यपि वस्तुतो परोक्ष एव ज्ञानमुत्पद्यते तथाप्यसंभावना
विपरीतभावनातिरक्त्य तत्त्वान्मलिनचित्तेषु प्रोक्षमिव भवतीति नापरोक्षसंसारभ्रमनिवृत्तिसमर्थं भगवत्प
रिचर्यया तु सम्यक् प्रमलचित्तानां तत्प्रसादेन लब्धा परोक्षज्ञानानामयत्नत एव करकलितो मोक्ष इति त
था च श्रुतयः देहं ते देवः परं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे यमेवैष सृजते तेन लभ्यः यस्य देवे परा भक्तिरित्यादयः ॥ १४ ॥
२७ ॥ तपंतु तापैः प्रपंतु पर्वता ददंतु तीर्थानि पतंतु वागमानः पजंतु यागेर्विवदंतु योगैर्ह रिविना नैव मृतिं

नरति ॥ १४ ॥

भा० द० उ०
१५४

एवंतावत्परमात्मनः सकाशादविद्याकृतकार्योपाधयस्तदंशा एव जीवा ज्ञाताः संसारी भवन्तीत्युक्तं तत्र यद्येका
विद्या तदा जीवस्याप्येकत्वादेकमुक्तेः सर्वशक्तिप्रसंगः अथ नाना विद्यास्तर्हि तस्यैव शान्तरेण संसारनपराभादनिसर्ग
सृष्ट्यादितर्कबलेन वस्तुन एव नानात्मनः तत्र च तेषामप्युक्ते देहव्यापित्वेन न स्यात् देहपरिमाणत्वे च मध्यमपरिमा
णानां सावयवत्वेनानित्यत्वं स्यात् अतः सर्वगतानित्याश्रितिकेचनमन्यते तत्र न तावदुक्ते दोषप्रसंगः अविद्याभेदेन
तस्याभेदेन वा बहुमुक्तव्यवस्था संभवात् ईश्वरस्याप्युक्तेनाप्यंशसंसारशंकेत्युक्तेमेव प्रसिद्धं चात्मेक्यसर्वशक्तिषु
किंचे मंपदमंतर्ग्यामिवाहणमपिन सह तद्व्याह अपरिमिता इति वस्तुतएवानंता ध्रुवासेनैव रूपेण नित्याः सर्वगता
अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो यदि सर्वगतास्तर्हि न शास्येति नियमो ध्रुवनेतराः अजनिचयन्मयंत
रविमुच्यनियंत भवेत्सममनुजानतां यदमतमतदुष्टतया ॥ ३० ॥
अतनुभृते जीवा यदियुस्तर्हि तेषां समत्वात् शास्यता घटतदतिकृत्वा हे ध्रुव नियमो नियमनं नयान स्यात् इतरथा तु घटेन द
तिकृत् यन्मय उपाधितायां हिकार प्राय यज्जीवाख्य अजनिज्ञानं तत्र स्यैव विकारस्य नियंत नियामकं भवेत् अविमुचाका
रणतया अपरित्यज्य किंतु समनुसृतं ननु किं यत्तच्छब्दे जीयते चेदुच्यतां इदं चेदिति अत आह अजानतां यदमत इति
ज्ञानी मइति च वदतां यदमतमविज्ञातप्रायं अविषयत्वात् तथा च श्रुतिः यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः अविज्ञातं वि
जानतो विज्ञानमाविज्ञातता अवचनेनैव प्रोवाच सह तलीव भवेत्यादि किंच मतस्य ज्ञातस्य दुष्टतया दोषप्रवणत्वात् तथा
च श्रुतिः यदि मन्यसे सुवेदेति दद्वमेवापि नूनं वेद्यं ब्रह्मणो रूपं यदस्य देवो धियादि तस्माच्च तच्छब्दादद्योत्य
मतर्क्ये किमपि सर्वा नुसूतत्वेन समं नियंत भवेदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३० अतर्क्यता सर्वलोकस्य गीतः श्रुत्या युक्त्या चैव

श्रीमत्तंतं च त
सर्वशक्तिः प्रसिद्धः श्रीमत्तंतं च त
यः सर्वशक्तिः प्रसिद्धः श्रीमत्तंतं च त
सर्वशक्तिः प्रसिद्धः श्रीमत्तंतं च त

१५४

तदेवकारणप्रवर्तकमीश्वरं करणपरंतं नानाभजंतीत्युक्तं न केवलमीयदेवकारणततउत्पन्नतेनापितत्परतंत्रत्वादितिवदंति
 यथाग्नेः सुद्राविसुक्तिगावुचरति एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वे एत आत्मना
 युचरंतीत्यादि स्थिरचरजातय इति हेविमुक्तं नित्यमुक्तं प्रदितवश्च जयो मायया विहरः विहारः कीडा भवति
 तदा स्थिरचरजातयः स्थिराश्चराश्च जातयो जात्या लिङ्गिता देहा येषां ते जीवाः स्युः भवेयुः कथं भूतस्य तव ततः अजातः
 परस्य दूरे वर्तमानस्यासंगस्येत्यर्थः कथं विहारः उदीक्षया इक्षणा लेशेन ननु मयि लीनानां कथं जन्म स्यात् तत्राह उत्प
 निमित्तयेजइति ईक्षयैवोत्थितानि निमित्तानि कर्मणि तद्युक्तानि लिङ्गशरीराणि वा ते युज्यंत इति ते तथा ननु किं निमित्तो

स्थिरचरजातयः सृजयोत्यनिमित्तयुजो विहर उदीक्षया यदि परस्य विमुक्तस्ततः न हि परम
 सकश्चिदपरेण परश्च भवेद्विपत इवापदस्य तव शून्यतुला दधतः ॥ १६ ॥ २५ ॥

म्यावेन मदीक्षयैव आविर्भवंतु न त्वयि वैषम्याभावात् विषमसंश्लेषयोगादित्याह परमस्येति तव परमस्य उ
 त्तमस्य परमकारुणिकस्य वियत इव आकाशसदृशस्य समस्येत्यर्थः कश्चिदपरः स्वीयः परोः स्वीयश्च न संभवती
 त्यर्थः असहा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायत त्यादि श्रुत्या शून्यपूर्वकं चेति व प्रतीयते तदर्थं पुनर्विशिनष्टि
 शून्यतुला दधतः शून्यसाम्यं भजतः तदेवं दर्शयन्तु पुनर्विशिनष्टि अपदस्येति न पद्यते इत्यपदस्य वाङ्म
 नस्योरगोचरस्येत्यर्थः ॥ १६ ॥ २५ ॥ तदीक्षणावशतो भसाया बोधितं कर्मभिः जातान्संसरतः खिन्नान् नृदरे पाहि

नः पितः १६

भा० द० ३०
१५५

तदेवमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म अजामेका अविनाशी वारेयमात्म्यादिश्रुतिवलादुपनिस्मरणाच्च जीवानामौ
पाधिकमेव जननः सत इत्युक्तं उपाधिलयेन परमात्मनि पुनर्लयेन अवर्णनं अपि न वास्तवजनेत्याह
त्वयित इति त्वयिकारणात् तित्तमे जीवास्तत इति यतो न वास्तवं जन्मतस्माद्विविधनामगुणैरनेकप्रकारकायो
पाधिभिः सहितैः लीना वन्तु तत्र सुषुप्तिप्रलययोर्मधुन्यशेषरसा इव लीयन्ते यथा मधुनिसकलकुसुम
रसाविशेषतोऽनुपलक्ष्यमाण अपिसामान्येनापलक्ष्यन्ते एवं स्वापादौ विशेषमात्रं लयात् त्वयि परमे निरुपा

त्वयित्तमेततो विविधनामगुणैः परमे सरित इवार्णवे मधुनिलित्युरशेषरसा ॥ १८ ॥ ३१

धौ सरित इवार्णवे लीयन्त इति विवेकं लभन्ते अमुष्णहं वृक्षस्य सोऽस्मीत्येवमेव खलु सौम्येमाः
सर्वाः प्रजाः सति संपद्यन्ते विदुः सति संपद्यामह इति यथानद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्मागच्छं
ति नानारूपे विहाय तथा विद्वान्नामरूपा द्विमुक्ताः परात्पुरुषमुपैति दिव्यमित्याद्याः ॥ १८ ॥ ३१ य
स्मिन्नुद्यद्विलयमपियद्गतिविश्वं लयादौ जीवोपेतं पुरुषकरुणया केवलात्मावबोधे अत्यन्तं तत्र ज
तिसहस्रासिंधुवत्सिंधुमध्ये मध्ये चित्तं त्रिभुवनगुरुभावयेतं नृसिंहम् ॥ १८ ॥ ॥ ११ ॥ ॥ ११ ॥

१५५

३ मुच्यते न स्वतः अघट नादित्याह न घटत इति अत्र किं प्रकृते जीव रूपेणोद्भवः स्यात् पुरुषस्य वा उभयोर्वी आद्ये जीवानां

ननु यदि च परमात्मनो जीवा जायंते इति नियंते नियम्य भाव उच्यते यथा सति जीवानामनित्यत्वप्रसंगे प्रतिदिनं कृत
नाशकृताभ्यामप्रसंगः स्यात् किंच मोक्षो नाम जीवस्य स्वरूपहानिं वस्यते न चैतद्भूतं स्वप्रकाशमन्दात्मनो विद्यात्
तानर्थं निवृत्तिमात्रस्य मोक्षत्वाभ्युपगमादित्याशङ्कोपाधिजननैव जन्मजीवानां जडत्वापत्तिः द्वितीये पुरुषस्य विका
रित्वप्रसंगः अतएव न तृतीयप्रसंग इत्याशयेनोक्तं प्रकृतिपुरुषयोस्त्वो न घटत इति श्रुत्या जत्प्रतिपादनादपीत्याह
अजयोरिति तथा च श्रुतिः अजामेकांताहितशुक्लकृष्णावक्षी प्रजा जनयंती स्वरूपामजोद्येको जुषमाणोऽनुशेते जहाये
नाभुक्तभोगामजो न्यइत्युभययुजा तु भवंति उभयं च तत्तदुज्यते इत्युभययुक्तसंबन्धपरस्य राध्यस्तमितियावत् तेनास

न भवत उद्भवः प्रकृतिपुरुषयोरजयो रभययुजा भवंतः सुभृतो जलबुद्बुदवत् ॥ ० ॥

अतः प्राणायुपाधयो जीवा जायंते इत्यर्थः जलबुद्बुदवदिति यथा केवलेनानिलेन वा सलिलेन वा जलबुद्बुदानभ
वंति किंतु मिलिताभ्यां तद्वत् तत्र च यथा अनिलो निमित्तं जलमुपादानं तस्माद्वा एतस्मादत्मनः आकाशः संभूतः
सोऽकाशयत बुद्ध्या प्रजायते इति यथाग्नेः दृष्टा विस्फुल्लिंगाः बुद्ध्यंति एवमेवास्मादत्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे दे
वाः सर्वाणि भूतानि सर्वे वात्मनो बुद्ध्यंतीत्यादि श्रुतिबुद्ध्यंतीत्यादि प्रपंचस्य परमात्मोपादानप्रवणत्वं न च वि
कारित्वपरिणामानंगीकारात् कोचित्पुनः परिणामसंगीकृत्यात्मनो विकारमभियाविपरीतं निमित्तोपादानभावमिष्टं
तिसर्वथा तावत्प्रकृतिपुरुषैक्याद्भवतीति सिद्धं ॥ ० ॥

भा० द० उ०
१५६

सच भगवति भावो मनो नियमे सति भवति सो गुरु रूप सदनं विवधति ॥ तद्विज्ञानार्थं स गुरु मेवाभिगच्छेत्समित्या-
ह ॥ श्रोत्रियं वृद्धं निष्ठं ॥ आचार्यं वानपुरुषो वेदमन्त्रात् कर्णमतिरपनेया ॥ प्राक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेषेत्याद्याः ॥
तय इत्याह ॥ विजितहृषीकवायुभिरिति ॥ विजितहृषीकाणां द्रियाणि वायुश्च प्राणो ये सौ रविः ॥ अदंतमनस्तुरगं ॥ अ-
दंतमदमितं मन एव तुरगं दुर्दमं साम्यात्तं ये यंतुं यतंति प्रयतंते ॥ अतिलोलमतिचंचलं गुरोश्चरणं समवहाय
अनाश्रित्य ते उपायेषु विद्यंते किं प्यति इत्युपायखिदः संतः ॥ यस्य न शतान्विताः ॥ बहु यस्य नाकुलोः ॥ इह संसारस-
विजितहृषीकवायुभिरदंतमनस्तुरगं य इह यतंति यंतुं मति लोलमुपायखिदः ॥ यस्य न श-
तान्विताः ॥ समवहाय गुरोश्चरणं वलिज इवाजसंत्यक्तकर्णधराजलधौ ॥ २० ॥ ३३ ॥ ॥
मुद्रे संति तिष्ठंति ॥ दुःखमेव प्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥ हे अज अकृतकर्णधरा ॥ अस्वीकृतनाविकाः वलिज इव तद्वत् ॥ उक्तं
च ॥ न देहमाद्यं मूलं भुंक्तुं दुर्लभं ॥ प्रचंसु कलंगुरु कर्णधारं मया दुःकलेन न भस्वते रिता पुमान् भवाव्यं न त-
स्मिन् आत्महा ॥ प्राकृतैः संस्कृतैश्चैव गद्यपद्याक्षरैस्तथा ॥ देशभाषादिभिः शिष्यं बोधयेत्स गुरुः स्मृतः ॥ गुरु-
सोपदिशति भगवद्भजनमुखाद्भक्तौ स्वत एव मनो निश्चलं भवति ॥ नान्यथेति भावः ॥ २० ॥ ३३ ॥ यदा परमं
दगुरो भवेत्तदेव दमनो मे भगवंस्त्वमेत ॥ तदानिरस्ताखिलसाधनश्रमः प्रययसौ त्वमेव तः कृपातः ॥ २४

१५६

एवंतावत्यारमेऽगज्जीवाजायंते॥ तद्वसेनच कर्माणि कुर्वन्ति॥ पुनस्तत्र लीयन्त इति संसारचक्रभ्रमणमुक्तेः॥ इदानीं
तन्निवृत्तये परीत्य भूतानि परीत्य लोकान् परीत्य सर्वाः प्रदेशादिशः॥ उपस्थाय प्रथमं मज्जा मृतस्यात्मनात्म
नमभिसंखिदशेत्याद्या भगवद्वद्वृत्तिविदधत्याह॥ नृषु तवेति॥ नृषु जीवेषु अमीषु तव सायया भ्रममुक्ते ल
क्षणमवगत्य ज्ञात्वा सुधियः भूशं त्वयि अभवे भवनिवर्तके॥ भावं स्वभावमनुवृत्तिं दधति कुर्वन्ति॥ अनुप्रभव
अन्यनुप्रभवोयस्मिन्तं भ्रमं ततः किमत आह॥ कथमिति॥ अनुवर्तमानानां त्वामेव शरणं भजतां भवभयं

नष्टवमाययात्रसमसीधवगत्यभशंत्वयिदुधियोः भवेदधतिभावमनुप्रभवं ॥ कथमनुवर्त
तांभवमयंतवयद्भुक्तिः सजतिमुद्गुत्तिनेमिरभवच्छरणेषुभयम् ॥ १६ ॥ ३२ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥

संसारभयंकृत्यं भवेत् न कथंचिदपीत्यर्थः॥ कुतः यद्यस्मात्तव मुखे कुटिलः श्रुमंगरूपश्चिने मिसि स्रोते
मय इवावच्छेदाः॥ शीतो संवर्षे कात्यायस्य संवत्सरात्मकस्य कालस्य सः अभवच्छरणेषु न भवच्छ
रणेषु॥ न भवच्छरणं रक्षिताये प्राप्ते चैव भयं जन्म मरणं दिलक्षणं सृजितिकरोति॥ अत एव संसार
मा कलयत निवृत्तये सुधियस्त्वयि भावं दधतीति॥ १८॥ ३२॥ संसारचक्रं कचेर्विदीर्णमुदीर्णनाभां वता
पतन्न॥ कथंचिदापन्नमिह प्रपन्नंत मुद्धर श्रीनृहरन्दलौकम्॥ १९॥ ॥ ११५५ ॥

भा० द० ३०

१५७

एवंगुरूपदेवो न तत्त्वमवगम्य सारासारविवेकेन च सर्वतो निर्विद्यत देवमहत्संयोगोपपत्तिभिः सम्यगवधारयि
तुं तीर्थसदनानि मुनयः पर्यटन्तीति श्रोतव्यो मतव्य इत्यादि श्रुत्यर्थमाह भुवि पुरुष तीर्थसदनानीति ते उक्तलक्ष
णान् नृषयो विमदाः निरहंकाराः यतो भवत्यहं बुजहदो भवतः पदां बुजं हृदियेषां तेष्वतः स्वयमेव अघभिदं धिजलं
येषां तेषु तत्रापि तथाविधा अपि पुरुषा इव हूनि तीर्थानि सदनानि च देवाणि तान्येव उपासन्ते सेवन्ते प्रायस्तत्रैव मह
त्संगो भवतीति अथ वा पुरुष अधिकं भगवद्भजनलक्षणपुरुषयेषां तानि च तीर्थानि च गुरवः महान्त इत्यर्थः तेषां सद
भुवि पुरुष तीर्थसदनान् नृषयो विमदास्तु तत्र भवत्यहं बुजहदो घभिदं धिजलाः दधति सक
न्मनस्त्वयि य आत्मनि नित्यसुखेन पुनरुपासते पुरुषसारहरा वसथान् २२ ३५
नानि आप्रमात्र यथाहामासिंहः निपा नागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टे जले गुराविति न पुनः पुरुषसारहरा व
सथानुपासते पुरुषाणां सारं विवेकधेय्यं क्षमाशान्तिप्रमुखहर नीति तथा तत्र तत्र आवसथा गृहास्तान्
न च तेषां गृहादिभिरकुसितसुखापेक्षेत्याह दधति सकन्मनस्त्वयि य आत्मनि नित्यसुखेति सक
दपित्वयि ये स नो दधति ते पि गृहाद्यासक्तान् भवन्ति किं पुनरेव भूता इत्यर्थः २२ मुच्यन्ते गतदंगसंगम
निशंत्वा मेव संवितं यन्मत्तः संति यतो स तो गतमहं स्तान्नाश्रमाणा वसन् नित्यं च मुखपंकजा द्विगलितत्वसु

२ ॥ ३५ ॥

एवमाथान्मत्तस्वितः संमुखपंकजा द्विगलितत्वसु ॥ ३२ ॥
१५७

परित्यक्तोक्तान्कर्मजितान्वाह्येणनिर्वेदमायात् नस्त्यक्तः कृतेनतथायदासर्वेप्रमुच्यंतेकामायेऽस्यदृष्टि
स्थिताः अयमत्माभक्त्यन्वत्समस्तमभुतेइत्याद्यावेग्यमगविदधतीत्याह स्वजनसुतेति॥ आत्मादेहः धा
मगदः असुः प्राणः सज्जादिभिः किंस्वरसेसर्वेसाः सुखानिविद्यंतेयस्मिन् तस्मिन्त्वयिपरमानंदे एतस्यै
वानंदस्यान्यानिभूतानिमात्राभुपजीवतीतिश्रुतेः॥ त्वंश्रयतःसेवमानस्यपुंसः॥ आत्मनिसति॥ नृणांतुष्टैरेतेः

स्वजनसुतात्मदरधनधामधरासुरथैस्त्वयिसति किंनृणांश्रयतआत्मनिसर्वसे॥ इतिसद
जानतामिथुनतोरतयेचरतांसुखयतिकोन्विहस्वविहतेस्वनिरस्तभगे॥ २९॥ ३४॥ ॥ ॥ ॥ ॥

किंकउपयोगः इतिसत्सत्यंपरमार्थसुखमजानतां॥ अतएवमिथुनतः॥ स्त्रियांमिथुनीभरतयेमायासुखाय
चरतांप्रवर्तमानानाकर्मणिषष्टौ॥ अर्जुनतःपुरुषान्कोनर्थः सुखयति॥ आनंदयति नकोपीत्यर्थः॥ इहसंसारिक
यभते स्वविहते स्वतएवनस्वरे स्वनिरस्तभगे स्वतएवगतसारेइति॥ पातांतरंतु॥ कोन्वित्यस्येतच्छिष्टोषणद्वयं
अतस्त्वद्रजनसेवोचितमित्यर्थः॥ २९॥ ३४॥ भजतोहिभवान्साक्षात्परमानंदचिद्वनः॥ आत्मेवकिमुतः कृत्यंतुष्ट
दारसुतादिभिः॥ २९॥

व्यवहृतयेविकल्प्यद्विषितोऽंधपरंपरयाभ्रमयतिभारतीतत्तत्तद्वृत्तिभिरुक्थ्यजडान् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

स्माद्देवप्रतिपादितत्वात् वैतंसदेवेत्याशंक्याह भ्रमयतीति हे भगवन् तैत्तवभारती वेदलक्षणदिवृत्तिभिर्व
कीभिर्गोत्वलक्षणदिवृत्तिभिः उक्थुजडान् कर्मश्रद्धाभराक्रान्तमदमतीन् भ्रमयति मोहयति ॥ अयं भावः
नहि वेदकर्मफलस्य नित्यत्वमभिप्रेति ॥ किंतु लक्षणया प्राशस्त्यमात्रं विध्ये कवाक्यत्वात् ॥ अन्यथा वाक्यभेद
प्रसंगात् ॥ तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते इति न्यायोपवृद्धितश्रुत्यंतरविरोधाच्च ॥ अतः कर्मजडानामिदं भ्रम
मात्रमिति ॥ एतेनैव तस्माद्वारतस्मादात्मनः आकाशः संभूत इत्यादीनामन्यपरत्वं दर्शितं भवति ॥ २३ ॥ ३६ ॥ उद्भूतं भ
वतः सतोऽपि भुवनं सन्नेव स र्षस्त्रजः कुर्वत्कार्यमयी वकूटकनकवेदोऽपि नैव परः ॥ आदितं तव सत्यं तु परमानंदं पदं
सन्मुदावेदं सुंदरमिदिरानुतहरेमानुचमामानतं ॥ २३ ॥

नन्वाप्राप्त्यक्रियार्थत्वादानर्थक्यसतदर्थानांतदुत्तानांक्रियार्थेनसमाप्तायइति तत्रतत्रजैमिनिनावेदस्यक्रियापरत्वाभि
धानादुपनिषदामपिदेवयुक्तं तत्रवार्तिककृता एतेनकत्वर्थकर्तृप्रतिपादनेनोपनिषदांनेराकांक्षेवाख्यातमिति न एक
मेवाहितीयंवल्लविज्ञानमानंदेनअचक्षुरश्रोत्रमित्येवतद्विपरितात्मप्रतिपादनात् नद्याद्वितीयपरमानंदरूपस्यकसंगत्वं
पूज्यते अननुमतंवेतद्वार्तिककृते कथं सर्वत्रैवविज्ञानं संस्कारत्वेनगम्यते परांगं चात्मविज्ञानादन्यत्रैववधार्यतामिति
तेनैवोक्तत्वात् एतदर्थमेवमननायसुनयः पर्यायंतीत्युक्तं तत्रतावेदस्यसत्यत्वेभवेदप्येवंतदेवतुनसंभवतीतिप्रश्नोत्तराभ्यांम
ननेनतत्वावधारणप्रकारमाह सतदमुत्थितंसदिति इदंविश्वधर्मिसदितिसाध्यो धर्मः सत्तत्पन्नत्वात् यद्यसत्तत्पन्नंतत्तदा
त्मकमेवदृष्टं यथाकनकादुत्पन्नं कुंडलादितदात्मकंतद्वदिति तत्रयदिसदभेदः साध्यतेतदापादानत्वेनिर्देशो नैवभेदप्रती
सतदमुत्थितंसदितिचेन्ननुतर्कहतंयमिचरतिकचकचमृषानतथोभययुक् ॥ ० ॥ ॥ ५५ ॥
निर्विरुद्धोहेतुरित्याह ननुतर्कहतमिति ननुनाभेदंसाधयामः किंतुतदुत्पन्नत्वेनकुंडलादिवद्वेदं प्रतिषेधयामः तत्राभेदएवस्या
दितिचेदित्याशंकानैकांतिकत्वेनदूषयति यमिचरतिकचेतिपितृपुत्रादिषुसुहृदघटप्रध्वंसादिषुचत्थादर्शनादितिभा
वः ननुतदुत्पन्नत्वंनामतदुपादानत्वंननुतन्निमित्तत्वं अतोनानैकांतिकत्वमित्याशंक्यदूषयति केचमृषेति पुणोपादानस्यापिफ
लिनोनगुणत्वं किंतुमिथ्यात्वं अन्यथाकुंडलादिवद्वेदध्यानप्रसंगात् अतः पुनरप्यनैकांतिकत्वमेवेतिभावः ननुतत्रनकेवलंगु
णमात्रंफलिनउपादानं किंतुविद्यायुक्तं तथाभूतस्यावस्तुत्वाद्युक्तं फलिनो मिथ्यात्वमित्याशंति तुल्यमत्रापीतिदूषयति
ननुतथोभययुगिति अयमर्थः अत्राप्यविद्यायुक्तस्यैवसतउपादानत्वं एवंभूतस्यनचवस्तु सत्यं अतः सदुपादानत्वंमसि
द्धमिति नवस्तुसत्यत्वंप्रपंचयेति ननुमाभूदनेनहेतुनाप्रपंचस्यसत्यं हेत्वन्तरेतुसाधयामेतथाहिसदिदं अर्थक्रिया

किरित्वात्तनयदेवपुत्राशुक्तिरजतमितितत्राह ॥ ० ॥

तत्रेव

कु ३

भा० द० ३०
१५५

ननुचयदिप्रपंचोनामनास्तेवनचासतातेनचैतन्यस्यसंबंधगंधोपितर्हिकिमपराङ्मजीवेनयतःअयंसंसरति किंवदु
मुख्यमोक्षस्ययतो नित्यसुखः किंविषयंचतदाकर्मकांडइत्यपेक्षायांजीवेश्वरविशेषंहासुपर्णसयुजासखायसमानवृ
हंपरिसखजातेतयोरन्यःपिप्यलंस्वाहृत्यनश्नन्न्योभिचाकशीति॥अजामेकालोहितशुक्लकृष्णइत्याद्याव
दतीत्याहसयदजयेति॥सतुजीवः॥यतयस्मादजयाभायया॥अजंअविद्याअनुशयीत॥आलिंगेते॥ततश्चगुणाश्च
देहेन्द्रियादीन्सेवमानात्मतयाअध्ययन॥तदनुतदनंतरंस्वरूपतांतदमयोगंचनुषन॥अपेतभगःपिहिता
नहादिगुणःसन्मृत्युसंसारभजतिप्राप्नोति॥तद्विषयमेवचकर्मकांडमितिभावः॥त्वमुतवतुनहासितामायांननु
सयदजयात्वजामनुशयीतगुणाश्चनुषनभजतिसवरूपतांतदनुमृत्युमपेतभगः॥तमुतजहासि
तामहिरिवत्वचमात्रभगोमहसिमहोयसेऽष्टगुणितेऽपरमेयभगः॥२५॥३८॥
सामयेवास्तिकथंत्यागस्तत्राह॥अहिरिवत्वचमिति॥अयंभावः॥यथाभुजंगःस्वगतमपिकंचुकंगुणबुद्धानाभि
सन्त्यतथात्वमजोनहिनिर्तराद्वादेवित्कामधेनुवृंदपत्तेरजयाकृत्यामतितामुदसेइतिकुतएतदाह॥आत्तम
गोनित्यप्राप्तेष्वर्थः॥महसिपरमेश्वर्यः॥अष्टगुणिते॥अणिमाद्यष्टविभूतिमतिमहोयसेपूज्यसेविराजसे॥कथं
भूतः॥अपरमेयभगः॥अपरमितेश्वर्यः॥नहान्येषामिवदेशकालादिपरिधिन्नतयाष्टगुणितमेश्वर्यः॥अपितु
परिपूर्णस्वरूपानुबंधित्वादपरिमितमित्यर्थः॥२५॥३८॥नृत्यंतीतदीह्यणागारागताकालस्वभावादिभिर्भावा
नात्वरजस्तममयानुन्मीलयंवदून्॥मामात्रमप्यपदाशिरस्यतिभरंसंमद्देयत्यातुरमायातेशरणांगतोऽस्मिन्हरे

विमिवतागरय॥२५॥

१५५

त २

तदेवप्रपंचस्य सत्त्वे साधकं नास्तीत्युक्तं। इदानीमसत्त्वे सृष्टिप्रलयश्रुतयो यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इत्याद्याः। नन्वसंचानु
मानप्रमाणमित्याह। न यदिदमिति। यस्मादिदं विम्वंशुग्रे सृष्टेः पूर्वं न आसन आसीत् सदेव सोमो दमग्रे आसीत्। आत्मा वा इ
दमेक एवाग्र आसीदित्यादि श्रुतेः। न च निधनात् सत्त्वादनुरन्तरं भविष्यत् भविष्यति। नासदासीन्नो सदासीदित्यादिः। अतः का
रणात् अंतरा मध्ये एकरसे केवले त्वयि मृषामिथ्या रूपमेव विभातीति मितं निश्चितं श्रुत एव। अतः श्रुत्याः द्विविजाति
विकल्पपथैः। द्विविजातीनां मूलो ह कार्त्तव्यस रूपाणां विकल्पाभेदादयत् कुंडलादयः। तेषां पञ्चानेमाणाः प्रकाशसैरूप
मीयते। सदृशतया निरूप्यते। यथा तत्र कार्यकारणानां मध्ये यमात्रता कारणमृदादेरेव तु सत्यं। तथा त्राप्याकाशादीनां

न यदिदमग्र आसन भविष्यदत्ते निधनादनुमितं तन्तरात् त्वयि विभाति मृषैकरसे। अत उपमीयते द्विवि

जातिविकल्पपथैर्वितथ मनोविलासमृतमित्यवयंत्य बुधाः॥२४॥ ३७॥

नाममात्रेतावत्सैव सत्यं। तथा च श्रुतिः। वाचारंभ एविकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं। यथा सोमो केन मृत्पिंडेन वि
ज्ञातेन सर्वं मन्यं विज्ञातं भवति। यथा एकेन लोहे मणिना सर्वलोहमयं विज्ञातं स्यात्। तथा एकेन नखेनिकेन नेन सर्व
कार्त्तव्यसमित्यादितस्मादस्य सत्त्वप्रमाणभावादसत्त्वं प्रमाणस्य विद्यमानत्वादितथ मनोविलासं अतः सत्यमिति ये वयं
तिजानंति ते बुधाः। अज्ञा इत्यर्थः। तत्रैवं प्रयोगः। विवादाध्यासितं न सत्। आद्यंतयो रविद्यमानत्वात् विकारित्वाद्दृश्यत्वाच्च
श्रुतिरजतादिवत् आत्मवच्चेति॥२४॥ ३७॥ मुकुटकुंडलकंकराकिंकिणीपरिणतं कनकं परमार्थतः॥ महदहंकृतिखं प्र

मुखं तथा नरहरेन परंपरमार्थतः॥२४॥ ॥ ३५ ॥

भा० द० उ०
१६०

ननु यत्तेन किमपि कृत्यमस्ति। प्रारब्धमेव सुखदुःखोपभोगेनापक्षिद्यते। अतः किमपि वद्याशयते उभयतोऽप्यसुख
मिति श्रूयते च। एष नित्यो महिमा। धातुलस्य न कर्मण वर्धते नो कनीयानित्यादित्वात्। त्वदवगमीति। हे सगुण
दुर्लभं यद्युक्तं त्वदवगमीत्वं ज्ञानवान् भवदुत्थ शुभाशुभयोर्भवतः। कर्मफलदोतुरीश्वर इति। उत्तयोरा
विर्भूतयोः शुभाशुभयोः प्राचीनपुण्यकर्मणा। फलभूतान् गुणविगुणान् यान् सुखदुःखसंबन्धान् वेति॥
विगतदेहाभिमानतया काय्याकार्यबोधाभावात् न नियुज्यत इत्यर्थः। युक्तं चेत्तत्। यतः कारणात्। मनुजैर

त्वदवगमीनवेति भवदुत्थ शुभाशुभयोर्गुणविगुणान् यान् सहिदेहभूतान् च गिरः॥ अनुयुग
मन्वहंसगुणगीतपरंपरयाश्रवणभूतो यतस्त्वमप्यंगगतिर्मनुजैः॥ २७॥ ४०॥ ॥ ५५॥

न्वहंसश्रवणभूतः अनुयुगं प्रति युगं यातीत्युक्तं। तेषामप्यवर्गगतिः॥ अपवर्गरूपा गतिर्भवति के
चित्तत्त्वज्ञो यं श्रवणभूतः अनुयुगं प्रतियुगं यातीत्युक्तं परंपरा उपदेश संततिस्तया सत्संप्रदायानुसारेणेत्य
र्थः एतदुक्तं भवति। एतावत्तत्त्वज्ञानिनः न तेषां कर्माधिकारः कापिये चानवरतं तत्त्वकथाश्रवणदिनिष्ठसं
धामप्यासेन भवत्यदानां विधिनिषेध इत्येतादृशयोगश्च न द्विजलालनलालसानामुभयतोऽप्यसुखमिति
२७॥ ४०॥ अथ गमंतवमेदिशमाधवस्फुरति येन सुखासुखसंगमः। श्रवणवर्णनभावमथापि वानहिभवाभियथा

व३
विधिक्रिंकरः ॥ २७॥
१६०

इतरे संसरन्ती

एवंतावदुक्तसाधनकदेवेनये भगवंतं भजंति ते मृत्युं तर्तीत्युक्तं । इदानीं ये वदुःसंगं परित्यज्य भगवन्मार्गे प्रवृत्ता अपि कथं
चिदंतवन्ति तान् कामान्तमुच्यते । तेन भगवंतं न प्राप्नुवन्ति । न चेह सुखं लभन्ते । केवलं कुयोनीरेव प्राप्नुवंतीति तान् शो
चन् कामान् यः कामयते मन्यमानः । सकर्मभिर्जीयते तत्र तत्रेति श्रुत्यर्थमाह । यदि न समुद्धरतीति । हे भगवन् ये य
यतयः हृदि स्थिताः कामजटाः कामस्य जटामूलानि वासना यदि न समुद्धरन्ति नोत्पादयन्ति तेषामसतां भवान् हृदि गतोऽपि
दुरधिगमः दुःप्रापः । कथं अस्मत्कंठमणिः विस्मृतः यः कंठमणिः तत्तुल्यः स यथा कंठे वर्तमानोऽप्यस्मत्तश्चेदप्रापश्च भव

न२

यदि न समुद्धरन्ति यतयो हृदिकामजटा दुरधिगमोऽसतां हृदि गतोऽस्मत्कंठमणिः ॥ असुतप
योगिनामुभयतोऽप्यसुखं भगवन्पगतांतकादनधिरूढपदाद्भवतः ॥ २६ ॥ ३१ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥

ति । तद्वदिति । न केवलमेतावत्किंतु असुतपयोगिनामिन्द्रितर्पणपररांयोगच्छ्रानामुभयतोऽप्यसुखं । इहामु
त्रैव दुःखमेव तदाह । अनपगतांतकात् । अनिवृत्तान्मृत्योः लोकारधनधनार्जनादिलेशात् । भोगवैभवप्राकट्यभ
याच्चैह तावदुःखं भवति । ईश्वरादपि दुःखं कथं भूतात् । अनधिरूढात् । अनधिरूढपदस्य तस्मात्स्वपं प्राप्नोति वा
अविद्यावद्विषयत्वेन प्राप्तनिजधर्मातिश्रमनिबंधनत्वं दंडरूपनरकप्राप्तेरमुत्राप्यसुखमित्यर्थः ॥ २६ ॥ ३१ ॥ इहं भव
समिपेण वंचितजने भोगे कचिन्तातुरसं मुह्यन्तमहर्निशं विरचितोद्योगं क्लमैकाकुलं । आशालंघिनमज्ञजन्ता
समानतासमददीनानाथदयानिधानपरमानंदप्रभोपाहिमां ॥ २६ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥

भा० द० ३०
१६९

इत्यशेषसमान्नायपुराणोपनिषदसहितसर्वश्रुतिपुराणहस्यतात्पर्यमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ब्रह्मरायादेति ॥ ब्रह्मेव दायमिवायतनप्रा
प्यं ॥ अत्रिसेवतइति ॥ तथा ब्रह्मपुत्रेति वा ॥ ४४ ॥ पूर्णकृत कृत्यः ॥ श्रुतमर्थमनसिधारयन् ॥ वीरव्रतानैष्टिकब्रह्मचारी ॥ ४५ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ इत्येतद्ब्रह्मणः पुत्राश्चाश्रुत्यात्मानुशासनं ॥ सनंदनमथानर्चुः सिद्धाज्ञात्मासंनोग
ति ॥ ४२ ॥ इत्यशेषसमान्नायपुराणोपनिषदसः ॥ समुद्धृतः पूर्वजातैर्व्योमयानैर्महोत्सभिः ॥ ४३ ॥ त्वचैतद्ब्र
ह्मदायादश्रद्धयात्मानुशासनं ॥ धारयंश्चरणां कामकामानां भर्जनं नृणां ॥ ४४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं
सश्रुषिणा हि पृष्टुर्हीत्वा श्रद्धयात्मवान् ॥ पूर्णः श्रुतधरो राजन्नाह वीरव्रतो मुनिः ॥ ४५ ॥ नारद उवा
च ॥ नमस्तस्मै भगवते कृष्णायामलमूर्तये ॥ यो धत्ते सर्वभूतानां भवायो शतीः कलाः ॥ ४६ ॥ इत्या
द्यमृषिमानस्य तच्छिष्याश्चमहात्मनाः ॥ ततो भाद्राश्वमेसाक्षात्पितुर्द्वेपायनस्य मे ॥ ४७ ॥ स
भाजितो भगवता कृतासनपरिग्रहः ॥ तस्मै तद्वर्णयामास नारायणमुखाच्छ्रुतं ॥ ४८ ॥ इत्ये
तद्वर्णितं राजन्यन्तः प्रश्नः कृतस्त्वया ॥ यथा ब्रह्मण्यपनिर्देश्ये निर्गुणे विमनश्चरेत् ॥ ४९ ॥

मइति कृष्णवतारतथानारायणं नमस्यति ॥ उक्तं हि एतेषां सकलां पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयमिति ॥ ४६ ॥ सा
क्षात्पितु रिति ॥ यो निव्यवधानं विना जनकस्य अग्निमथ नावसरे कथं विहरणैरेतः पतितं ममं यथासः ॥ त

इति श्रीमद्भगवद्गीतासहितसर्वश्रुतिपुराणहस्यतात्पर्यमित्यर्थः ॥ ४९ ॥ १६९

तद्वगमीनवेतिसुखदुःखेन च विधिनिषेधावित्युक्तं ॥ तत्र ननु कथमवगंतुं शक्यं दुरवगमस्योक्तत्वादित्येव मां का सत्य
मेव मनवगाद्यमहिम्नो वाङ्मना गोचरत्वादविषयत्वेनैव ज्ञानमिति दर्शयन् ॥ यद्वा गार्गि दिवो यदवा कथयिष्यामि यदंतरा
द्यावा पृथिवी रमेयं द्रुतं भवच्च भविष्यच्चैत्यादिश्रुतिप्रतिपादितमपरिमितमहिमानमाह ॥ धुपतय एवेति ॥ हे भगवन् त्वं त्रैलोक्यं
पतयः स्वर्गादिलोकपतयो ब्रह्मादयोऽपि न ययुः ॥ न प्रापुः तत्र कुतः यदंतं वदस्तु तत्किमपि त्वं न भवसि ॥ आस्ताद्युपतयानययुः
तियस्य स्मात्त्वमपि आत्मनोऽंतं न यासि ॥ कुतस्तर्हि सर्वज्ञता सर्वशक्तिता वा अत आह ॥ अनंततया ॥ अंताभावेन न हि शक्तिवि
पाण ज्ञानसावर्तं दे प्राप्तिर्वा शक्तिविभवं विहति ॥ अनंतत्वमेवाह यदंतरिति ॥ यस्य तव अंतरा मध्ये ननु अहो सावरणा
धुपतय एव तेन ययुरंतं मनंततया त्वमपि यदंतं इति च याननुसावरणः ॥ खड्गवज्रां सिवांति वयसा मह
यश्च्युतयस्त्वयि हि फलं त्यत निरसने भवति धनाः ॥ ३८ ॥ ४९ ॥

उत्तरे तरे दशगुणसत्त्वावरणयुक्ता अंतं निचया ब्रह्मांडसमूहावांति परिभ्रमंति वयसा कालवक्त्रेण ॥ खरजांसी व
सह एकदेव ॥ ननु पर्यायेण ॥ हि यस्मादेवं ॥ अतश्च्युतयस्त्वयि फलंति ॥ तोत्यर्थं वृत्त्याप्येव स्यति ॥ ननु साक्षाद्वदंति
अयमेतावानिति सगुणस्य गुणानंत्यात् ॥ निर्गुणस्य चागोचरत्वात् ॥ कथं तद्व्यपदार्थे तात्पर्यमिति ॥ तत्र विधिमुखे वाक्ये
वदयं नियमः पदार्थस्यैव वाक्यार्थत्वमिति निषेधमुखे तु नायं नियम इत्याह ॥ अत निरसनेनेति ॥ अन्यदेव तदिदिताद
र्थाः विदितात् ॥ अधि अन्य अधर्मात् ॥ अन्यत्रास्मात् कृता कृतात् ॥ अस्थूलमन एव त्यादि प्रकारेण लक्षणाया च त्वमसी
त्यादयः पर्यावस्यंति न च वाच्यं निषेधैः ॥ अन्यमेव ज्ञायत इति ॥ यज्ञो भवति धना भवति त्वयि निधनं समाप्तिर्यासां ता तथा

॥ ३८ ॥ ४९ ॥
तत्र ननु कथमवगंतुं शक्यं दुरवगमस्योक्तत्वादित्येव मां का सत्य
मेव मनवगाद्यमहिम्नो वाङ्मना गोचरत्वादविषयत्वेनैव ज्ञानमिति दर्शयन्
यद्वा गार्गि दिवो यदवा कथयिष्यामि यदंतरा
द्यावा पृथिवी रमेयं द्रुतं भवच्च भविष्यच्चैत्यादिश्रुतिप्रतिपादितमपरिमितमहिमानमाह
धुपतय एवेति हे भगवन् त्वं त्रैलोक्यं
पतयः स्वर्गादिलोकपतयो ब्रह्मादयोऽपि न ययुः न प्रापुः तत्र कुतः यदंतं वदस्तु तत्किमपि त्वं न भवसि
आस्ताद्युपतयानययुः तियस्य स्मात्त्वमपि आत्मनोऽंतं न यासि कुतस्तर्हि सर्वज्ञता सर्वशक्तिता वा
अत आह अनंततया अंताभावेन न हि शक्तिविपाण ज्ञानसावर्तं दे प्राप्तिर्वा शक्तिविभवं विहति
अनंतत्वमेवाह यदंतरिति यस्य तव अंतरा मध्ये ननु अहो सावरणा धुपतय एव तेन ययुरंतं
मनंततया त्वमपि यदंतं इति च याननुसावरणः खड्गवज्रां सिवांति वयसा मह यश्च्युतयस्त्वयि
हि फलं त्यत निरसने भवति धनाः ॥ ३८ ॥ ४९ ॥
उत्तरे तरे दशगुणसत्त्वावरणयुक्ता अंतं निचया ब्रह्मांडसमूहावांति परिभ्रमंति वयसा कालवक्त्रेण
खरजांसी व सह एकदेव ननु पर्यायेण हि यस्मादेवं अतश्च्युतयस्त्वयि फलंति तोत्यर्थं वृत्त्याप्येव स्यति
ननु साक्षाद्वदंति अयमेतावानिति सगुणस्य गुणानंत्यात् निर्गुणस्य चागोचरत्वात् कथं तद्व्यपदार्थे तात्पर्यमिति
तत्र विधिमुखे वाक्ये वदयं नियमः पदार्थस्यैव वाक्यार्थत्वमिति निषेधमुखे तु नायं नियम इत्याह
अत निरसनेनेति अन्यदेव तदिदिताद र्थाः विदितात् अधि अन्य अधर्मात् अन्यत्रास्मात् कृता कृतात्
अस्थूलमन एव त्यादि प्रकारेण लक्षणाया च त्वमसी त्यादयः पर्यावस्यंति न च वाच्यं निषेधैः
अन्यमेव ज्ञायत इति यज्ञो भवति धना भवति त्वयि निधनं समाप्तिर्यासां ता तथा

४९ ॥
॥ ३८ ॥ ४९ ॥

कं ३

समस्तवेदस्तुत्यर्थसंग्रहानुस्मारयति यस्योत्प्रेक्षक इति यः प्रत्यविश्वस्योत्प्रेक्षक एवमिदमनुशयिनां समस्तपुरुषार्थसि
द्धये सृष्टिस्थितिप्रलयादिप्रापणायमित्यालोचक इत्यर्थः अनेन निमित्तत्वमुक्तं एवमात्रोच्चास्यादिमध्यनिधने आदि
जनमध्यापात्तननिधने अतः एतेषु कर्मसु यो वर्तते अनेनोपादानत्वमुक्तं प्रकृतिपुरुषयो रूपाननिमित्तत्वे प्रसि
द्धे सत्यं तयो रपित त एवोद्भूतत्वात् मूलकारणं स एवेत्याह यो व्यक्तजीवेश्वर इति प्रवेशनियमने दर्शयति पूर्वोक्तप्र
कारेणोद्भूतसृष्ट्या यदर्थमेतत्सृष्टं तेन सृष्टिणा सृष्टेः कार्यं अहमिति दर्शनादेषि जीवः तेन सहानुप्रविष्टः पुरःश
रीरालितस्य भोगाय तनानि चक्रे ताः पुरःशास्ति तस्य भोगे ददत् परिपालयति उपासकस्य च कैवल्यरूपो भवतीत्याह यं संपद्येति यं
योः स्योत्प्रेक्षक आदिमध्यनिधने यो व्यक्तजीवेश्वरो यः सृष्टेः समनुप्रविष्टः सृष्टिणा चक्रे पुरःशास्तिताः
यं संपद्यजहात्यजामनुशयी सुप्तः कुलायं यथा तं कैवल्यनिरस्तयोनिमभयं ध्यायेदजसंहारिम् ॥ ५० ॥
संप्रपद्य प्राप्यानुशयी अन्वनुदंडवत्प्रणमेश्वरामूलेशेते इति तथा स जीवः अज्ञां कार्यकारणलक्षणा मा
विद्योत्यजति ननु ब्रह्म संपन्नस्यापि जीवस्य तत्संबंधो दृश्यते अत आह सुप्तः कुलायं यथेति अयं भावः य
था सुप्तशरीरवन्त मन्ये पश्यति स तु नात्मानं तथा पश्यति एवं जीवन्मुक्ते मप्यन्ये देहवन्तं पश्यति स तु न किं
चित्पश्यतीति तं ह रि अजस्रं अनवरतं ध्यायेत् किमिति अत आह अभयं न भयं यस्मात् भयनिवर्तक इत्यर्थः
कुत एतत् कैवल्यनिरस्तयोनिं कैवल्येन अप्रच्युतस्वरूपावस्थानेन निरस्तातिरस्कृतायोनिर्मूलकारणं मायामे

॥ ५० ॥

मा० द० ३०
१६३

यस्याहमनुग्रहं लामिति। अथमर्थः॥ यो विषयान् परिजिहीषुरपि कथंचिद्विद्यमाने सज्जते किं श्यति च तस्या विष-
यापहार एवानुग्रह इति यथा श्रुतत्वं ध्रुवादीनामैश्वर्यविरोधात्। अथवा प्रमंभूतीः कामनानुरूपा दत्ताशने वि-
षयाभोगावसाने तस्य निर्वेदमुत्पाद्य हरिष्यामि परमानुग्रहं कर्तुमिति। तदुक्तं भगवते वामय्यावेति तदधियांका

श्रीभगवानुवाच॥ यस्याहमनुग्रहं लामि हरिष्ये तद्धनं शनैः॥ ततोऽधनं त्यजेत्यस्य सज्जनः दुःखदुः-
खितं च स यदा वितथोद्योगीति विवर्णः स्याद्धने हया॥ मत्परैः कृतमैत्रस्य करिष्ये मदनुग्रहं॥ यत्तद्व-
त्परमं सुखं चिन्मात्रं सदने तं कं॥ अतो मांसदुरागं हित्वा न्यभजते जनः॥ १०॥ ततस्तथा श्रुतो
षेभ्यो लब्धराज्यप्रियो हताः॥ मन्त्राः प्रमन्त्रावरदानं विस्मरन्त्यवजानते॥ ११॥ **साधिरुवाच॥** शा-
पप्रसादयोरीशा ब्रह्मविष्णुशिवादयः॥ सद्यः शापं प्रसादां गणेशो ब्रह्मानवाच्यतः॥ १२॥

मः कामाया कल्पत इति॥ दुःखदुःखितमिति॥ दुःखादनुपुनर्दुःखितमिव प्रतीयमानमित्यर्थः॥ च॥ स पुनर्वधना
माग्रे हे एधने हया प्रवृत्तोऽपि मदनुग्रहेण यदा निष्फलोद्यमः निर्वर्णः स्यात्तदा मदनुग्रहमिति॥ ममासाधार-
णमनुग्रहं॥ यत्तमेवाह॥ तद्वत्सति॥ अतः पश्चादपि तदा मरोचयत्॥ अन्ये सत्तो जन इत्यर्थः॥ १०॥ ११॥ एतदेवे-
ति॥ हासेन स्पष्टयितुं॥ शापप्रसादयोरिति॥ ब्रह्मा चैत्यन्वयः॥ १२॥ ॥

१६३

उपद्रष्टा साक्षात्पश्यति सर्वदृक् सर्वं पश्यति ॥ अतः प्रकृतेः पर इति ॥ अत्रेदं तत्त्वं वस्तुनो गुणसंबंधे रूपद्वय
मिदं पश्यते तद्वत्सा योगयोगाभ्यां विवक्ष्यति विवक्ष्यते ॥ गुणः सत्त्वाद्यः शान्तधारमूढास्वभावतः विस्मृत्वा शिवा
नां च गुणयंतस्वरूपिणा नातिभेदो भवेद्देहो गुणधर्मे हि शान्तः सत्त्वस्य शान्त्या नो जातु विस्मयिते पश्यते रजस
मो गुणाभ्यां तु भवेतां ब्रह्मरूपोः गुणोपमर्दतो भूयस्तदंशानां च भिन्नता ॥ अतः संग्रसत्त्वस्य विस्मयो मोक्षकरी मतिः ॥

त ४

हरिर्हि निर्गुणः साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः ॥ स सर्वदृग् उपद्रष्टा तं भज निर्गुणो भवेत् ॥ ५ ॥
निवृत्तेष्वप्यसंश्लेषगजा यस्मिन् ता म हः ॥ शुण्वन् भगवतो धर्मान एष दिदमच्युतं ॥ ६ ॥
स आह भगवांस्तस्मै प्रीतः शुश्रूषवे प्रभुः ॥ नृणां निःश्रेयसार्था यो वर्ती णो यदौःकुलं ॥ ७ ॥

अंशतो भूतिहेतुश्च तथानंदमपीष्वनः ॥ अंशतस्तारतम्येन ब्रह्मरूपादिसेविनां विभूतयो भवंत्येव शनैर्भो
प्यनंशतः इदमेवाभिप्रेत्य तत्र तत्रोच्यते ॥ अयं सितवस्त्रसत्त्वतनो नृणां स्युरितितथा ॥ सत्त्वस्य प्रियामूर्ति
रिति ॥ तथा सत्त्वतः त्रीर्थसाधनमिति ॥ तथा त्रयाणामेकभावानां योनय पश्यति वैभिदामिति ॥ तथा मते मय्य
च्युतेऽनेन च भिदाम एव पि च हते इत्यादि ॥ एवं च सति न किंचित्समंजसं तत्र इत्थानां तु सोहमात्रमिति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

भा० द० उ० २९ हातुसतर्हमपिदत्तवान् सर्पयदीरमिव ॥ २२ ॥ २३ उपसृष्टः अनुगतः उदगात् अनुधावत् उदकउत्तरतः ॥ २४ ॥
 १६४ वेकुंश्चेतद्दीपं ॥ २५ ॥ २६ तं वकासुरं तथावसनं तादृचसनं यस्य तं वजिनाद्देनः ॥ दुःखं हन्ता ॥ दूरतएव दृष्टु
 देवं स्वप्ने पापीयान्वरं भूतभयावहं ॥ यस्य यस्य करं शर्मिधास्ये स म्रियतामिति ॥ २१ ॥ त
 च्छुत्वा भगवान् रुद्रो दुर्मना इव भारत ॥ उमिति प्रहसंस्तस्मै ददेः देर मृतं यथा ॥ २२ ॥ इत्यु
 क्तः सोऽसुरो नृनं गीरीहरणालातसः ॥ सतद्वरं रीक्षार्थं शोभोर्मृष्टि किलोसुरः ॥ सहस्रं धातुम
 रं भेसोऽविभेत्सकृताच्छिवः ॥ २३ ॥ तेनोपसृष्टः संव्रस्तः पराधावत्सवे पथुः ॥ यावदंतं दिवौ
 भूमेः काष्ठानामुदगादुदके ॥ २४ ॥ अचानतः प्रतिविधितस्मीमांसन्सुरेश्वराः ॥ ततो वेकुंश्चम
 गमद्वास्वरं तमसः परं ॥ २५ ॥ यत्र नारायणः साक्षान्यासिना परमागतिः ॥ शांतो नान्यस्तदेव
 नायतो नावर्तते गतः ॥ २६ ॥ तं तथावसनं दृष्ट्वा भगवान् वजिनाद्देनः ॥ दूरत एव द्रिद्याद्वत्वा
 वदुको योगमायया ॥ २७ ॥ मेखलाजिनदंडाद्यैस्तेजसाग्निरिव ज्वलन् ॥ अभिवाद्या मासे च
 तं कुशपाणिर्विनीतवत् ॥ २८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ शाकुनेय भवान्व्यक्तं श्रुतः किं दूरमागतः ॥ हो
 रं विप्रम्यता पुंस आत्मा यस्य सर्वकामध्रुक् ॥ २९ ॥
 २९ मेखलादिभिरुपसंहितः ॥ प्रत्युदियात् ॥ समुत्तमागतः ॥ २८ ॥ व्यक्तं निश्चितं ॥ किमर्थं आत्मा देहः ॥ सर्वपुरुषा

र्यहेतुः ॥ अतो मापीडयेति ॥ २९ ॥
 १६४

१३ शकुनेः पुत्रः ॥ १४ ॥ १५ सुसंकटमाप कैलाशोत्थारनं पुरपालनं च ॥ १६ स्वगात्रतः उपाधावत् कथं आत्मकव्येण समो
सेन जुह्वान इति ॥ १७ ॥ अरुणश्चरुं चेतुमुद्यतः ॥ १८ ॥ मर्तिमानगिरिव देदीपमानः ॥ वयं अधुना तनायथा कथं चिदुः ॥

अत्रेवोदाहरंती ममिति हसं पुरातनं ॥ वृकासुरयगिरिशोवरं दत्वा पसंकटं ॥ १३ ॥ वृको नामासुरः पु
त्रः शकुनेः पथिनादं ॥ द्यूशुतोषं प्रष्टुं देवेषु त्रिषु दुर्मतिः ॥ १४ ॥ स आह देवगिरिशमुपाधावापु
सिद्धसि ॥ यो ल्याभ्यां गुणदोषाभ्यामाशुतुष्यति कुप्यति ॥ १५ ॥ दशास्यवाणयोस्तुष्टः स्तुवतोर्वेदिनो रिव
रेभ्यर्थमतुलंदत्वा तत आपसंकटं ॥ १६ ॥ इत्यादिष्टसमसुर उपाधावत् स्वगात्रतः केदार आत्मकव्ये
ण जुह्वानोऽग्निसुखं हरं ॥ १७ ॥ देवोपलब्धिं मप्राप्य निवेदात्स प्रमं हनि ॥ शिरोऽरुश्च त्वधितिनात्
तौ शक्तिं नमस्कृतं ॥ १८ ॥ सदा महाकारुणिकः स धर्ज्जटिर्यथा वयं चाप्तिरिवोत्थितोऽनलात् ॥ निगृह्य
दोभ्यां भुजयोर्न्यवारयत् तत्स्पर्शनाद्भय उपस्कृता कृतिः ॥ १९ ॥ तमाहवांगालमलं वृणीष्व मे यथा
भिकामेवितरामिते वरं ॥ प्रीयेयतो येन नृणां प्रपद्यतामहं त्वया त्माभ्रशमयते यथा ॥ २० ॥
खेन कर्तुं कामं वारयाम ॥ तद्वदिति ॥ स च उपस्कृता कृतिः परिपूर्णे देहोऽभवत् ॥ १९ ॥ न्यवारयत् ॥ एवमाह च यतो
येनापि भजतां प्रीतः स्यात् त्वया तु देहो वृथा पीड्यते इति ॥ २० ॥

चने

भा. २०. ३.
१६५

अथाकृतं शक्त्युदयतः वाङ्मनसो गोचरशक्तिसमुद्रस्य गिरिवमो शिवमोचनं रूपं चरित्रं संसृतिभिर्नो नारूपं संसारैः
४० इति श्रीमहाशक्तिमः ॥ ८ ॥ नवाशीतितमे देवः को महानिति संशयो परीक्ष्य विस्मयकं कथं मुनिभ्यो वक्ष्ये इन्द्रः
यएवमथाकृतं शक्त्युदयतः परस्य साक्षात्परमात्मनो हरेः गिरिवमोक्षं कथयेच्छृणोति वा विमु
च्यते संसृतिभिस्तथा तभिः ॥ ४० ॥ इति श्रीमहाशक्तिमहापुराणे दशमस्कंधे रुद्रमोक्षो नामाष्टाशतं
तमो ध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ श्रीकृतवाच ॥ सरस्वत्यास्तरे राजनृषयः सत्रमासत ॥ वितर्कः समभूतैषां
त्रिष्वधीशेषु को महान् ॥ तस्य जिज्ञासया तवैभवं वक्ष्ये सुत ॥ नृप ॥ तत्तत्प्रेषयामासुः सो
भ्यगादुत्थिताः सभासु ॥ न तस्मै प्रदंष्टं स्तोत्रं चक्रे सत्त्वपरीक्षया ॥ तस्मै च क्रोधं भगवान्प्रज्वल
न्नेन तेजसा ॥ ३ ॥ स आत्मन्युत्थितं मन्युमात्मजायात्मना प्रभुः ॥ अशीशमद्यथा वक्रिं स्वयोन्यावारि
णात्मभूः ॥ ४ ॥ ततः कैलाशमगमत्सतं देवो महेश्वरः ॥ परिरब्धुं समारंभं उत्थाय भ्रातरं मुदा ॥ ५ ॥
नैष स्वमस्युत्थया इति देवश्चुकोप ह ॥ शूलमुद्यम्य तं हतुं मारं भैति गमलोचनः ॥ ६ ॥
इति ॥ हासांतरमाह सरस्वत्या इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ स्वयोन्या स्वस्यैव रूपांतरेण निव्यक्तिस्थानेन स्वकार्येण
त्यर्थः ॥ तेन यथा कश्चिद्विंशमयति ॥ तथा स्वकार्येण पुत्रेण क्रोधं शमयामासेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ ५ ॥

१६५

प्रायशः पुंभिः धृतैर्भवान्स्वार्थान् समीहते साधयितुमिच्छति ॥ अथवा जनः पुंभिः सह यैः स्वकार्याणि साधयति ॥ अ
 त्तेन कथ्यतामिति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पेश चं पिशाचानां निवृत्तिं ॥ ३२ ॥ यत्र यथा वक्तव्यं दिष्यति ॥ ३३ ॥ चित्रैः भ्रातृकैः सुपेश

यदि नः अवरणाय लं यम द्यवसितं प्रभो ॥ भयतां प्रायशः पुंभिर्दृतैः स्वार्थान् समीहते ॥ ३४ ॥ श्रीभ
 क उवाच ॥ एवं भगवता पृष्टं वचनं तव वर्षिणा ॥ गतं क्रमो ब्रवीतस्मै यथा पूर्वमनुष्ठितं ॥ ३५ ॥ श्रीभगवा
 नुवाच ॥ एवं चेत्तर्हि तदा कानवयं श्रद्धा धीमहि ॥ यो रक्षशापां तैश्च प्राप्तेन पिशाचराट् ॥ ३६ ॥ यदि
 वस्तु त्रविश्रंभोदानं वेदं जगद्गुरो ॥ तर्हि गोशृङ्गिणसि हस्तं न्यस्त प्रतीयतां ॥ ३७ ॥ यद्यसत्यं वचः शंभोः
 कथं चिद्दानवर्षभ ॥ तदेनं जयं सदा च न यदुक्तानृतं पुनः ॥ ३८ ॥ इत्थं भगवतश्चित्रैर्वचोभिः स
 सुपेशलैः ॥ भिन्नधीर्विस्मितः सहस्रकुमतिर्यथात ॥ ३९ ॥ अथापतद्भिन्नशिरा वज्रं हत इव द
 णात् ॥ जयशब्देन मः शब्दः साधुशब्दो भवद्विवि ॥ ४० ॥ मुमुक्षुः पुष्पवर्षाणि हते पापे वृकासुर ॥ देववि
 पितृगंधर्वा मोचितसंकल्पिवः ॥ ४१ ॥ मुक्तं पिरिशमभ्याह भगवान् पुरुषोत्तमः ॥ अहा देव महादेव पा
 पोयं स्वेन शपना ॥ ४२ ॥ हतः को नु महत्स्वी शजंतु वै कृतकित्त्वपः ॥ ते मां स्यात्किमुविशेषं कृता गृह्णो जग
 लेः अतिरम्यैः भिन्नधीः भ्रंशितमतिः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ किमु वक्तव्यं विश्वेश त्वयि कृता गाः कृता पराध इति ॥ ४७ ॥

स ४

श्रीर्षिर्दे

रा २

भा० ८०३०
१६६

विस्मिता अपराधातिरेकेण निर्विकारितेन भूयांसंश्रद्धाः महत्तमं निश्चितवन्तः ॥ १५ ॥ यतः यस्मिन्नेराग्यं च चतु
विधमिति पाठे तच्चातुर्विध्यमेव द्रष्टव्यं विषयास्तु कृतं मशकवतोपि समानेष्वात्मा गोत्रमाद्यैराग्यं ततो विषया
रामध्ये लवणादिव्यतिरेकेणापिरिति द्वितीयं तथा वृत्तौ वपि मनसि रागशयित्येव न बाह्येन्द्रियैरेव विषयस्य

तं २

तन्निशम्याय मुक्तयो विस्मिताश्चिन्तसंशयाः भूयांसंश्रद्धाः कृतसंयतः शांतियतोऽभूयं
१५ धर्मः साक्षाद्यतो ज्ञानं वैराग्यं च तदन्ति ॥ ऐश्वर्यं चाष्टधायस्माद्यशश्चात्मसत्तापहर्ह
मुनीनां न्यस्तदंडानां शांतानां समचेतसां ॥ अकिंचनानां साधनां यमाहुः परमां गतिं ॥ १७ ॥
सत्त्वयस्य प्रिया मूर्तिर्ब्राह्मणस्त्विष्टदेवताः ॥ भजंत्यनाशिषः शांतायं वा निपुणं बुद्धयः ॥ १८ ॥
त्रिविधा कृतयस्तस्य राक्षसाश्च सुराः सुराः ॥ गुणान्यामायया सृष्टा सत्तत्ततीर्थसाधनं ॥ १९ ॥

वनं तृतीयं ॥ तत्राप्योदासीन्यं चतुर्थं ॥ यथाहुः ॥ वैराग्यमाद्यं यत्तमानसं जंक्चिद्विरागो व्यतिरेकसंज्ञः
एकेंद्रियाखंडद्विरागसौ क्षयतस्याप्यभावस्तु वशीकृताख्यमिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ तस्य भगवत एव यद्यपि त्रि
विधा आकृतयस्तत्र तासु सत्त्वमेव तीर्थसाधनं पुरुषार्थहेतुः ॥ १८ ॥ इत्थं निश्चित्य सरस्वतीतीरवासिनो विप्र

दसि संध्यासु किंप्रयुजति ॥ १९ ॥
१६६

७॥ ८॥ ९॥ १०॥ तीर्थकारिणः तीर्थवनिमित्तेन ॥ ११॥ १२॥ तस्य मंद्रयागंभीरयागिरानिर्वृतः तस्मीव भवेति

यत्तित्वापादयोर्देवीसांत्वयामासतंगिरा ॥ अथोजगाम वैकुण्ठं यत्र देवो जना ।
देवः ॥ शयानं श्रियुत्संगे पदावक्षस्यताडयत् ॥ १३॥ तत उत्थाय भगवान्सहस्ररुप्यस
तो गतिः स्वतल्यादवहद्यामुननामशिरसामुनिं ॥ १४॥ अह ते स्वागतं वसन्निषीदवा सने
क्षणं ॥ अजानतामागतान्नः संतुमर्हथ नः प्रभो ॥ १५॥ अतीव कोमलौ तात चरणौ ते महामुने ॥
इत्युक्त्वा विप्रचरणौ मर्हयस्तेन पाणिना ॥ १६॥ पुनर्हि सह लोकं मां लोकपालांश्च महेतो नू ॥
पादौ दकेन भगवं स्तीर्थानां तीर्थकारिणः ॥ १७॥ अथाहं भगवं स्तस्या आसमेकां तभाजनं ॥
वसत्युरसि भूतिर्भवतां दहतां हसः ॥ १८॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं ब्रुवति वैकुण्ठे भृगुस्तनू ॥
द्रयागिरानिर्वृतस्तपितस्तस्मी भक्त्युत्कंचोश्रुलोचनः ॥ १९॥ पुनः स्वसत्रमाव्रज्यमुनीनां
ब्रह्मवादिनां स्वानुभूतमशेषं एराजनेरगुरवर्णयत् ॥ २०॥

शेषः ॥ २१॥ २२॥ हरये परमात्मने नमो नमः ॥ रामाय नमो नमः ॥ रामगोविंददा मोदरवासुदेवेति नमो नमः

भा० ६० ७०
॥ १६७ ॥

ति

वृक्षान्किंस्वदिति॥ किमर्थं वृथा रोदिषि॥ यतस्त्वन्निवासे धनुर्धरमात्रो राजन्यबंधुरपि नास्ति॥ वृक्षेण्यस्य तु कावर्त्ता
एते तु सत्रेयागश्च वृक्षाणां मिलिता भवितुमर्हन्तीत्यर्थः॥ २८॥ तदेवाह धनदारात्मजापृक्ता इति धनादिभिर्वियुक्ता
किंस्विद्वृक्षं त्वन्निवासे रहनास्ति धनुर्धरः॥ राजन्यबंधुरे ते वै वृक्षाणां सत्रमासने॥ २९॥ धनदा
रात्मजापृक्ता यत्र शोचन्ति वृक्षाणां॥ ते वै राजन्यवेषेण तदा जीवन्त्यसंभराः॥ ३०॥ अहं प्रजावांभग
वनरक्षिष्ये दीनयो रिह॥ अनिस्तीर्णप्रतिज्ञोऽस्मि प्रवेक्ष्ये हतकल्मषः॥ ३१॥ ब्राम्हणे उवाच॥ सं
कर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नो धन्विना वरः॥ अतिरुद्धः प्रतिरथो न त्रातुं शक्नुवत्युत॥ ३२॥ तत्कथं तु भ
वान्कर्मदुष्करं जगदीश्वरः॥ चिकीर्षसित्त्वान्निष्पातन्न श्रद्धां ह्यहं वयं॥ ३३॥ अर्जुन उवाच॥ नाहं स
कर्षणो ब्रह्मन्नेकस्मिन्कास्मिरेव च॥ अहं वा अर्जुनो नाम गाडिवयस्य वै धनुः॥ ३४॥ तावमस्यामम
ब्रह्मन्तीर्थेऽयं वक्तोषण॥ मृत्युं विजित्य प्रधनेऽनियते प्रजां प्रभो॥ ३५॥ एवं विस्वमितो विप्रः फा
ल्गुनेन परंतप॥ जगाम स गृहं प्रीतः पार्थवीर्ष्य निशामयन्॥ ३६॥

यत्र येषु जीवत्सु शोचन्ति ते जीवन्ति॥ केवलं जीविकां संपादयन्ति॥ २९॥ हतकल्मष इति॥ अग्निप्रवेशे न वृक्षाणां विलापश्च
वृक्षाणां कात्तृतो भवेयमित्यर्थः॥ अहतकल्मषश्चेदित्वा॥ ३०॥ ३१॥ मश्रुद्धमहेन संप्रतीमः॥ ३२॥ ३३॥ ३४॥ एवं प्रोदि
ति

विष्णुसं प्रापितः॥
॥ १६७ ॥

२० व्यास नंद तस्य मुखपंकजो हतगंधयुक्तं पीयूषं तस्य हरेः प्रशस्तयशोयः संसारी सेवते समुक्तो भवतीति ॥ २१ ॥
स चोक्तं लक्षणं भगवान् कृष्ण एवेति दर्शयितुमाख्यानांतरमाह ॥ एकदेति ॥ २२ ॥ २३ ॥ ब्रह्म द्विष इत्यादिकां तां गा

श्रीशुक उवाच ॥ एवं सारस्वता विप्रानृणां संशयनुत्तये ॥ पुरुषस्य पदं भोजं सेवया तद्भूतिं गताः ॥ २४ ॥
स्तत उवाच ॥ इत्येतन्मुनिर्नयास्य पद्मगंधपीयूषं भवभयमित्यरस्य पुंसः ॥ शुभ्लोक्तं अवलपुटेः पि
वत्यभिस्त्रं पांथो ध्वं भ्रमणपरिश्रमं जहाति ॥ २५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एकदा द्वारवत्यां तु विप्रपत्न्याः
कुमारकः ॥ जातमात्रो भुवं स्पृष्ट्वा ममार किल भारत ॥ २६ ॥ विप्रो गृहीत्वा मृतकं राज्ञ्युपधा यमः ॥
इदं प्रोवाच विलपन्ना तु गेदी ते मानसः ॥ २७ ॥ ब्रह्म द्विषः शठधियोऽनुद्यस्य विषयात्मनः ॥ क्षत्रबंधोः
कर्मदोषात्पंचत्वं मे गतोऽर्भकः ॥ २८ ॥ हिंसा विहारं नृपतिंदुःशीलमजितेन्द्रियं ॥ प्रजाभंजत्यः सीदं
तिदरिद्रानित्यदुःखिताः ॥ २९ ॥ एवं द्वितीयं ब्रह्मर्षिस्तृतीयं त्वेव मेव च ॥ विसृज्य स नृपद्वारितां यां स
मगायत ॥ ३० ॥ तामर्जुन उपश्रुत्य कर्हिचित्केशवांतिके ॥ परे ते न व मेवाले ब्राह्मणं समभाषत
॥ ३१ ॥

थावाक्यं ॥ मयि न कश्चिद्दोषः ॥ अतो राजदोषेणेव मत्पुत्रा म्रियंत इति वारं वारं चुकोशेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

भा० ६०३
१६८

येनिदंति एवमनुष्याः कीर्तिस्थापयिष्यन्ति निश्चलाकरिष्यन्ति पावनेरेतुं द्वाभंगभयादगंतुकमिति ४७ सप्त
सप्तसंख्यामिरयोयद्युदीयेषुतान् ४८ ४९ ५० कृतमिति प्रकृतिपरिणामरूपं नालोकाभावमात्रं ५१ चक्रानुपयेन
एतेन कीर्तिविमलामनुष्याः स्थापयिष्यन्ति इति संभाष्य भगवान् जनेन महेश्वरः दिव्यं स्वरयमा
स्थापयतीति दिशमाविशत् ४९ सप्तदीपान् सप्तसिंधुं सप्तसप्तमिरीनय लोकालोकं तथोतीत्य
विवेश सुमहत्तमः ४९ तत्राश्वाः सैव्यसुग्रीवमेघपुष्पवलाहकाः तमसिभ्रष्टगतयो वभूवुर्भ
रतर्षभ ४९ तानहृष्टा भगवान् कृत्वा महायोगेश्वरेश्वरः सहस्रादित्यसंकाशां च चक्रं प्राहिता
त्पुः ५० तमः सुधारगहनं कृतमहद्विदारयद्भित्तरातेजसा मनोजवनिर्विविशे सुदर्शनं गु
णचुत्तोरामशरो यथा चक्रः ५१ द्वारेण चक्रानुपयेन तत्तमः परं परं ज्योतिरनंतं ५२ समश्नुवा
नं प्रसमीदय फाल्गुनः प्रताडिताक्षोपिरधेक्षित्वा उभे ५३ ततः प्रविष्टः सलिलं नभस्तवावलीय
सैजहृद्दूर्ध्वं भ्रूषणं तत्राद्भुतं वैभवं न्युमत्तमं भ्राजन्मणिस्तंभसहस्रशोभितं ५३

चक्रमनुगतेन द्वारेण तत्तमः परस्मात्तमसः परंदूरे वर्तमानं परं श्रेष्ठं भागवतं ज्योतिरसमश्नुवानं व्याघ्रवत्प्र
समीक्ष्य प्रताडिताक्षोनेत्रे न्यमीलयदिति ५२ रजतैः उच्चैर्लेतः चंद्रैः सहान्तः ऊर्मयो भ्रूषणं यस्य तत् तत्र सलिलं

प्रवनेन सहकालप्रचयमत्तमं ज्योतिरसमश्नुवा ५३
१६८

श ४

३६ ब्राह्मणोपेक्षकत्वेन कृत्वा वज्रयामहे श्वरं नमस्कृत्य ३७ न्यरुणात् आरुतवान् तदेवाह तिर्य्यगर्हमिति ३८ अद
 प्रसक्तिकाल आसन्नेभार्याया द्विजसत्रमः पाहि पाहि प्रजाम् त्पोरित्या हा ज्जु नमातुरः ३९ सउपसृ
 श्य शुच्यं भो नमस्कृत्य महेश्वरं दिव्यास्त्राणि च संस्मृत्य सज्यं गां दीम माददे ३९ न्यरुणात्
 तिकागारं शरैर्नानास्त्रयोजितैः तिर्य्यगर्हमधः पार्थ श्वकार शरपंजरं ३९ ततः कुमारः संजातो
 विप्रपत्न्योरुदन्नुदुः सद्यो दर्शनमापेदे सौभाग्यं विहाय सा ३९ तदा ह विप्रो विजयं विनिन्दन्
 स्मसन्निधौ मोहापश्यत मेयो हं प्रदधे लोवकं तपनं ४० न प्रद्युम्नो नाति रुद्धो न गमो न च के
 शवः यस्य शोकः परित्रातुं कोऽन्यस्तदेवितेश्वरः ४१ धिगर्जनं मे पावा दधिगात्मश्लाघिनो ध
 नुः देवोपसृष्टयो मोहादातिनीषति दुर्मतिः ४२ एवं शपति विप्रो विद्यामास्याय फाल्गुनः
 ययो संयमनी मां यत्रास्त भगवानयमः ४३ विप्रोपत्यमचक्ष्णस्तत एद्रिमगात्पुरीम् आस्रेयी
 नैरुतं सोम्या वायवी वारुणी मथ ४४ रसातले नाकपृष्ठे धिष्णान्यन्या न्युदायुधः ततोऽन्यथा द्विज
 सुता ह्यनिस्तीर्णी प्रतिश्रुतः ४५ अग्निरिविदुः कृत्स्नेन प्रत्युक्तः प्रतिषेधतो दर्शये द्विजसन्तं तमाव
 र्शनमापेदे देवोपि नावशिष्ट इत्यर्थः ३९ ४० यस्य प्रजाः तत्तत्र ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ इत्युक्तः वारितः उपपत्तिभिः प्र
 तिषेधं कुर्वता सावज्ञमावजानीहि ४६

४६
 ४७
 ४८
 ४९
 ५०
 ५१
 ५२
 ५३
 ५४
 ५५
 ५६

भा० ८० उ० मेकलावतीर्णवितिसंबोधनं शीघ्रमेतिसकाशं इतं आगच्छतं ॥ ५॥ आचरंतं इदं तु भारत युद्धात् पूर्वमेव कृतमपि ॥

१६६

द्विजात्मजा मेयुचयोर्दिदं ह्युणामयोपनीताभुवि धर्मगुप्त्रये ॥ कलावतीर्णवदने भेरासुरानह
त्वे हभूयस्त्रये तमेति मे ॥ ५॥ पूर्णकामावपियवानरनारायणावृषी ॥ धर्ममाचरतां स्थिते
स्वर्गभौलोकसंग्रहं ॥ ६॥ इत्यादिष्टौ भगवता तौ कस्मौ परमेषि तौ ॥ ओमित्या नम्यभूमान
मादाय द्विजद्वारकोन ॥ ६१॥ न्यवेत्तं तां सकंधामसंप्रहृष्टो यथागतं विप्राय ददतुः पुत्रान्य
थारूपं यथा प्रभम ॥ ६२॥ निशम्य वेत्तं धामपार्थः परमविस्मितः ॥ यत्किंचित्पौरुषं पुंसां मेने
कस्मानुकंपितं ॥ ६३॥ इतीदृशं न्यनेका निवीर्याणि ह प्रदर्शयन् ॥ पुंभुजं विषयानगाम्या
नीजोवात्यजितैर्मैवैः ॥ ६४॥ प्रववर्षा विलान्कामान् पुजासुवास्त्रेणादिषु ॥ यथाकालं य
थेवं द्रोभगवांश्चैष्टमास्थितः ॥ ६५॥ हत्वानृपान धर्मिष्ठानघातयित्वा ज्जुनादिभिः ॥
अजसावतैर्यामास धर्मं धर्मसुतादिभिः ॥ ६६॥

अकथनप्रस्तावेत ॥ अत्रोक्तम् ॥ ६०॥ ६१॥ ६२॥ ६३॥ ६४॥ ६५॥ ६६॥ रामरामरामरामरामराम ॥

१६६

सहस्रमूर्द्धिभवाः फणास्तुमयसेषाद्यतिभिः द्विसहस्रनेत्रैर्जितं स्फटिकगिरिसंकाशं शितिकंठजि
कंशितयः नीलाः कंठजिह्वायस्यते ॥ ५४ ॥ तद्गोमुखवासनं तस्यानंतस्य भोगो देहः सुखकरमासनयस्यते ॥ ५५ ॥

तस्मिन्महाभोगमनंतमद्रुसहस्रमूर्द्धेन फणामणिद्युभिः ॥ विराजमानादिगुणोत्तरेण सलं
सिताचलाभं शितिकंठजिह्वं ॥ ५४ ॥ ददर्श तद्गोमुखं सनं विभुं महानुभावपुरुषोत्तमोत्तमः ॥
साद्रावुदोभं सुपिसंगवाससंप्रसन्नवक्त्रं रुचिरायते चरणं ॥ ५५ ॥ महामणिप्रोतकिरीटकुंडल
प्रभापरिचितसहस्रकुंतलं ॥ प्रलंबचारं घृभुजं सकौस्तुभं श्रीवत्सलस्यावनमालयावृतं
५६ ॥ सुनंदनंदप्रमुखैः स्वपापैश्चैश्चक्रादिभिर्मूर्तिधरैर्निजायधैः ॥ पुष्ट्या प्रियाकीर्त्यनया
खिलर्द्धिभिर्निषेवमाणपरमेष्ठिनां पीति ॥ ५७ ॥ वंद्यं तस्मान्मनंतमच्युतो जिह्मंतदृशं जात
साध्वसः ॥ तावाहभूमापरमेष्ठिनां प्रभुर्वह्निजलीसस्मितमूर्जया गिर ॥ ५८ ॥

महंतो मणिप्रातायेषु तेषां किरीटकुंडलानां प्रभातया परिदिप्ताः सर्वतः स्फुरंतः सहस्रमपरिमिताः कुंत
लायस्यते ॥ ५६ ॥ कीर्त्या जया कीर्तिसहितया व्रजया ॥ खिलर्द्धिभिरणिमादिविभूतिभिर्मूर्तिधराभिः ॥ ५७ ॥ ऊर्जि

तयापि गिर ॥ ५८ ॥

भा० ६० उ०
१७०

सूतमागधवंदिभिश्चोपगीयमानः॥ ^{१८} ताः किन्नवस्त्रा अतएव विवृतोरुकुचप्रदेशाः उड्डतानि स्त्रस्तानि
वृहत्कवरेभ्यः प्रसूनानियासां ताः॥ जातेन स्मरेण यत्तस्य वः तेन लसन्ति वदनानियासां ताः॥ ^{१९} तासां
उपगीयमानो गंधर्वैर्मृदंगपरावानकान्॥ वादयद्भिर्मुदावीणां सूतमागधवंदिभिः॥ ^{२०}
सिचमानोऽच्युतस्ताभिर्हसन्तीभिः स्मरे चकैः॥ प्रतिसिचनविचिक्रीडेयत्तीभिर्यत्तरादि
व॥ ^{२१} ताः किन्नवस्त्रविवृतोरुकुचप्रदेशाः सिंचन्त्य उड्डतवृहत्कवरप्रसूनाः॥ कांतं स्मरे च
कजिहीर्षया परगृह्यजातस्मरेत्सवलसद्वदनविरेजुः॥ ^{२२} कस्मस्तु तत्तनविषजितकुंकु
मस्रकं कीटाभिषंगधूतकुंतलवृंदबंधः॥ सिंचन्मुदुर्यवतिभिः प्रतिपिच्यमानो रेमे करे
णभिरिवेभयतिः परीतः॥ ^{२३} नटानां नर्तकीनां च गीतवाद्योपजीविनां॥ कीडालंकारवासां
सिंहस्मोदातस्य च स्त्रियः॥ ^{२४} कस्मस्यैव विहरतोगत्यालापेक्षिते स्मितैः॥ नर्मस्वेलिप
रिषंगैः स्त्रीणां किल हताधियः॥ ^{२५}

स्तनेभ्यो विषजितकुंकुमस्रकस्य सः॥ कीडायामभिषंगेन अभिनिवेशेन धृतः कं पितकुंतलवृंदबंधो यस्य॥
सः॥ ^{२६} ११॥ १२॥ १३॥

१७०

इति श्रीसुशर्मनवतीतमः ॥ ८६ ॥ चरमेतुपुनः प्रोक्ता कस्मलीला समासतः ॥ यदुवंशप्रसूतानां मानं त्यं च सकारणं ॥ श्रीसु
विभक्तिं समासेन दर्शयति ॥ सुखं सुपुण्यामिति ॥ सर्वसंपदादिविशिष्टायां ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ श्रियः पतिः षोडशपत्नीना
इति श्रीसुशर्मनवतीतमः ॥ ८७ ॥ **शुद्धागवते महापुरुषो दशमस्कंधे द्विजकुमारनयनं नानवाशीति मोध्यायः ॥ ८७ ॥ श्री**
मुकुटवाच ॥ सुखं सुपुण्यानि वसनं दारकायां श्रियः पतिः ॥ सर्वसंपत्समृद्धायां जुष्टायां वस्मि
पुंगवैः ॥ १ ॥ **स्त्रिभिश्चोत्तमवे** **षाभिर्नवयौवनकांतिभिः ॥** कंदुकादिभिर्हर्म्येषु कीडान्तिभि
स्तुडिद्युभिः ॥ २ ॥ **नित्यसंकुलमार्गायां मदच्युद्भिर्मतंगजैः ॥** स्वलंकृतैर्भटैरश्वैरथैश्च कनको
ज्वलैः ॥ ३ ॥ **उद्यानोपवनाद्यायां पुष्पितद्रुमराजिषु ॥** निर्विशङ्कगविहगैर्नादितायां समंत
तः ॥ ४ ॥ **रेमे षोडशासाहस्रपत्नीनामेकवस्त्रभः ॥** तावद्विचित्ररूपो सौतद्गृहेषु महर्द्धिषु ॥ ५ ॥ **प्रो**
त्फुल्लोत्पलकङ्कारकुमुदंभोजरेणुभिः ॥ वासितामलतोयेषु कुजद्विजकुलेषु च ॥ **द्विविजहा**
रविगाद्याभोक्रदिनीषु महोदयः ॥ कुचकुंकुमलिसांगः परिरध्यश्रयोषितां ॥ ७ ॥
मेकवस्त्रभः सनतासांगे हेपुरे मद्रत्यन्वयः ॥ ५ ॥ **गोहविशेषं प्रोत्फुल्लेत्यादि स्तोकेन ॥** **द्वि** तथा क्रदिनीषु च **अंभो**
विगाद्यविजहार महानुदयो वैभवस्य सः ॥ योषितां कुचकुंकुमैर्लिसांगः यतस्ताभिः परिरध्यः ॥ ७ ॥ ११ ॥ ५५ ॥ ११

५५ ॥ ११

१५ मुकुंदगदिता निरहस्या निविस्मृत्य ॥ तदेकचित्तया कचित्त्वं हीरोऽसि वयमिव स्थगितगीस्तदनुवाक ॥ हे इंदो
नस्तथैवोपलक्ष्यसे ॥ १८ ॥ अप्रिया चरणं विना स्मरो दीरणं न च याजनं न मलयानिलतवानुचितमित्यर्थः
१६ मेघेति ॥ आनपात्ति हरण दिसाम्या त्वया देवद्रस्य नूनं दयितः सखासि श्रुतो भवांस्तं ध्यायति ॥ ध्याने लिंग

भो भो सदानिष्ठ न मे उदन्वन्नलद्यति द्रोधिगत प्रजागरः ॥ किं वा मुकुंदापहतात्मलांश्च
नः प्राप्तादशां च चगतो दुरत्यया ॥ १७ ॥ त्वयं क्षणवलवता सिगृहीत इंदो दीरास्तमोन नि
जदीधितिभिः क्षिणोपि ॥ कच्चिन्मुकुंदगदिता नित्यया वयं त्वं विस्मृत्य भो स्थगितगीरुपलक्ष
सेनः ॥ १८ ॥ किं वा चरितमस्माभिर्मलया निलते प्रियं गोविंदापांगनिभिर्नेह दूरयसिनः स्मरं ॥ १९ ॥
मेघश्रीमस्त्वमसि दयितो या देवद्रस्य नूनं श्रीवत्सां कं वयमिव भवान् ध्यायति प्रेमवदः ॥ अत्युत्कंठः
स वत हृदयोः स्मरं धोवाषाधारः स्मृत्वा स्मृत्वा विसृजति मुकुंदः खदस्तप्रसंगः ॥ २० ॥ प्रियरावपदा
निभाषसे मृतसंजीविकागिरा ॥ करवाणि किमद्यते प्रियं वदसे विलितकंठकोकिल ॥ २१ ॥

न्याहुः ॥ अत्युत्कंठ इत्यादि ॥ अहो किमिति त्वया तेन सख्यं कृतं ॥ यतो दुःखदस्तप्रसंग इति ॥ २० ॥ हे कोकिल प्रियरावस्य प्रि
यवदस्य श्रीकृष्णस्य पदानी वपदानि शब्दां स्वभाषसे मृतान् संजीवयतीति तथातया नयाकोमलमावग्लितकंठरम

लीयकंठमेकशय ॥ किंतव प्रियं करवाणि ॥ २१ ॥

मुकुटैकधियः समाहिताइवक्षणमगिरंसत्यः पुनस्तमेवचित्तयंत्योजडंयथाभवतितथायानिवाक्यान्यनुसू
निममत्तोगदतः शृण्वित्यर्थः ॥ १४ ॥ ईश्वरः श्रीकृष्णः स्वपितृत्वंतुनिद्राभंगंकुर्वतीतिविलपसिनशेषेनस्वपिषितद
नुचितमित्यर्थः ॥ अथवानापराधस्तवेत्याशयेनाहुः ॥ नलिननयनस्यहासेनसहितउदारंयस्त्रीलेहितंतेकाचिद्वा

ऊचुर्मुकुन्दैकधियोगिरुन्मत्तवज्जडं ॥ चिंतयंत्योऽरविंदाहंतानिमेगदतः शृणु ॥ १४ ॥ महिष्य
ऊचुः ॥ करारिविलयमित्वंवीतनिद्रानशेषेस्वपितिजगतिरात्रामीश्वरोगुप्तबाधः ॥ वयमिवस
त्तिकसिद्धादनिभिन्नचेतानलिननयनहासोदारलीलेक्षितेन ॥ १५ ॥ नेत्रेनमीलयसिनक्तमह
ष्टबंधुस्त्वरोरवीषिकरुणंवतधक्कवाकि ॥ दोष्यगतावयमिवाचुतपादजुष्टाकिंवास्त्रजस्पृहयसे
कवरेणवोढुं ॥ १६ ॥

दंतिभिर्नचेतास्त्वमिति ॥ १५ ॥ नक्तंरात्रावहृष्टबंधुसतीरोरवीषि ॥ किंवानैतावत् ॥ अपिचवयमिवसृहयसे ॥ अ
लब्धनिद्रः सदानिष्टनसे ॥ कोशसि किंवा अस्माभिः प्राप्तं दशं त्वमपि गतोसि ॥ अहो कष्टं ॥ यथावयं संभोगो
नमुकुंदापहृतकुंकुमादिलांघनाः ॥ तथा त्वमपि यतः अपहृतश्रीकौस्तुभादिलांघनोलक्षसे ॥ १६ ॥ ॥ ३५

भा० ६० ३०
१७२

२५ तासां हस्ते एवं भूतोभावो नातिचित्रमित्याह श्रुतमात्रोपीति उरुभिर्गीतैर्गीतैः उरुधागीतो वायैः कैश्चिदपि गीतैः
यथा कथंचिदपि गीतो वेत्यर्थः ॥ २६ ॥ पदं स्थानं ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ यारुक्मिणी प्रमुखा अष्टौ ता उदाहृताः प्रागेव ॥ ३० ॥

३१ तीदृशेन भावेन कस्मे योगेश्वरेश्वरे ॥ क्रियमाणेन माधवो लेभिरे परमां गतिं ॥ २५ ॥ श्रुतमात्रो
पियः स्त्रीणां प्रसया कर्षते मनः ॥ उरुगायोरुगीतो वा पश्यतीनां कुतः पुनः ॥ २६ ॥ योः संपर्यवन्त्येमा
पादसंवाहनादिभिः ॥ जगद्गुरुं भर्तुं दृष्ट्वा तासां किं वर्यते तपः ॥ २७ ॥ एवं वेदोदितं धर्ममनुतिष्ठन्स
तां गतिः ॥ गदधर्मा र्थकामानां मुदुःखादर्शयत्यदः ॥ २८ ॥ आस्थितस्य परं धर्मं कस्मस्य पदमधि
ना ॥ आसन्नषोडशसहस्रमहिष्यश्च शताधिकाः ॥ २९ ॥ तासां स्त्रीरत्नभूतानां मष्टौ यथा गुदाहृताः
रुक्मिणी प्रमुखा राजस्तपुत्राश्चानुपूर्वशः ॥ ३० ॥ एकैकस्या दश दश कस्माः जीजनदात्मजान् ॥ या
वत्तथात्मना भाव्या द्यमायतिरीश्वरः ॥ ३१ ॥ तेषां मुदामवीर्याणामष्टदश महारथाः ॥ आसन्नु
दारयशस्तेषां नामानि मेमृशुः ॥ ३२ ॥ प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च दीप्तिमान्भानुरेव च ॥ सावो मधुवह
ज्ञानुश्चित्रभानुर्वकोऽरुणः ॥ ३३ ॥

संश्रुतेतरशताधिकषोडशसहस्रमहिषीणां पुत्रालक्षमेकमशीत्युत्तरैकषष्टिसहस्राणि भवन्ति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अनिरुद्ध
श्चेति श्रुतः पुत्राणां मध्ये सप्तदशे वक्ष्येयाः ॥ अथैवा अनिरुद्धनामापि कश्चित्पुत्र एवेति ॥ ३३ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५५ ॥

१७२

हेक्षितिधर त्वनवदसि॥ अतो नूनं महान्तमर्थं चिंतयसे॥ वत तर्हि॥ अपि किं वयं स्तनैर्विधत्तुं कामयामहे॥ तथा त्वं स्तन तुल्ये
 मृगैर्वोढुं कामयते॥ उमिति चेत्तर्हि तवापि अस्मद्वदवस्था भविष्यतीति भावः॥ २२॥ भो सिंधुपत्न्यः नद्यः संप्रति ग्रीष्मसिंधु
 मेघद्वारे अमृतवृष्ट्या युष्मान्ना नंदयति॥ वत अहो कष्टं॥ अतः शुष्यतो द्रुहायासांताः॥ अपगत कमलशोभाः॥ कशाश्च
 वयं यथा प्रियतमस्य भर्तुर्मधुपतेः संप्रसिद्धाः॥ २३॥ अहं देवदेवादागतं हंसं कल्पयित्वा दुःहं सेति नः अस्मान् अतिपु
 नचलस्मिनवदस्य दारवुद्धेक्षितिधर चिंतयसे महान्तमर्थं॥ अपि वत वसुदेवनंदनोऽग्रिं वयमिव
 कामयसे स्तनैर्विधत्तुं॥ २४॥ शुष्यद्द्रुहाः कर्षिता वत सिंधुपत्न्यः संप्रत्यपास्त कमलश्रियदृष्टभर्तुः
 यद्वदयं यदुपतेः प्रणयावलोकमप्राप्य मृष्टदयाः पुरु कर्षिताः स्म॥ २५॥ हंसस्वागतमास्यतां पि
 वपयो वृद्यगणैः कथादूतत्वांतु विदामकच्चिदेजितः स्वस्त्यास्त उक्तं पुरा॥ किं वानश्च लसो हृदः स
 रति तं कस्माद्भजामो वयं सौद्रालापय कामदं श्रियमृते सैवैक निष्ठास्त्रियां॥ २६॥ श्रीमृक ३ वाच
 एतदसि उक्तं किं वाच लसो हृदः स्मरति॥ सृत्वैव मां प्रस्थापितवानेति चेत्॥ हे सौद्रक्षुद्रस्य दूत कस्मात्तं वयं भजामः का
 मर्थमाह्वयति युष्मदास्तेति चेदत आहुः॥ अहो तर्हि तं द्रुहालापय आकारय॥ उमिति गच्छंतमिव तं पुनराहुः॥ योऽस्मा
 न्त्ववयित्वा एकाकिनी रमते॥ तां श्रियमृते तमेवालापय॥ सा तदेक निष्ठा कथं परिहर्तुं शक्यत इति चेदत आहुः॥ स्त्रियां जाता
 वैकवचनं॥ अस्मा सुस्त्री मध्ये किं सैवैक निष्ठा न तु वयमित्यर्थः॥ पागातरे तु सौद्रमधुतद्वत्॥ मधुरालापमात्रयस्य तं॥ अका

किं वयं भजामः किं वयं भजामः किं वयं भजामः
 किं वयं भजामः किं वयं भजामः किं वयं भजामः
 किं वयं भजामः किं वयं भजामः किं वयं भजामः
 किं वयं भजामः किं वयं भजामः किं वयं भजामः

भा० ६० ३
१७३

तेषां तन्नामनुष्येषु प्रजापतयः सुदारुणाः ते चोत्पन्नामनुष्येषु प्रजापतयः सुदारुणाः ॥ ४३ ॥ तन्नि
शः समुद्रता देवाय दुकले पृथगिति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ तस्मात्कस्मकीर्तः सर्वतीर्थो नमत्वं कस्मस्य च सर्वदेवो नम
त्वं न विचित्रमित्याह तीर्थचक्र इति इतः पूर्वस्वः सरिदेव सर्वतोधिकं तीर्थमित्यासीत् इदानीं तु यदुष्यदजनि
जातं तीर्थं श्रीकस्मकीर्तिरूपं एतत्स्वः सरिद्रूपपादशोचं तीर्थं नमत्वं चक्रं स्वयमेव सर्वतीर्थो परिविर्गजतद्
देवा सुरा हरता ये दैत्येयाः सुदारुणाः ॥ ४३ ॥ तन्नि
ग्रहा यदरिणो प्रोक्ता देवा यदोः कुले ॥ अवतीर्णः कुलशतं तेषां मेकाधिकं नृप ॥ ४४ ॥ तेषां प्रमा
णं भगवान्प्रभुत्वेनाभवद्धरिः ॥ ये चानुवर्तिनस्तस्य ववृधुः सर्वया देवाः ॥ ४५ ॥ शय्यासनारत्नाला
पकीडास्त्राणां नादिषु ॥ नाविदुः संततात्मानं वृत्तमयः कस्मचेतसः ॥ ४६ ॥ तीर्थचक्रं नृपो नयदजनिय
दुषु स्वः सरितादशोचं विद्विद्वास्त्रगधाः स्वरूपं ययुरजितपराश्रियदर्थः न्ययत्नः ॥ ० ॥
यथः श्रीकस्मस्य विद्विषः स्निग्धाश्च तत्सारूप्यं ययुरित्यपि न चित्रं ॥ तस्य परमकारुणिकत्वात् तथा चेदं न
चित्रं किंतु अजितपराजिता कैश्चिदप्यप्राप्य सर्वतः परिपूर्णं श्रीकस्मस्यैव नान्यस्येति तदेवाह य
दर्थं न्येषां ब्रह्मादीनां यत्न इति ॥ ननु निरपेक्षं तमेव ब्रह्मीः श्रयत इति चित्रमेवेति चेन्न हि परमसंगलना

मध्ययत्नस्येत्याह ॥ ० ॥
१७३

३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥सहस्राणामपरिमितानां कुमारणामित्यन्वयः॥४१॥यदाप्रत्येकं वदन् ध्याप

पुष्परेवे देवा दुश्श्रुतदेवः सुनन्दनः॥चित्रभानुर्विरूपश्च कविर्न्यग्रोध एव च॥३४॥एतेषामपि रा
जैर्द्रतनूजानां मधुद्विषः॥प्रद्युम्नश्चासीत्प्रथमः पितृवद्रुक्मिणीसुतः॥३५॥सरुक्मिणो दुहितर
मुपये मे महारथः॥तस्मात्सुताऽनिरुद्धो भूनागायुतवल्गो नितः॥३६॥सचापिरुक्मिणः पोत्रीरौ
हित्रा जगद्देवतः॥वज्रसस्याभवद्यस्तुमौ सुला देवशेषितः॥३७॥प्रतिवाङ्मरभूतस्मात्सुवाङ्
स्तस्य चात्मजः॥सुवाहोः शातसेनो भूतशसेनस्तुतस्तुतः॥३८॥नद्यतस्मिन्कुले जाता अध
नाश्रवदुप्रजाः॥अल्पायुषाऽल्पवीर्याश्च अल्पदण्डाश्च जज्ञिरे॥३९॥यदुवंशप्रसूतानां
पुंसां विख्यातकर्मणां॥संख्यानशक्यते कर्तुमपि वक्ष्यते नृप॥४०॥तिस्रः कोटयः सहस्राणाम
ष्टाशीतिशतानि च॥आसनयदुकुलाचार्याः कुमारणामिति श्रुतिः॥४१॥संख्यानं यादवानां
कः कथिष्यति महात्मना॥यत्रायुतानामयुतलक्षेण स्ते स आङ्ककः॥४२॥

यतामाचार्याणामियं संख्या॥तदपि श्रुतिमात्रं न तु सम्यक् ज्ञायते॥तदा कुमारणामेव संख्यां कर्तुं न शक्यते॥

कुतः पुनः सर्वेषां यादवानामिति॥४२॥

भा. द. ३.
१७४

तत्र कार्यविशेषैः स्वीकृतमस्य कर्मो दिनानामूर्तैर्विशेषतो यद्वृत्तमस्य तदनु रूपानुकारिणिकर्म कर्षणानिकर्मो एव
श्रूयान् शृणुयादित्यर्थः ॥ ४९ ॥ अनुवृत्तेः फलमाह मर्त्य इति ॥ श्रीमत्याः कथायाः श्रवणकीर्तनयुक्तया चिंतया संवर्द्धि

इत्थं परस्य निजवर्त्मरिरक्षया तत्तलीलातनोत्तदनु रूपविडंबनानि ॥ कर्माणिकर्म कर्षणानि यद्
तमस्य श्रूयादमुष्य पदयोरनुवृत्तिमिच्छन् ॥ ४९ ॥ मर्त्यस्तयाननुसमेधितयामुकुंद ॥ श्रीम
क्तया श्रवणकीर्तनचिंतयेति ॥ तद्वामदुष्करकृतांतजवापवर्गग्रामाद्वनं दिति भुजोऽ
पिययुर्यदर्थः ॥ ५० ॥ चित्रं न चैतदुरुगायविचित्रलीलाविध्वस्तकल्मषकंदवकमुक्तिरू
पं ॥ स्त्रीणां सुदुस्त्यजकृतांतजवापवर्गग्रामाद्वनं दिति भुजोऽपिययुर्यदर्थः ॥ ५० ॥ इति
श्रीमद्भागवतमहापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैद्यासिक्यां दशमस्कंधे श्रीकृष्णलीलाचरिताऽ
नुवर्तने नवतितमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

तथा तन्निष्ठत्वेन तस्य धामलोकमेति ॥ लोकत्वेऽपि कालानां कलितमाह ॥ दुस्तरं इति ॥ दुर्लभपुरुषार्थमाह ॥ ग्रामा
दिति ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इति श्रीधरसामिनि विचितायां भावार्थदीपिकायां दशमस्कंधे नवतितमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ शुभमस्तु ॥ १७४

स्कन्धः - दशमः उत्तरार्धः

यन्नामेति॥तेपिनार्थस्मरणपेक्षमित्याह॥श्रुतमथगदितमिति॥सर्वधर्माश्रयत्वादपीत्याह॥यत्कृतोगोत्रधर्मरतिगोत्रे
षु॥तद्विषयंशेषधर्मोयत्कृतः॥येनप्रवर्तितः॥तस्यक्षितिभरहरणंनैवचित्रमित्याह॥कस्मस्येतदिति॥कालचक्रायुध
स्येति सर्वसंसारकालमूर्तेः॥विशेषतोदुरंतप्रभावचक्रायुधस्यकियदेतदित्यर्थः॥४७॥यतःएवंभूतःश्रीकृष्णःत
तःसखसर्वेत्तमइत्याह॥जयतीति॥जनानांजीवानांयोनिवासः॥आश्रयःतेषुवानिवसति॥अंतर्गम्यमित्या॥तथासक

यन्नामामंगलघ्नंश्रुतमथगदितंयत्कृतोगोत्रधर्मः॥कस्मस्येतन्नचित्रंक्षितिभरहरणंकालच
क्रायुधस्य॥४७॥जयतिजननिवासोदेवकीजन्मवादेयदुवरपर्वत्वेदोर्भिरस्यनधर्मं॥स्थि
रचरवृजिनघ्नःसुस्मितश्रीमुखेनव्रजपुरवनितानांवर्द्धयन्कामदेवम्॥४८॥

स्मोजयति॥देवक्यांजन्मेतिवादमात्रयस्यसः॥यदुवरःपर्वत्तभासेवकरूपाः॥यस्येष्टमात्रेणनिरस्यन्समर्थो
पिक्रीडार्थदोर्भिरधर्ममस्यनक्षिपन्॥स्थिरचरवृजिनघ्नः॥अधिकारविशेषनपेक्षमेववृंदावनगततरुलतादी
नांसंसारदुःखहंता॥तथाविनासवैदग्धानपेक्षं॥व्रजवनितानांपुरवनितानांचसुस्मिते॥श्रीमताश्रीमुखेनैवका
मदेवंवर्द्धयन्॥कामश्चासौदीव्यति॥विजिगीषतिसंसारमितिदेवस्तंभोगद्वारा मोक्षप्रदमित्यर्थः॥४८॥॥॥॥